

ΝΙΚΟΣ ΤΣΙΒΙΚΗΣ

Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΑΝΝΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΝΑ ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΟΥ

ΡΕΘΥΜΝΟ 2007

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	4
Κεφ. 1. Το μνημείο	5
1.1 Γενικές Παρατηρήσεις.....	5
1.1.1 Θέση.....	5
1.1.2 Γειτονικά και προγενέστερα κτήρια	7
1.1.3 Αφιέρωση	8
1.2 Κατάσταση διατήρησης.....	11
1.3 Αρχιτεκτονικός Τύπος - Περιγραφή	15
1.3.1 Τοίχοι - Στέγαση	15
1.3.2 Το ιερό.....	19
1.3.3 Ο κυρίως ναός	21
1.3.4 Ανοίγματα (Θύρες, Παράθυρα).....	22
1.3.5 Διαμορφώσεις στο εξωτερικό του κτηρίου	27
1.3.6 Τοιχογραφίες.....	30
Κεφ. 2 Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Άννας και οι μεσαιωνικοί μονόχωροι ναοί του 14^{ου} και 15^{ου} αιώνα στη Κρήτη	32
2.1 Εισαγωγικά	32
2.2 Σύνοψη της μέχρι σήμερα έρευνας	35
2.3 Χαρακτηριστικά στοιχεία – Ερευνητικά ερωτήματα.....	40
2.3.1 Αρχιτεκτονικός τύπος.....	41
2.3.2 Οξυκόρυφη καμάρα.....	48
2.3.3 Θυρώματα και φεγγίτες.....	50
2.3.4 Τέμπλο και λειτουργικές κατασκευές	54
2.4 Χρονολόγηση ναού Αγίας Άννας.....	57
2.5 Γενικές παρατηρήσει και ανοιχτά ζητήματα.....	58

Κεφ. 3 Μνημεία και ιστορία της βενετικής Ελεύθερας	62
3.1 Ο οικισμός της Ελεύθερας κατά τη πρώτη και μέση βυζαντινή εποχή.....	63
3.2 Ο ναός της Αγίας Άννας και η ερήμωση του οικισμού(14 ^{ος} αι.).....	64
3.3 Ο ναός του Σωτήρα Χριστού και του Αγίου Ιωάννη και το μοναστήρι της Ελεύθερας(16 ^{ος} αι.).....	68
3.4 Η εξέλιξη του οικισμού μετά τη οθωμανική κατάληψη.....	75
Συμπεράσματα	79
Πίνακες	81
Βιβλιογραφία	86

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο πλαίσιο της πανεπιστημιακής ανασκαφής του Τομέα ΙΙ στην ακρόπολη της αρχαίας πόλης υπό τη διεύθυνση του καθηγητή Θανάση Καλπαξή και στο πνεύμα του να μελετηθούν όλες οι περίοδοι της κατοίκησης στη περιοχή ισότιμα, από την πρώιμη αρχαιότητα ως και τον ύστερο μεσαίωνα, ο ναός της Αγίας Άννας, αποτελώντας το καλύτερα σωζόμενο μνημείο της αρχιτεκτονικής της περιόδου της βενετικής κυριαρχίας στην περιοχή της ακρόπολης, υπήρξε ιδανική περίπτωση για την μελέτη της μεσαιωνικής φάσης. Έτσι δόθηκε η ευκαιρία στον υπογράφωντα να προχωρήσει πρώτα σε καθαρισμό του μνημείου και στην συνέχεια σε συνεργασία με ειδικευμένους αρχιτέκτονες σε αναλυτική αρχιτεκτονική αποτύπωση και πρόταση αποκατάστασης.

Η δουλειά αυτή δεν θα μπορούσε να γίνει δυνατή χωρίς την σύλληψη της αρχικής ιδέας και την προτροπή από τον καθηγητή Θανάση Καλπαξή, διευθυντή της πανεπιστημιακής ανασκαφής στο Τομέα ΙΙ της αρχαίας Ελεύθερνας, την υπομονή της αναπληρώτριας καθηγήτριας Όλγας Γκράτζιου, επιβλέπουσας της παρούσας διπλωματικής εργασίας, την χρηματοδότηση του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης και την έγκριση της 13ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων που ήταν υπεύθυνη για τη περιοχή, όταν ξεκίνησε η μελέτη και μετονομάστηκε στη συνέχεια σε 28η ΕΒΑ.

Αποφασιστική υπήρξε η βοήθεια που προσέφερε η χρησιμοποίηση συγκριτικού υλικού που δεν είναι ευρύτερα γνωστό και προέρχεται από την καταγραφή των μνημείων της Κρήτης που συντελείται στο πρόγραμμα για τη Δυτική Τέχνη στη Κρήτη του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών.

Κεφάλαιο 1: ΤΟ ΜΝΗΜΕΙΟ

1.1 Γενικά (Θέση-Αφιέρωση-Γειτονικές Κατασκευές)

1.1.1 Θέση

Η αρχαία και η πρωτοβυζαντινή πόλη της Ελεύθερνας αναπτύσσεται γύρω από τον στενόμακρο λόφο που ονομάζεται και σήμερα Πυργί, λόγω της ιδιαίτερα οχυρής του θέσης και του σωζόμενου πύργου. Από το μεσαίωνα ήταν γνωστό ότι στη περιοχή αυτή βρίσκονταν αξιόλογες αρχαιότητες, οι οποίες αποτέλεσαν αντικείμενο θαυμασμού περιηγητών ήδη από τον 15^ο αιώνα¹. Κάτω από την επιρροή των περιηγητών αλλά και στο πνεύμα της σχετικά νεαρής ακόμη αρχαιολογίας διεξήχθησαν στα τέλη του 19^{ου} και στο άμισό του 20^{ου} αιώνα μια σειρά από όχι ιδιαίτερα επιτυχημένες αποστολές αρχαιολογικού ενδιαφέροντος στη περιοχή².

Από το 1984 όμως το νεαρό τότε Πανεπιστήμιο Κρήτης έστρεψε τη προσοχή του στη θέση αυτή και έτσι ξεκίνησε για πρώτη φορά η συστηματική ανασκαφή της αρχαίας πόλης. Οι έρευνες του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου χωρίστηκαν σε τρεις ανεξάρτητους τομείς: στον ανατολικό τομέα (τομέας I) υπό τη διεύθυνση του καθηγητή Πέτρου Θέμελη, που ανέσκαψε μια κεντρική γειτονιά της αρχαίας και ρωμαϊκής πόλης³, στον κεντρικό (τομέας II) υπό τη διεύθυνση του καθηγητή Θανάση Καλπαξή, που ανασκάπτει τμήμα της ακρόπολης της αρχαίας πόλης⁴ και τέλος στον ανατολικό τομέα (τομέας III) υπό την διεύθυνση του καθηγητή Νίκου Σταμπολίδη, που ανασκάπτει κυρίως τμήμα της γεωμετρικής και αρχαϊκής νεκρόπολης⁵.

Πέρα από τα συγκεκριμένα όρια των ανασκαφικών τομέων στο χώρο της αρχαίας Ελεύθερνας διακρίνονται διάσπαρτα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα σε πολλά σημεία του λόφου, πολλά απ' αυτά τμήματα και μεσαιωνικών μνημείων, που προέρχονται είτε από τη μέση βυζαντινή εποχή, μετά την βυζαντινή ανάκτηση της

¹ BUONDELMONTI 1988, ΠΑΛΙΟΥΡΑ 2006.

² ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ 2004, 24.

³ ΘΕΜΕΛΗΣ 2000, ΘΕΜΕΛΗΣ 2004.

⁴ Αναλυτικά βιβλιογραφία για Καλπαξή.

⁵ ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ 2004.

Κρήτης από τους Άραβες, είτε αργότερα από τη περίοδο της βενετικής κυριαρχίας στο νησί.

Μολονότι για την αρχαία και τη πρώιμη βυζαντινή πόλη οι γνώσεις μας, που προέρχονται κυρίως από τις ανασκαφές, είναι πολλές, δεν συμβαίνει το ίδιο με τη μέση βυζαντινή και τη βενετική περίοδο. Τα τελευταία χρονολογημένα αρχαιολογικά στρώματα από το ανασκαμμένο πολεοδομικό κέντρο της υστερορωμαϊκής πόλης στον ανασκαφικό Τομέα Ι, όπου έστεκε και ο αρχαίος επισκοπικός ναός χτισμένος από τον επίσκοπο Ευφρατά προς τιμήν του Αρχάγγελου Μιχαήλ και χρονολογημένος με ακρίβεια τον 5^ο αιώνα βάσει κτιτορικής επιγραφής, φτάνουν οριακά μέχρι τον 7^ο αιώνα⁶. Η ανατολική παρειά του επιμήκους λόφου που στα ρωμαϊκά και πρωτοβυζαντινά χρόνια αποτελούσε μαζί με την ακρόπολη την πιο εντατικά κτισμένη και αναπτυγμένη περιοχή, εγκαταλείφθηκε. Το μόνο γνωστό σήμερα κτίσμα στον ανατολικό τομέα της πόλης που φαίνεται να χρονολογείται από την εποχή μετά τον 7^ο αιώνα είναι ο μεσοβυζαντινός ναός του Σωτήρα Χριστού στο σημερινό νεκροταφείο του χωριού, ο οποίος βέβαια στέκει αρκετά νοτιότερα από το αρχαίο κέντρο⁷ [Εικ. 1-2]. Στην περιοχή που απλώνεται ανάμεσα στο ναό του Σωτήρα Χριστού και την ανασκαμμένη βασιλική του Αρχάγγελου Μιχαήλ εντοπίζονται ερείπια δύο ακόμη χριστιανικών ναών, που κατά τη παράδοση αποδίδονται στον Άγιο Μάρκο και στην Αγία Ειρήνη, και όπου η ύπαρξη κιόνων και άλλων αρχιτεκτονικών μελών είχε επισημανθεί ήδη από τον 19^ο αιώνα⁸.

Εξελισσόμενος ο οικισμός συρρικνώνεται και υποχωρεί προς τη κορυφή της ακρόπολης, όπου ήδη είχε αναπτυχθεί ένα σημαντικό κομμάτι της πρωτοβυζαντινής πόλης με χαρακτηριστικότερο κτίσμα ένα περίκεντρο τετράκογχο κτήριο⁹. Εκεί στην ασφάλεια που προσέφερε ο φυσικά οχυρός επιμήκης λόφος της Ελεύθερας αναπτύχθηκε και ένα τουλάχιστον τμήμα του μεσαιωνικού οικισμού¹⁰. Αρχαιολογικά

⁶ ΘΕΜΕΛΗΣ 2004, 67-69.

⁷ Αναλυτικά για τον ναό του Σωτήρα Χριστού δες το υποκεφ. 3.3. ΑΝΔΡΙΑΝΑΚΗΣ 1991, 25· DONATI-CURUNI 1991, 171-174.

⁸ SPRATT 1865, τ. Β, 91-92.

⁹ Ο πυρήνας του κτηρίου αυτού χρονολογείται στην υστερή ρωμαϊκή περίοδο και δέχτηκε μια σειρά από παρεμβάσεις προκειμένου να μετατραπεί σε χριστιανικό ναό,

¹⁰ ΤΣΙΓΩΝΑΚΗ 2007.

εντοπίστηκαν και ανασκάφτηκαν μεσοβυζαντινές οικίες¹¹. Η μόνη πρόσβαση στον λόφο, που είναι ο στενός αυχέννας από νότο, οχυρώθηκε μ' ένα τετράγωνο πύργο, ο οποίος κατά τους ανασκαφείς της αρχαίας πόλης μπορεί βέβαια να χρονολογείται ίσως και πριν την αραβική κατάκτηση του νησιού¹², σε κάθε περίπτωση όμως ενισχύεται και αποκτά νέα χρήση τη μέση βυζαντινή περίοδο [εικ.1].

Η ανθρώπινη παρουσία στη περιοχή αυτή συνεχίζεται και κατά τη βενετική περίοδο. Βορειότερα και στο ψηλότερο σημείο της δεύτερης κορυφής του λόφου της ακρόπολης χτίστηκε μια μονόχωρη εκκλησία, που αποδίδεται στην Αγία Άννα και σήμερα στέκει μισογκρεμισμένη. Η εκκλησία αυτή δεν είναι άγνωστη, καθώς αναφέρεται στον κατάλογο των τοιχογραφημένων ναών της Κρήτης του Τζερόλα (Gerola), ο οποίος πρώτος δημοσιεύει και την εντοιχισμένη παλαιοχριστιανική επιγραφή δίπλα στην είσοδο¹³. Πρόκειται για μνημείο χτισμένο κατά τη βενετική περίοδο και ανήκει σε μια μικρή ομάδα κτηριών που γνωρίζουμε στην Ελεύθερνα και προέρχονται από την εποχή αυτή¹⁴.

1.1.2 Γειτονικά και προγενέστερα Κτίρια

Ο ναός της Αγίας Άννας βρίσκεται όπως είδαμε προηγουμένως στο ψηλότερο σημείο του λόφου της ακρόπολης της Ελεύθερνας και βρίσκεται σχεδόν σε επαφή με το νότιο άκρο του τομέα II της πανεπιστημιακής ανασκαφής. Ο ανασκαφικός τομέας II απέχει μόλις μερικές δεκάδες μέτρα από τη θέση του ναού. Εκεί λίγο βορειότερα από την Αγία Άννα έχουν αποκαλυφθεί ίχνη μιας σχετικά μεγάλης οικίας των μέσων βυζαντινών χρόνων, που συνέχισε να βρίσκεται σε χρήση τουλάχιστον μέχρι και τον

¹¹ ΓΙΑΓΚΑΚΗ 2006- ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ 2006- ΚΑΛΠΑΞΗΣ 2007.

¹² ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ 2004, 20.

¹³ GEROLA-ΛΑΣΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ 1961, vo. 273, και για την επιγραφή: GEROLA, MonVen IV, 483, vo. 9.

¹⁴ Πέραν της Αγίας Άννας, στον χώρο της αρχαίας Ελεύθερνας χρονολογημένα στη βενετική περίοδο γνωρίζουμε ακόμη το ναό του Αγίου Ιωάννη του Πρόδρομου σε επαφή με το ναό του Σωτήρα Χριστού, και τον γνωστό μόνο από κτητορική επιγραφή του 1518, που δημοσιεύει ο Τζερόλα (GEROLA, MonVen IV, 483, vo. 10), ναό του Αγίου Γεωργίου.

πρώτο αιώνα της βενετικής κυριαρχίας¹⁵. Σώζονται ελάχιστα στοιχεία, τα περισσότερα από τα οποία περιορίζονται στη πρώτη σειρά λίθων των τοίχων ή τα λαξεύματα των θεμελιώσεων αυτών στο φυσικό βράχο.

Γύρω από την Αγία Άννα μικρές δοκιμαστικές τομές που διενεργήθηκαν από τον ανασκαφέα της ελευθερνιώτικης ακρόπολης Θανάση Καλπαξή λίγα μόλις μέτρα βορειοδυτικά από το κτίριο μαρτυρούν την ύπαρξη σε ελάχιστο βάθος τοίχων της υστερορωμαϊκής εποχής οι οποίοι όμως δεν μπορούν ακόμη να ερμηνευθούν χωρίς εκτεταμένη ανασκαφή. Η ελάχιστη άλλωστε επίχωση, καθώς βρισκόμαστε στο κορυφαίο σημείο του λόφου, η οποία καλύπτει λίγο ή και καθόλου σε πολλά σημεία τον φυσικό βράχο, αλλά και η συχνή κατοίκηση του χώρου κάνει ιδιαίτερα δύσκολη την διατήρηση αρχιτεκτονικών στοιχείων προηγούμενων φάσεων, όπως έχει φανεί πολλές φορές κατά την ανασκαφή τμημάτων του αρχαίου και βυζαντινού οικισμού αλλού στην ακρόπολη¹⁶.

1.1.3 Αφιέρωση

Η αφιέρωση του ναού δεν μπορεί να διασταυρωθεί αρχαιολογικά, καθώς δεν σώζεται κανένα στοιχείο, εικονογραφικό ή άλλο, που να το επιτρέπει. Κατά τη τοπική προφορική παράδοση ο ναός αποδίδεται στην Αγία Άννα, μολοντί κανένας από τους περιηγητές που επισκέφτηκαν την Ελεύθερνα τον 19^ο αιώνα ή και παλαιότερα δεν μνημονεύει ναό με τέτοιο όνομα στη συγκεκριμένη θέση¹⁷. Ο Σπράτ (Spratt) που επισκέφθηκε την περιοχή στα 1860, σχεδίασε ένα τοπογραφικό της ακρόπολης και των μνημείων της αρχαίας Ελεύθερνας όπου σημειώνει χριστιανικό ναό στην ακρόπολη βόρεια του πύργου χωρίς να μνημονεύει την αφιέρωση. Ο ναός αυτός είναι μάλλον η Αγία Άννα¹⁸. Η παλαιότερη ρητή αναφορά βρίσκεται στον Τζερόλα, ο οποίος επισκέφθηκε την εκκλησία γνωρίζοντας το όνομα της¹⁹.

¹⁵ Τα πρώτα πορίσματα από την μελέτη της κεραμικής που προέρχεται από την οικία και ένα πηγάδι κοντά σ' αυτή έχουν δημοσιευτεί: ΓΙΑΓΚΑΚΗ 2006· ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ 2006· πλήρης δημοσίευση της οικίας στο ΚΑΛΠΑΞΗΣ 2008.

¹⁶ Η αρχαιολογική εικόνα της ανασκαφής στον Τομέα II δείχνει ακριβώς τη συνεχή αλληλουχία στρωμάτων χρήσης, συχνά με τη συνεχή επαναχρησιμοποίηση χώρων και υλικών.

¹⁷ ΠΑΛΙΟΥΡΑ 2006.

¹⁸ SPRATT 1865, τ. Β, 90.

Πέρα από την εκκλησία στην ακρόπολη της Ελεύθερνας, υπάρχουν αρκετοί μεσαιωνικοί ναοί αφιερωμένοι στην Αγία Άννα στη Κρήτη²⁰. Από αυτούς οι πιο γνωστοί είναι ίσως η Αγία Άννα στο Αμάρι με τοιχογραφίες που χρονολογούνται στα 1225 και αποτελεί το πρωιμότερο ακριβώς χρονολογημένο τοιχογραφικό σύνολο στο νησί²¹, και η Αγία Άννα στο Ανισαράκι Σελίνου με τοιχογραφίες χρονολογημένες στα 1457²². Στον Μυλοπόταμο το μόνο άλλο μνημείο που γνωρίζουμε αφιερωμένο στην Αγία Άννα βρίσκεται στο Βέني²³.

Σχέση με την αφιέρωση του ναού προδίδει πάντως ένα παλαιοχριστιανικό ταφικό ανάγλυφο με σταυρό εντοιχισμένο στην πρόσοψη του κτιρίου, κατά την αρχική του οικοδόμηση, το οποίο σώζει ελληνική επιγραφή όπου μνημονεύεται η *μακαρία μητέρα Άννα*²⁴. Είναι τοποθετημένο στην εξωτερική πλευρά του δυτικού τοίχου, βορείως της κεντρικής εισόδου [Εικ 6, 20]. Σώζεται σχεδόν ακέραιο με ελαφρές αποκρούσεις στην κάτω, ευθύγραμμη πλευρά του. Στην επιφάνειά του σχηματίζεται πέταλο, ανοιχτό προς τα κάτω, με μια πλατειά ζώνη στην περιφέρεια που ακολουθεί το γενικό σχήμα και φιλοξενεί επιγραφή. Στο πεδίο που δημιουργείται εντός του πετάλου βρίσκεται λατινικός σταυρός πάνω σε άξονα ο οποίος εκφύεται από το κατώτερο σκέλος του. Η επιγραφή στο πεταλόσχημο πλαίσιο διαβάζει:

Άνεπαύσατο ἡ μακαρία μήτηρ Α[ννα?]

μη(νι) Μαΐωι κθ', ἐπὶ ἰνδ(ικτιῶνι) πέμπτη, ἡμ(έρα) β'

¹⁹ GEROLA, MonVen IV, 483, vo. 9.

²⁰ Στον κατάλογο των τοιχογραφημένων ναών αναφέρονται επιπλέον επτά, GEROLA-ΛΑΣΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ 1961, 142. Ο Τζερόλα μνημονεύει επιπλέον και το ναό της Αγίας Άννας στα Σκούρβουλα Καινούριου, όπου βρισκόταν τμήμα ξυλόγλυπτου τέμπλου με οικόσημα και παραστάσεις ζώων, GEROLA, MonVen II, 353, εικ. 392, CURUNI/DONATI 1988, 388.

²¹ Βασικά ΠΑΠΑΔΑΚΗ 1973 και νεώτερη βιβλιογραφία στο ΣΠΑΘΑΡΑΚΗΣ 2001, vo.1.

²² Σύμφωνα με τους Bissinger (BISSINGER 1995, vo. 211) και Σπαθαράκη (ΣΠΑΘΑΡΑΚΗΣ 2001, vo.69) στα 1457 χρονολογούνται οι τοιχογραφίες του δυτικού τμήματος του ναού, καθώς ο χώρος του ιερού φέρει τοιχογραφίες που εντάσσονται στη παράδοση του πρώτου μισού του 14^{ου} αιώνα.

²³ GEROLA-ΛΑΣΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ 1961, 56.

²⁴ GEROLA, MonVen IV, 483, vo. 9. GUARDUCCI 1935, τ. XII, vo. 32.

Το ταφικό αυτό ανάγλυφο με την επιγραφή που αναφέρεται στην ανάπαυση της μακαρίας μητέρας Άννας, πρέπει να χρονολογηθεί στον 5^ο με 6^ο αιώνα. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγεί τόσο το ύφος εκτέλεσης του αναγλύφου και των γραμμάτων της επιγραφής, όσο και ο τύπος της επιγραφής που μοιάζει εξαιρετικά με μια σειρά από ταφικές επιγραφές από την Ελεύθερνα και από τη γύρω περιοχή²⁵.

Χωρίς να μπορούμε βέβαια να αποκλείσουμε ότι η αρχική επιλογή του ανάγλυφου έγινε με κριτήριο το όνομα που αναφέρεται σ' αυτό σε σχέση με την τιμούμενη αγία, μοιάζει όμως εξίσου πιθανό να αξιολογήθηκε από τους χτίστες της εκκλησίας απλώς για το χριστιανικό του εικονογραφικό περιεχόμενο²⁶. Ο ναός για μεγάλο χρονικό διάστημα, όπως μαρτυρά η τωρινή κατάσταση του, παρέμεινε ερείπιο μετά τη κατάρρευση της στέγης του. Κατά το μακρό αυτό διάστημα είναι πιθανό να χάθηκε η αρχική αφιέρωση του οπότε και η σημερινή αφιέρωση της εκκλησίας στην Αγία Άννα ίσως να οφείλεται απλώς στην ύπαρξη του ανάγλυφου αυτού²⁷.

²⁵ Τζιφοπουλος 2000, 248.

²⁶ Η πρακτική να εντοιχίζονται ή να ξαναχρησιμοποιούνται στους μεσαιωνικούς ναούς ανάγλυφα με χριστιανικό κυρίως περιεχόμενο, ήταν διαδεδομένη και στην Κρήτη. Ιδιαίτερα δε σε χώρους κοντά σε πρωτοβυζαντινά κέντρα, όπου υπήρχε πληθώρα σχετικού υλικού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο ναός του Αγίου Παντελεήμονα στο Μπιζαριανό Πεδιάδος, GALLAS/WESSEL/BORBODAKIS 1983, 402-407. Γενικότερα για το ζήτημα, ΑΝΔΡΙΑΝΑΚΗΣ 2007, 15, σημ. 9.

²⁷ Στο συμπέρασμα αυτό συντείνει και το σχεδιάγραμμα του Σπρατ, το οποίο δεν αναφέρει ναό επώνυμα.

1.2 Κατασταση Διατήρησης

Ο ναός της Αγίας Άννας σήμερα σώζεται σε ημιερειπωμένη μορφή [εικ. 21]. Η μεγαλύτερη φθορά στο κτήριο φαίνεται ότι προκλήθηκε, όταν κατέρρευσε η καμάρα της στέγασης. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε πότε ακριβώς συνέβη η κατάρρευση της στέγης. Πρέπει όμως να θεωρήσουμε ότι κάτι τέτοιο έχει συμβεί αρκετά παλαιότερα, καθώς οι τοιχογραφίες που σώζονται στους τοίχους έχουν χάσει σχεδόν απόλυτα τα χρώματά τους, ύστερα από την παρατεταμένη έκθεση τους στα στοιχεία της φύσης. Σε κάποια εποχή τουλάχιστον ο ναός είχε καθαρίσει επιμελώς εσωτερικά προκειμένου να συνεχιστεί η λατρεία²⁸. Το σύνολο των πεσμένων στοιχείων της οροφής και των τοίχων είχαν πεταχτεί ουσιαστικά έξω από τα δύο ανοίγματα του γκρεμισμένου ναού στη βόρεια και τη δυτική πλευρά. Κατά τη χειμερινή περίοδο του 2003 διεξήχθη συστηματικός καθαρισμός γύρω από το κτήριο και σε επαφή με τους εξωτερικούς τοίχους. Απελευθερώθηκε έτσι περιμετρικά ο ναός από τα πεσμένα μπάζα και τη βλάστηση. Διανοίχτηκε επίσης η κύρια είσοδος που ήταν επιχωσμένη σε ύψος 0,50 μ. Μόνο μετά τις εργασίες αυτές έγινε δυνατή αποτύπωση του κτηρίου και εκτίμηση της κατάστασης διατήρησης του.

Αναλυτικά η κατάσταση του κτηρίου έχει ως εξής. Έχει καταρρεύσει εξ ολοκλήρου η καμάρα της στέγασης του στενόμακρου ναού, και μόνο σε ένα σημείο στη βορειοδυτική γωνία σώζεται ένα ίχνος από την εξωτερική κάλυψη της. Μαζί με την καμάρα έχει καταρρεύσει και το τεταρτοσφαίριο που κάλυπτε την ημικυκλική αψίδα του ιερού. Στο εσωτερικό των δύο πλάγιων τοίχων σώζεται η γένεση της, γεγονός που επιτρέπει να υποθέσουμε την πιθανή της γωνία. Η κατάρρευση της καμάρας συμπαρέσυρε και τους κατώτερους λίθους των ενισχυτικών της σφενδονίων, μολονότι τμήματα τοίχων της καμάρας που υποστηρίζονταν από τα ενισχυτικά τόξα στέκουν ακόμη και είναι φανερά τα ίχνη τους στη τοιχοποιία. Από αυτά ελάχιστοι λίθοι σώζονται στη θέση τους εδραζόμενοι επάνω στους προβόλους στήριξης τους.

Από τους τέσσερις τοίχους του ναού και την ημικυκλική αψίδα στην ανατολική πλευρά καλύτερα σώζονται οι δύο πλευρικοί τοίχοι (βόρειος και νότιος), όπως άλλωστε είναι λογικό και συμβαίνει τις περισσότερες φορές σε απλά κτίσματα που στεγάζονται

²⁸ Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες οι κάτοικοι των δύο κοντινών χωριών, ακόμη και οι γηραιότεροι, θυμούνται πάντοτε το ναό της Αγίας Άννας καθαρισμένο στο εσωτερικό του.

με μια καμάρα, καθώς οι δύο πλάγιοι τοίχοι είναι αυτοί που φέρουν το φορτίο της στέγασης και είναι εξ αρχής πιο ενισχυμένοι. Στέκουν σε ύψος από 3,13 μ. στο χαμηλότερο σημείο διατήρησης μέχρι και 3,80 μ. στο υψηλότερο. Το σημείο αυτό βρίσκεται στη βορειοδυτική γωνία που σώζει τμήμα της γένεσης της κάλυψης.

Ο νότιος τοίχος σώζεται στο μέγιστο σημείο του σε ύψος 3,69 μ. κοντά στην ανατολική γωνία του και στο χαμηλότερο σε ύψος 3,31 μ. προς τον δυτικό τοίχο. Διατηρεί σε ικανοποιητικό βαθμό τη γένεση της καμάρας της κάλυψης. Ανάλογη είναι και η εικόνα του βόρειου τοίχου, με αντίστροφη όμως την κατάσταση διατήρησης του, καθώς το ψηλότερο σημείο του σώζεται στην δυτική του γωνία με ύψος 3,80 περίπου μ. και το χαμηλότερο στη ανατολική του γωνία στα 3,13 μ. Όπως φανερώνουν τα ανάλογα περίπου ύψη διατήρησης των δύο τοίχων, καθώς αυτά υπερβαίνουν το σημείο γένεσης της καμάρας, διακρίνεται σε κάποια βαθμό η γωνία ανόδου της.

Ο δυτικός τοίχος, με το άνοιγμα της κύριας εισόδου, είναι και ο πιο καταπονημένος [εικ. 22]. Η είσοδος με το λίθινο περιθύρωμά της που έστεκε στο μέσο έχει καταρρεύσει, συμπαρασύροντας όλο το κεντρικό τμήμα του τοίχου αυτού. Σώζονται έτσι περισσότερο εκείνα τα τμήματα που συνδέονται με τις γωνίες και στηρίζονται ως εκ τούτου και από τους πλάγιους τοίχους, ιδιαίτερα μάλιστα το βόρειο μέρος του. Το χαμηλότερο σημείο διατήρησης του δυτικού τοίχου είναι ακριβώς στην είσοδο, από την οποία σώζονται στη θέση τους μόνο τα κατώτερα στοιχεία του λίθινου ανάγλυφου περιθυρώματος σε ύψος 0,80 μ. στη νότια παρειά και 0,95 μ. στη βόρεια, όπου σώζεται κατά θέση και δεύτερος πολύ χαμηλότερος λίθος. Το ψηλότερο σημείο διατήρησης του τοίχου της δυτικής πλευράς είναι στα 3,80 μ. στο βόρειο τμήμα του και αποτελεί ουσιαστικά κομμάτι της βορειοδυτικής γωνίας που αναφέραμε και σε σχέση με τους πλάγιους τοίχους. Το νότιο τμήμα του δυτικού τοίχου έχει υποφέρει περισσότερο και ουσιαστικά σώζονται μόνο οι λίθοι που συγκρατούνται από τη γωνία τους με τον νότιο μακρό τοίχο.

Τα ίδια περίπου στατικά προβλήματα αντιμετωπίζει και η ανατολική πλευρά του κτιρίου, όπου η κατάσταση διατήρησης των τοίχων είναι κακή [εικ.23-24]. Τα ευθύγραμμα τμήματα του τοίχου αυτού, τα μέρη δηλαδή εκατέρωθεν της αψίδας σώζονται σε καλύτερη σχετικά κατάσταση και σε ύψος μέχρι και 3,50 μ. Αντίθετα η αψίδα του ιερού είναι καταπονημένη και σώζεται αποσπασματικά, καθώς το μεγαλύτερο τμήμα της έχει καταρρεύσει. Το ψηλότερο σημείο διατήρησης της είναι

στα 2,62 μ. στο βόρειο μισό του ημικυκλίου, ενώ στο νότιο τμήμα του φτάνει περίπου στο ύψος του δαπέδου, δηλαδή του φυσικού βράχου. Η παρατήρηση της αψίδας του ιερού δυσχεραίνεται από πρόχειρες προσθήκες που έχουν γίνει στα νεώτερα χρόνια με τη μορφή απλής ξερολιθιάς, που συμπληρώνει κυρίως το νότιο τμήμα της αψίδας σε ύψος 1,63 μ. Ενδιαφέρον στοιχείο στην παθολογία της ανατολικής όψης είναι ότι τα σημεία επαφής της ημικυκλικής αψίδας με τα ευθύγραμμα τμήματα του ανατολικού τοίχου έχουν σχεδόν εξ ολοκλήρου καταρρεύσει, ακόμη και στη βόρεια επαφή τους όπου οι δύο τοίχοι, ο ευθύγραμμος και ο ημικυκλικός σώζονται σε ύψος κατά μέσο όρο 3 μ. Η βόρεια ένωση μάλιστα έχει επιδιορθωθεί πρόχειρα σε κάποια νεώτερη εποχή, παρέμβαση η οποία μάλλον επιβαρύνει το κτήριο παρά το ενισχύει.

Αμέσως δυτικότερα από την είσοδο του ναού ύστερα από τον καθαρισμό αποκαλύφθηκε σε χαμηλό ύψος, δύο περίπου δόμων (0,30 μ.), λοξός τοίχος μεγάλης προχειρότητας χωρίς συνδετικό κονίαμα [εικ. 25-26]. Ο τοίχος αυτός διαφορετικής τοιχοδομίας από το αρχικό οικοδόμημα, μάλλον αποτελούσε τον δυτικό τοίχο δωματίου που προστέθηκε στη συνέχεια. Στον άξονα περίπου της εισόδου του ναού σώζεται και στον χαμηλό εξωτερικό τοίχο του πρόσθετου αυτού χώρου κατώφλι και δύο λίθοι εκατέρωθεν, τμήματα από τις χτιστές παραστάδες.

Το κτήριο διέθετε δύο εισόδους. Στην δυτική πλευρά σώζονται όπως ήδη αναφέραμε μόνο οι χαμηλότεροι λίθοι του περιθύρωματος ενός θυραίου ανοίγματος που βρίσκεται ακριβώς στον κεντρικό άξονα [εικ. 27]. Διάσπαρτοι λίθοι που προέρχονται από το περιθύρωμα και το τοξωτό άνοιγμα πάνω από τη θύρα περισυλλέχθηκαν κατά τη διάρκεια των εργασιών καθαρισμού του μνημείου [εικ. 28]. Στον βόρειο τοίχο ανοίγεται η δεύτερη θύρα, που σώζεται ακέραιη σε πλήρες ύψος [εικ. 29]. Αυτή βρίσκεται τρία περίπου μέτρα από τη δυτική γωνία και είναι χωρίς επιμέλεια φραγμένη μέχρι το μέσο της σε υστερότερη εποχή. Άλλα ανοίγματα δεν διακρίνονται, μολονότι θραύσματα από φεγγίτες που προέρχονται από κάποιο υψηλότερο σημείο του κτιρίου έχουν επίσης εντοπιστεί στο χώρο, όπως θα δούμε και στη συνέχεια.

Στο εσωτερικό σώζονται αρχιτεκτονικά στοιχεία κατά χώρα, όπως οι καμπυλόμητοι κιλλίβαντες που εξέχουν από το νότιο και βόρειο τοίχο προκειμένου να στηρίξουν τα σφενδόνια που «έδεναν» την καμάρα της στέγασης [εικ. 30]. Στο εσωτερικό του ανατολικού τοίχου διακρίνεται ακόμη μια σειρά από στενούς λοξόμητους λίθους που διατρέχουν τόσο τα ευθύγραμμα τμήματα όσο και το

ημικυκλικό και σχηματίζουν οριζόντιο κοσμήτη στο σημείο της γένεσης του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας.

Από τις λειτουργικές κατασκευές του ναού σώζεται εντός του ναού αλλά όχι στη θέση της, η αγία τράπεζα σπασμένη στα δύο. Εντός του ναού ακόμη βρέθηκαν τοποθετημένα επάνω σε κτιστό πάγκο (θρανίο) που περιτρέχει εσωτερικά τον κυρίως ναό κατεργασμένα λίθινα αρχιτεκτονικά στοιχεία [εικ. 31-32]. Τα στοιχεία αυτά ταυτίστηκαν με τα αρχιτεκτονικά μέλη του κατεστραμένου πλέον σήμερα χτιστού τέμπλου, αλλά και με κομμάτια από τα ενισχυτικά τόξα της στέγης.

Ο βόρειος και ο νότιος τοίχος του ναού διατηρούν ακόμη σε ικανοποιητική έκταση κάποια από τα αρχικά κονιάματα που ήταν κατάγραφα με τοιχογραφίες. Δυστυχώς όμως η κατάρρευση της στέγης πέρα από την καταστροφή των τοιχογραφιών που κάλυπταν εσωτερικά τις επιφάνειες της καμάρας, εξέθεσαν στα στοιχεία της φύσης και τις τοιχογραφίες που ακόμη έστεκαν στους πλάγιους τοίχους με αποτέλεσμα να διαβρωθούν ανεπανόρθωτα. Μεγάλα τμήματα τους έχουν καταπέσει εκθέτοντας την τοιχοδομία και στα σημεία που διατηρούνται τοιχογραφίες οι παραστάσεις είναι σχεδόν αδιόρατες.

1.3 Ο αρχιτεκτονικός τύπος – Περιγραφή του κτηρίου

Ο ναός ανήκει στην απλούστερη δυνατή μορφή λατρευτικού κτιρίου. Πρόκειται για έναν μονόχωρο καμαροσκέπαστο μακρόστενο κτίσμα με αψίδα στα ανατολικά και άνοιγμα εισόδου στα δυτικά. Ο προσανατολισμός του ναού προς τα ανατολικά είναι ορθός και ακολουθεί τα μαγνητικά στοιχεία [εικ.3-4].

Ο ναός είναι θεμελιωμένος στο φυσικό βράχο και το μεγαλύτερο τμήμα του δαπέδου του είναι ακριβώς το φυσικό ασβεστολιθικό πέτρωμα του λόφου. Εσωτερικά στο κτήριο δεν αποκαλύφθηκαν ίχνη άλλης μορφής δαπέδου, και ακόμη ο μικρός αναβαθμός επάνω στον οποίο εδράζεται το ιερό είναι διαμόρφωση του φυσικού βράχου [εικ. 33-34]. Φερτά υλικά με την μορφή πατημένου πηλοχώματος έχουν χρησιμοποιηθεί μόνο για την εξομάλυνση και τη δημιουργία μιας επίπεδης επιφάνειας, όπου ο φυσικός βράχος έχει ανωμαλίες. Το ανατολικό άκρο του ναού εδράζεται μάλιστα ακριβώς στο χείλος του βραχώδους εξάρματος στο οποίο επάνω στέκει το κτήριο.

1.3.1 Τοίχοι - Στέγαση

Οι τέσσερις πλευρικοί τοίχοι σώζονται σε καλή κατάσταση μέχρι ύψος ανώτερο των τριών μέτρων, ενώ το σύνολο σχεδόν της καμάρας που στέγαζε το ορθογώνιο κτίσμα έχει καταρρεύσει [εικ. 6-9]. Διακρίνονται όμως επαρκή στοιχεία της κάλυψης στα σημεία γένεσης της καμάρας, το ανάπτυγμα των οποίων σχηματίζει μεταξύ τους οξεία γωνία [εικ. 10]. Βασιζόμενοι στη παρατήρηση αυτή συμπεραίνουμε ότι τα δύο πλευρικά τμήματα στην πλήρη ανάπτυξη τους συναντιούνται σε μια οξυκόρυφη χτιστή καμάρα, και σε καμία περίπτωση ημικυλινδρική. Οι διαστάσεις του κτιρίου εσωτερικά είναι 3,6 μ. πλάτος και μήκος 8,5 μ., ενώ εξωτερικά αντίστοιχα είναι 10,41 μ. μήκος και 4,92 μ. πλάτος. Η αψίδα του ιερού έχει ακτίνα 1,05 μ. και χορδή 2,73 μ.

Η τοιχοδομία σε όλα τα σημεία του κτιρίου είναι ενιαία και χαρακτηρίζεται από τη χρήση μικρών αργών λίθων αναμειγμένων με μεγαλύτερους κατεργασμένους, που πιθανότατα προέρχονται από αρχαιότερα κτίσματα της γύρω περιοχής, συνδυασμένοι μεταξύ τους με πλούσιο συνδετικό κονίαμα. Εμφανώς ενισχυμένες για λόγους στατικούς είναι οι γωνίες του κτιρίου όπου έχει γίνει προσεκτική χρήση μεγάλων ορθογώνιων λαξευμένων λίθων, όπως παρατηρούμε στη συντριπτική πλειοψηφία των μονόχωρων καμαροσκέπαστων ναών. Καλά λαξευμένοι λίθοι χρησιμοποιούνται και σε

διάφορα άλλα σημεία, όπου χρειάζονται ειδικά αρχιτεκτονικά στοιχεία, όπως τα ενισχυτικά τόξα ή το τεταρτοσφαίριο της ασπίδας. Οι λίθοι αυτοί προέρχονται πιθανότατα από κάποιο κοντινό λατομείο απ' όπου και έχουν μεταφερθεί εδώ.

Ο βόρειος και ο νότιος τοίχος είναι σαφώς ισχυρότεροι από τον ανατολικό και το δυτικό, καθώς οι πρώτοι έφεραν το βάρος της κάλυψης και έπαιζαν ιδιαίτερο ρόλο στη στατική λειτουργία του κτιρίου. Το πάχος των δύο μακρών τοίχων πλησιάζει τα 0,70 μ., ενώ το πάχος των στενών τοίχων και της ημικυλινδρικής ασπίδας είναι μόλις 0,50 μ. Η διαφορά αυτή είχε επίπτωση και στη κατάσταση διατήρησης των τοίχων του ναού, καθώς οι μακροί τοίχοι στέκουν σαφώς καλύτερα και σε μεγαλύτερο ύψος από τους στενούς.

Στο εσωτερικό του κτιρίου στους δύο πλάγιους τοίχους σώζονται οι καμπυλότμητοι πρόβολοι (κιλίβαντες) που στήριζαν τα σφενδόνια της οξυκόρυφης καμάρας. Σήμερα στη αρχική τους θέση βρίσκονται πέντε μόνο από τους αρχικούς έξι πρόβλους, τρεις στο νότιο τοίχο και δύο στον βόρειο [εικ. 12-13]. Οι διαστάσεις τους είναι περίπου ίδιες για όλους: πλάτος 0,40 μ. και ύψος 0,25 μ. με κάποιες μικρές διαφοροποιήσεις στο ύψος. Είναι όλοι τους μονολιθικοί, εκτός από τον δυτικότερο του νότιου τοίχου που αποτελείται από δύο άνισα κομμάτια, τοποθετημένα παρατακτικά.

Το τμήμα που εξέχει από τον τοίχο διαμορφώνεται με απλή καμπύλη λάξευση στο κάτω μέρος καθ' όλο το μήκος του αρχιτεκτονικού μέλους. Η προεξοχή τους από τον τοίχο δημιουργεί επίπεδη επιφάνεια (0,10 μ. X 0,40 μ.) στο άνω τμήμα τους για να εδράζεται το σφενδόνιο. Η θέση τους στο κτήριο είναι ισομερώς σχεδόν κατανεμημένη ανά 1,70 μέτρα περίπου στον κατά μήκος άξονα και εκφύονται από τους πλάγιους τοίχους σε ύψος 1,90 μ με ελάχιστες διαφοροποιήσεις μεταξύ τους.

Στο νότιο τοίχο κανένας από τους τρεις κιλίβαντες δεν διασώζει τους λίθους των υπερκείμενων ενισχυτικών τόξων. Αντίθετα στο βόρειο τοίχο, ο κεντρικός σώζει ακόμη δύο λίθους του σφενδονίου του μαρτυρώντας, πώς αρθρωνόταν η στέγαση του κτηρίου [εικ. 35]. Ο δυτικός πρόβολος απουσιάζει πλήρως, καθώς αφαιρέθηκε προκειμένου να διανοιχτεί η νέα θύρα στη βόρεια πλευρά του ναού, γεγονός που πιθανότατα υπονόμωσε αποφασιστικά την στατική επάρκεια του αντίστοιχου ενισχυτικού τόξου και του κτηρίου γενικότερα [εικ. 36]. Στα κονιάματα επάνω από το άνοιγμα της βόρειας θύρας διακρίνεται ακόμη το αποτύπωμα από το πεσμένο πλέον δυτικό σφενδόνιο.

Στοιχεία για την μορφή των ενισχυτικών τόξων συναντούμε και στη τοιχοδομία αμέσως επάνω από τους προβόλους, καθώς διακρίνεται το αποτύπωμα τους στο κονίαμα που διακόπτεται όπου ανέρχονταν τα τόξα. Πολυάριθμα αρχιτεκτονικά μέλη που προέρχονται από τα ενισχυτικά τόξα αναγνωρίστηκαν κατά τη διάρκεια των εργασιών καθαρισμού. Τα κομμάτια αυτά των σφενδονίων αποτελούνται από δύο πολύ διαφορετικές πλευρές, έχουν καλά λαξευμένη την εξωτερική τους πλευρά, ορθογώνιας διατομής που ήταν ορατή και εκφυόταν πάνω από τους κιλίβαντες, και πολύ αδρά και χονδροειδώς δουλεμένη την πίσω πλευρά που εξογκώνεται ακανόνιστα προκειμένου να «πιάσει» και να «δέσει» καλύτερα με την χτιστή καμάρα την οποία και υποστήριζε [Εικ 32].

Τα ενισχυτικά αυτά τόξα αποτελούσαν ίσως τα πιο σημαντικά κομμάτια της ανοδομής του ναού, καθώς έκαναν δυνατή την ανέγερση μιας υψηλής οξυκόρυφης καμάρας. Παρατηρώντας καλύτερα μπορούμε να εντοπίσουμε στοιχεία που μας βοηθούν στη κατανόηση κάποιων κατασκευαστικών λεπτομερειών. Η λύση λ.χ. χρησιμοποίησε ενός διμερούς προβόλου, όπως είδαμε στον δυτικό του νότιου τοίχου, εμφανίζεται προβληματική, καθώς αφορά ένα αρχιτεκτονικό στοιχείο ιδιαίτερα σημαντικό για την ανοδομή του κτιρίου. Αν συγκρίνουμε μάλιστα με τα στοιχεία εκείνα που προέρχονται από τα σφενδόνια υψηλότερα θα δούμε ότι όλα έχουν σταθερό πλάτος και όλα έμπαιναν σε μονή σειρά, καθιστώντας έτσι αρκετά πρωτότυπη τη χρήση σε μια μόνο περίπτωση ενός διμερούς προβόλου. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι η λύση αυτή σχετίζεται με τον τρόπο που λειτουργούσαν τα συνεργεία των χτιστάδων την εποχή. Φαίνεται λοιπόν ότι τα καλά λαξευμένα κομμάτια, τα οποία δεν περιορίζονταν μόνο στα θυρώματα με γλυπτικό διάκοσμο, αλλά και στα εξαιρετικά σημαντικά για τη στατικότητα του κτηρίου δομικά στοιχεία όπως τα σφενδόνια, αλλά και στα γωνιακά δεσίματα, ερχόντουσαν τουλάχιστον μερικώς προκατασκευασμένα από το λατομείο. Οπότε η χρησιμοποίηση ενός συμπληρωματικού κομματιού στον εν λόγω πρόβολο της Αγίας Άννας ήρθε να διορθώσει κάποια αστοχία ή κακοτεχνία, αποφεύγοντας την κατασκευή εξ αρχής ενός νέου προβόλου. Η επί τόπου κατασκευή εκ νέου ενός τέτοιου μέλους ήταν πιθανότατα πολύ δύσκολη μακριά από το λατομείο, καθώς χρειαζόταν ένας μεγάλος λίθινος όγκος προκειμένου να απολαξευτεί το μέλος και τέτοιοι όγκοι θα έπρεπε να παραγγελθούν.

Επιπλέον την ανάγκη για προσεκτική σχεδίαση και έστω μερική προκατασκευή τους ήδη από το λατομείο, υποδεικνύει και η φύση του ίδιου του τόξου που συγκροτούσαν. Το οξυκόρυφο τόξο, όπως θα δούμε αναλυτικότερα στο επόμενο κεφάλαιο, αντίθετα με το ημικυκλικό είναι μια ιδιαίτερα απαιτητική κατασκευή, που απαιτεί κάθε λίθος και αρμός, όταν πρόκειται για τόξα με λαξευμένους λίθους, να είναι μετρημένος σωστά ουτως ώστε να επιτευχθεί η ορθή καμπυλότητα. Οι μουράροι και οι σκουλτόροι που αναλάμβαναν την ανέγερση ενός κτηρίου, πρέπει να γνώριζαν συνήθως ήδη από το λατομείο τις διαστάσεις και τις γωνίες των τόξων που θα γεφύρωναν προκειμένου να προετοιμάσουν τα κατάλληλα υλικά των ανάλογων διαστάσεων²⁹.

Ενσωματωμένο στον ανατολικό τοίχο του ναού σώζεται ένα ακόμη αρχιτεκτονικό στοιχείο διακοσμητικού αλλά και δομικού χαρακτήρα. Στη βόρεια γένεση της ασίδας του ιερού διακρίνεται σε ύψος 2,46 μ. από το δάπεδο λίθινο τμήμα γωνιακού κοσμήτη, διαστάσεων 0,42 μ. Χ 0,45 μ και ύψους 0,15 μ. Ο κοσμήτης σε τομή διαμορφώνεται με κοιλόκυρτο κυμάτιο που στέφεται από ευθύγραμμη ταινία. Λόγω της κατάρρευσης της ασίδας του ιερού μόνο ένα στοιχείο του κοσμήτη βρίσκεται ακόμη στη αρχική του θέση. Οφείλουμε όμως να υποθέσουμε ότι ολόκληρη η ασίδα στο ίδιο ύψος οριζόταν από κοσμήτη. Η λειτουργία που επιτελούσε ο κοσμήτης ήταν να ορίζει την γένεση των καμπύλων μερών του τεταρτοσφαιρίου που κάλυπτε το ιερό και να ενισχύει την έδραση του, ενδιαφέρον αν και όχι μοναδικό στοιχείο είναι ότι δεν συνεχίζει και στους ευθύγραμμους τοίχους από τους οποίους γεννάται η ασίδα αλλά περιορίζεται μόνο στο ημικυκλικό κομμάτι. Τη διαμόρφωση αυτή μπορούμε να τη παρατηρήσουμε σε ένα κοντινό μνημείο που σώζεται σε καλή κατάσταση, το ναό του Αρχάγγελου Μιχαήλ στις Μαργαρίτες [εικ. 65].

Με βάση τα σωζόμενα στοιχεία των ενισχυτικών τόξων, τη γένεση της καμάρας της στέγασης, όπου αυτή ακόμη διακρίνεται, και του κοσμήτη στην ασίδα του ιερού είναι δυνατό να προχωρήσουμε σε μια αρκετά ασφαλή ανασύνθεση της αρχικής μορφής του κτηρίου [εικ. 14-19]. Το ορθογώνιας κάτοψης κτίσμα καλυπτόταν με μια ψηλή οξυκόρυφη καμάρα. Η καμάρα αυτή με την έντονη οξεία γωνία της μπορούμε να υπολογίσουμε ότι έφτανε σε ύψος εξωτερικά περίπου 5,20 μ., και εσωτερικά στα 4,90

²⁹ Δες το υποκεφάλαιο 2.3, όπου αναλύονται οι συνθήκες και οι τεχνικές κατασκευής.

μ, εάν υποθέσουμε ότι το πάχος της στο υψηλότερο σημείο θα ήταν και το λεπτότερο δυνατό προκειμένου να μειωθεί το βάρος της ανωδομής. Εσωτερικά η καμάρα υποστηριζόταν από τρία ενισχυτικά τόξα τα οποία πατούσαν επάνω στους προβόλους και τα οποία ήταν εκτελεσμένα με μεγάλη τεχνική γνώση χωρίς να προσδίδουν βάρος και να διακόπτουν τη δρομικότητα του κτηρίου, θα μπορούσαμε να τα συγκρίνουμε με τα δύο ενισχυτικά τόξα του αρχαιότερου ανατολικού τμήματος του ναού του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στις Μαργαρίτες και πάλι [εικ. 66]. Οι υπολογισμοί αυτοί συνθέτουν μια εικόνα ενός αρκετά ψηλού κτηρίου με σχετικά τονισμένο τον καθ' ύψος άξονα, και με αναλογίες ύψους πλάτους που πλησιάζουν το 1:1³⁰.

Η αψίδα του ιερού καλυπτόταν από τεταρτοσφαιρίο που ξεκινούσε από το ύψος του κοσμήτη και αναπτυσσόταν προς τα επάνω. Η διάμετρος του τεταρτοσφαιρίου πρέπει να υπολογίζεται στα 2,05 μ. και το ύψος του τόξου στο 1,05 περίπου μ. φτάνοντας συνολικά το ύψος της αψίδας του ιερού στα 3,50 μ. και δημιουργώντας ένα τριγωνικό τύμπανο επάνω από την αψίδα και μέχρι την στέγαση ύψους 1,25 μ.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών καθαρισμού περισυλλέχθηκε και αριθμός από κεραμίδια στέγασης λακωνικού τύπου με κομμάτια κονιάματος προσκολλημένα στην κάτω επιφάνεια τους [Εικ. 37]. Η αδυναμία μας να τα χρονολογήσουμε αλλά και ο περιορισμένος αριθμός τους δύσκολα μπορεί να δικαιολογήσει την υπόθεση ότι προέρχονται από την στέγαση της καμάρας του ναού ή του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας. Άλλωστε στα λίγα σημεία που σώζεται ακόμη τμήμα της εξωτερική πλευράς της καμάρας δεν διακρίνονται κεραμίδια ή ίχνη από τη χρήση αυτών.

1.3.2 Το Ιερό

Στο ανατολικό άκρο του ναού διαμορφώνεται το ιερό βήμα, που καλύπτει ολόκληρο το πλάτος του στενόμακρου κτηρίου. Η περιοχή του ιερού ορίζεται με δύο τρόπους.

Πρώτον βρίσκεται σε ένα ελαφρά υπερυψωμένο και επικλινές επίπεδο 0,16 μ. από το δάπεδο του κυρίως ναού, το οποίο όσο κινούμαστε προς τα ανατολικά

³⁰ Στα 118 παραδείγματα μονόχωρων ναών που παραθέτει ο Λασιθιωτάκης από τη Δυτική Κρήτη τα ύψη είναι σαφώς χαμηλότερα με ένα μέσο όρο περίπου 3,5 μ. και μόνο τρία παραδείγματα να υπερβαίνουν τα 5 μέτρα, ΛΑΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ 1969-1971.

υψώνεται ακόμη περισσότερο φτάνοντας στα 0,30 περίπου μ. Το δάπεδο αυτό του ιερού αποτελείται επίσης από τμήμα του φυσικού βράχου στον οποίο εδράζεται ολόκληρος ο ναός αλλά και χτιστή πλατφόρμα σε όποια σημεία το ύψος του φυσικού βράχου δεν εξασφάλιζε μια επίπεδη επιφάνεια. Το υπερυψωμένο τμήμα του ναού δημιουργεί μικρό αναβαθμό στο άκρο του και εκτείνεται σε μια περιοχή που καλύπτει το τμήμα μέχρι τα 2,62 μ. από τον ανατολικό τοίχο. Η επιφάνεια αυτή όπως και ολόκληρο το δάπεδο του ναού δεν διέθετε κάποια επίστρωση δαπέδου, αλλά απ' ευθείας το λειασμένο φυσικό βράχο.

Το δεύτερο χαρακτηριστικό είναι το λίθινο τέμπλο που χώριζε τον κυρίως ναό από το ιερό. Το τέμπλο δεν στέκει πια αλλά σώζονται πολλά από τα λίθινα στοιχεία του, καθώς και ίχνη στους τοίχους και το δάπεδο από την αρχική του θέση. Στους δύο πλάγιους τοίχους και ιδιαίτερα στον βόρειο, όπου σώζονται καλύτερα τα κονιάματα του εσωτερικού διακόσμου, μπορούμε να διακρίνουμε το αποτύπωμα από το λίθινο τέμπλο, που έστεκε στο άκρο της εξέδρας του ιερού [Εικ. 38-39]. Από το αποτύπωμα στον τοίχο μπορούμε να υποθέσουμε βέβαια ότι το ύψος του τέμπλου πρέπει να έφτανε στα 2 περίπου μ. και ότι στεφόταν από επιστύλιο που πρόβαλε πάνω από τους πεσίσκους.

Εντός και εκτός του ναού βρέθηκαν ασβεστολιθικά αρχιτεκτονικά μέλη τα οποία πιθανότατα προέρχονται από το τέμπλο. Διακρίνονται τμήματα τόσο από πεσίσκους, όσο και από το επιστύλιο του τέμπλου [Εικ. 40-42]. Οι πεσίσκοι είναι ορθογώνιας διατομής και κοσμούνται με δύο φάλτσα κοψίματα στην πρόσοψη, που διαμορφώνουν μια τρίπλευρη επιφάνεια. Τα κοψίματα στο άκρο τους σβήνουν ομαλά. Τα επιστύλια είναι απλές ορθογώνιοι λίθινοι δοκοί. Τα παραπετάσματα ανάμεσα στους πεσσούς πρέπει πιθανότατα να ήταν χτιστά, άγνωστο μέχρι πιο ύψος. Η λεπτομέρεια του αποτυπώματος από το τέμπλο στον τοίχο μας οδηγεί να υποθέσουμε ότι το τέμπλο αποτελούσε αναπόσπαστο στοιχείο της αρχικής οικοδόμησης του ναού, και προϋπήρξε της τοιχογράφησης του, όντας και αυτό πιθανότατα τοιχογραφημένο³¹.

³¹ Το χτιστό λίθινο τέμπλο της Αγίας Άννας πιθανότατα θα έμοιαζε στη μορφή με το χαμένο πια τέμπλο του ναού του Αγίου Γεωργίου στην Αγία Τριάδα Πυργιώτισσας χτισμένου και εικονογραφημένου στα 1302 σύμφωνα με κτιτορική επιγραφή, όπως το φωτογράφησε ο Τζερόλα στις αρχές του αιώνα [εικ. 59], GEROLA, MonVen II, 349, εικ. 387 και GEROLA, MonVen IV, 536-537, vo. 5 (για την επιγραφή)- για πιο πρόσφατη βιβλιογραφία: BISSINGER 1995, 115, vo. 80 και ΣΠΑΘΑΡΑΚΗΣ 2001, vo.7.

Οι βασικές λειτουργικές κατασκευές του ιερού σώζονται σε ικανοποιητική κατάσταση. Στο μέσο του ιερού βήματος σώζεται κατά χώρα τμήμα αρχαίου ραβδωτού κίονα σε δεύτερη χρήση. Το τμήμα του κίονα αυτού έχει ύψος 0,47 μ. και αποτελούσε τη βάση της λίθινης αγίας τράπεζας του ναού [εικ. 33]. Η επιφάνεια της τράπεζας δεν βρίσκεται πια στην θέση της, καθώς έχει σπάσει σε δύο κομμάτια, τα οποία εναπόκεινται στην βορειοανατολική και νοτιοανατολική γωνία του ιερού αντίστοιχα. Τα δύο μεγάλα ασβεστολιθικά κομμάτια συναρμολογούν τέλεια και συναποτελούν την τράπεζα που κάποτε έστεκε επάνω στον κίονα. Οι διαστάσεις της τράπεζας ήταν 0,75 X 0,75 μ. και πάχος 0,13 μ. Η τράπεζα πιθανότατα έσπασε όταν κατέρρευσε η στέγαση του κτηρίου, αλλά κατά τη διάρκεια της απομάκρυνσης των πεσμένων χαλασμάτων τα κομμάτια της αναγνωρίστηκαν και διατηρήθηκαν στον χώρο.

Στις δύο πλευρές του ιερού και εκατέρωθεν της αγίας τράπεζας διαμορφώνονται στους πλάγιους τοίχους δύο πανομοιότυπες κόγχες. Οι κόγχες αυτές είναι τοποθετημένες 1,05 μ. από τον ανατολικό τοίχο και στο μέσο περίπου του ιερού. Στη μορφή είναι ορθογώνιες, διαστάσεων 0,50 μ. πλάτος, 0,60 μ. ύψος και 0,50 μ. βάθος, και κατασκευασμένες με ιδιαίτερη φροντίδα καθώς οι λίθοι που τις ορίζουν είναι καλά λαξευμένοι και διαμορφώνουν στο χείλος λεπτή πατούρα. Οι μικροί αυτοί χώροι πιθανότατα αποτελούσαν αποθηκευτικά διαμερίσματα με ανοιχτά ράφια ή κλειστά ερμάρια, όπως υποδεικνύει η σχετικά σύγχρονη διαμόρφωση του νότιου από τους δύο χώρους. Τα χτιστά αυτά ερμάρια χρησίμευαν πιθανότατα για τη φύλαξη ιερών σκευών ή άλλων αντικειμένων απαραίτητων για τη λειτουργία του μικρού ναού.

1.3.3 Ο κυρίως ναός

Οι διαστάσεις του κυριώς ναού είναι 5,82 X 3,60 μ. και καταλαμβάνει τα 2/3 περίπου του εσωτερικού του κτηρίου. Οι πλευρικοί τοίχοι τού περιτρέχονται εσωτερικά σε όλο το μήκος τους από ένα χτιστό χαμηλό πεζούλι – θρανίο [εικ. 33]. Το θρανίο αυτό έχει φάρδος 0,30 κατά μέσο όρο μ. στις μακρές πλευρές και 0,25 μ. στην δυτική πλευρά. Το ύψος του κυμαίνεται από 0,15 μ. πάνω από το δάπεδο του κυριώς ναού στην επαφή του με το νότιο τοίχο και 0,27 μ. στην επαφή του με τον βόρειο. Μπορούμε ίσως να υποθέσουμε την ύπαρξη κάποιας επιπλέον επιφάνειας με τη μορφή ξύλινων καθισμάτων. Σε κάθε περίπτωση όμως πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι οι πλάγιοι τοίχοι κοσμούνταν με τοιχογραφίες από πολύ χαμηλά, γεγονός που αποκλείει

την ύπαρξη στασιδίων με πλάτη τα οποία θα εμπόδιζαν τη θέαση των χαμηλότερων παραστάσεων.

Στον χώρο του κυρίως ναού δεν παρατηρείται κάποια άλλη κατασκευή ή ιδιαίτερη διαμόρφωση.

1.3.4 Ανοίγματα (θύρες – φεγγίτες)

Στην Αγία Άννα διακρίνονται δύο θυράια ανοίγματα. Στο δυτικό τοίχο ανοίγεται η κυρίως είσοδος του ναού που έχει σήμερα εν μέρει καταρρεύσει, ενώ στον βόρειο τοίχο υπάρχει μια δευτερή βοηθητική είσοδος που σώζεται σχεδόν ακέραιη. Επίσης πρέπει να θεωρήσουμε βέβαιο ότι στο κτήριο υπήρχαν και φεγγίτες για να επιτυγχάνεται ο εσωτερικός φωτισμός του. Καθώς στους δύο πλάγιους τοίχους, που στέκουν σε πλήρες ύψος, δεν υπάρχουν φεγγίτες, υποθέτουμε ότι παράθυρα θα ανοίγονταν στους στενούς τοίχους, τα υψηλότερα τμήματα των οποίων έχουν καταρρεύσει.

Στον δυτικό τοίχο και ακριβώς στον διαμήκη άξονα του ναού υπάρχει άνοιγμα θύρας που αποτελούσε την κυρίως είσοδο. Η είσοδος αυτή είχε σε μεγάλο βαθμό καταστραφεί μαζί με ολόκληρο τον δυτικό τοίχο, και στην συνέχεια πνιγεί μέσα στα ερείπια που την περιέβαλαν. Μετά τον καθαρισμό αποκαλύφθηκε το κατώφλι και απελευθερώθηκαν οι σωζόμενες λαξευμένες πέτρες του περιθύρωματος. Το κατώφλι είναι το αρχικό και βρίσκεται σε ύψος 0,20 μ. πάνω από το επίπεδο του ναού [εικ. 43]. Δεν είναι μονολιθικό, αλλά αποτελείται από τρεις τουλάχιστον λίθους. Στον βορειότερο σώζεται ο τώμος για τον άξονα της θύρας, μαζί με την αυλάκωση για τη τοποθέτηση της, και στο νοτιότερο σώζεται η οπή για τον κάθετο σύρτη, καθώς και η αυλάκωση που επέτρεπε την κίνηση του μεταλλικού σύρτη κατά το άνοιγμα. Το άνοιγμα της θύρας είναι 1,13 μ. στο εσωτερικό και 0,83 μ. στο εξωτερικό όπου το περιθύρωμα στενεύει την είσοδο.

Η δυτική είσοδος διέθετε ενδιαφέρον περιθύρωμα που κοσμούσε την δυτική όψη. Από το περιθύρωμα αυτό σώζονται οι δύο πρώτοι λίθοι εκατέρωθεν της πύλης κατά χώρα και έχουν εντοπιστεί αρκετοί ακόμη στον περίγυρω κατά τις εργασίες καθαρισμού [εικ. 27-28]. Ανάμεσα στα μέλη που περισυλλέχθηκαν είναι το ευθύγραμμο ανώφλι [εικ. 44-45], αλλά και στοιχεία του ανακουφιστικού οξυκόρυφου τόξου που άνοιγε πάνω ακριβώς από τη θύρα κατά τον τύπο των γοθτικού ρυθμού

περιθυρωμάτων που συνηθίζονταν κατά τη πρώιμη βενετική περίοδο στη Κρήτη. Με βάση τα κατακόρυφα στοιχεία του θυρώματος αλλά και το μονολιθικό ανώφλι σχηματίζεται η εικόνα της θύρας η οποία περιτρέχεται από διακοσμητικό ανάγλυφο στοιχείο αποτελούμενο από κοίλο κυμάτιο πλάτους 0,08 μ. με μικρό αναβαθμό στην έξω πλευρά και καταλήγει σε σχεδόν κυκλικής διατομής βεργίο διαμέτρου 0,07 μ. περίπου [εικ.46]. Το γενικό σχήμα του ανοίγματος της θύρας ήταν ορθογώνιο. Δεν γνωρίζουμε το ακριβές της ύψος, το οποίο όμως, αν υπολογίσουμε το άνοιγμα της, μπορούμε να υποθέσουμε ότι έφτανε στα 2,10 μ. περίπου.

Ακριβώς επάνω από το ανώφλι της ανοιγόταν οξυκόρυφο τόξο, του οποίου σώζονται λίγα στοιχεία. Το τόξο αυτό επαναλάμβανε το ίδιο ακριβώς διακοσμητικό μοτίβο με το κυμάτιο και το βεργίο του περιθυρώματος. Μπορούμε σχετικά εύκολα να αναπαραστήσουμε τη μορφή που είχε η δυτική είσοδος με το θύρωμα της [εικ. 14]. Το κυρίως ορθογώνιο άνοιγμα στεφόταν από οξυκόρυφο τόξο που σχημάτιζε έτσι τυφλό τόξο διακοσμημένο πιθανότατα με τοιχογραφημένη παράσταση του λατρευόμενου αγίου. Η τυπική αυτή σύνθεση είναι γνωστή στα θυρώματα των ναών της πρώιμης βενετικής περιόδου της Κρήτης του 14^{ου} και 15^{ου} αιώνα και ακολουθεί μορφολογία βενετσιάνικου γοθικού ρυθμού³². Χρήσιμη είναι και η ακόλουθη παρατήρηση για το βεργίο του περιθυρώματος και την χρονολόγηση γενικά των γοθικών βεργίων διακοσμητικών σε θυρώματα ή άλλα πλαίσια. Στο προφίλ των χρονολογημένων πλαισίων με βεργίο στο δουκικό μέγαρο της βενετίας είναι ξεκάθαρη η διαφοροποίηση από τον 13^ο στον 14^ο αιώνα, όπου το βεργίο γίνεται πιο έξεργο και πιο ελεύθερο [εικ. 81]³³.

Η διαμόρφωση της πρόσοψης συμπληρωνόταν από κυκλικό φεγγίτη (occhio) που ανοιγόταν επάνω από την δυτική είσοδο. Μολονότι το τμήμα αυτό του τοίχου δεν σώζεται, κατά τη διάρκεια των εργασιών καθαρισμού βρέθηκαν ασβεστολιθικά θραύσματα κυκλικού ανάγλυφου φεγγίτη που προέρχεται με βεβαιότητα από τη θέση αυτή [εικ. 47]. Εντοπίστηκαν επτά θραύσματα του φεγγίτη τα οποία συγκολλούνται και αποτελούν περίπου το 70% του αρχικού συνόλου [εικ. 48-49]. Ο φεγγίτης είχε διάμετρο 0,45 μ. και κυριαρχείται από ένα βασικό μοτίβο σταυρού μάλτας ο οποίος εκφύεται

³² ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗΣ 2007, 61-62.

³³ SCHULLER 2000, 400-401.

από κεντρικό κύκλο (\emptyset : 0,15 μ.) με ανοιχτή οπή στο κέντρο του. Τα σκέλη του σταυρού κοσμούνται στο φαρδύτερο σημείο τους με μια αβαθή λάξευση καμπυλομένου τριγωνικού σχήματος. Τα διάχωρα ανάμεσα στα σκέλη του σταυρού δεν είναι απολαξευμένα και αφήνονται μεγάλα τριγωνικά τμήματα. Τα τριγωνικά αυτά τμήματα βρίσκονται σε χαμηλότερο επίπεδο από τα σκέλη του σταυρού από τα οποία διαχωρίζονται με λεπτές σχισμές. Έτσι διάτρητα είναι μόνο το εσωτερικό του κεντρικού ρόδακα και οι στενές λωρίδες που σχηματίζονται ανάμεσα στα σκέλη του σταυρού και τα τριγωνικά τμήματα που μεσολαβούν. Το κυκλικό πλαίσιο που το περιβάλλει κοσμείται με οδοντωτή ζώνη επάλληλων αντίστροφα λοξόμητων οδόντων, την ορθογωνική οδόντωση κατά την ορολογία που χρησιμοποιεί ο Μπορμπουδάκης³⁴.

Στους ναούς της Κρήτης με είσοδο στη δυτική πλευρά ο κυκλικός φωτιστικός φεγγίτης είναι ένα γνώριμο χαρακτηριστικό δυτικής προέλευσης που παγιώθηκε αρκετά νωρίς, ήδη από τον 14^ο αιώνα³⁵.

Μια δεύτερη πηγή φωτισμού του ναού της Αγίας Άννας ήταν ο θυριδόσχημος φεγγίτης του ιερού. Μολονότι η περιοχή αυτή του ναού δεν σώζεται σε καλή κατάσταση μπορούμε να παρατηρήσουμε στο μισογκρεμισμένο τοίχο της αψίδας του ιερού ότι σώζεται η βόρεια λίθινη παραστάδα φεγγίτη [Εικ. 50]. Ο φεγγίτης αυτός είχε τη μορφή κατακόρυφης θυρίδας με ύψος 0,35 μ. και άγνωστο φάρδος. Μάλλον δεν διέθετε κανένα διακοσμητικό στοιχείο εξωτερικά, καθώς το δυσπρόσιτο της ανατολικής πλευράς του ναού θα έκανε την αψίδα σπάνια ορατή.

Επιστρέφοντας στα θυραία ανοίγματα παρατηρούμε ότι στον βόρειο τοίχο σώζεται μια δεύτερη είσοδος σε πολύ καλύτερη κατάσταση διατήρησης από την δυτική. Η θύρα αυτή [εικ. 29] βρίσκεται σε απόσταση 2,76 μ. από την βορειοδυτική γωνία και έχει άνοιγμα εξωτερικά 0,72 μ. και εσωτερικά 1,04 μ. Οι παραστάδες της είναι κατασκευασμένες από κυβόλιθους χωρίς καμία διακοσμητική λάξευση και ενταγμένους μέσα στην τοιχοδομία. Το θυραίο άνοιγμα έφτανε σε ύψος 1,50 μ. και είχε ισχυρό μονολιθικό ανώφλι μήκους 1,25 μ., επάνω από το οποίο ακολουθεί οξυκόρυφο ανακουφιστικό τόξο που η κορυφή του φτάνει σε ύψος 2,43 μ. Το άνοιγμα της εισόδου

³⁴ Μπορμπουδάκης 2007, 62.

³⁵ Μπορμπουδάκης 2007, 63.

έχει οριζόντια διατομή μορφής τραπεζίου, καθώς διευρύνεται από τα έξω προς τα μέσα.

Η είσοδος αυτή διανοίχτηκε σε δεύτερη φάση από την αρχική οικοδόμηση του κτηρίου, όπως διαπιστώνεται από την σχέση του με τα υπόλοιπα δομικά στοιχεία του ναού. Στο εσωτερικό του βόρειου τοίχου η διάνοιξη της θύρας επηρέασε κάποια από τα φέροντα στοιχεία της καμάρας [εικ. 51]. Αφαιρέθηκε ο δυτικός πρόβολος του βόρειου τοίχου και έτσι, το αντίστοιχο σφενδόνιο που εδραζόταν πάνω του έμεινε είτε στο κενό είτε στηρίχθηκε με κάποιο άλλο τρόπο. Ίσως να στηρίχτηκε στο εσωτερικό ανώφλι που μάλλον υπήρξε στη θέση αυτή και σήμερα απουσιάζει [εικ. 36]. Παρατηρούμε επίσης ότι τα τοιχογραφημένα κονιάματα διακόπτονται βίαια στο σημείο της θύρας. Τέλος και το κατώφλι της βόρειας εισόδου είναι αρκετά ψηλά (0,27 μ. πάνω από την επιφάνεια του δαπέδου), στο ίδιο δηλαδή επίπεδο με το χτιστό εσωτερικό θρανίο, το οποίο θα ήταν δύσκολο να αφαιρεθεί.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το τοξωτό άνοιγμα πάνω από το υπέρθυρο της βόρειας εισόδου. Πρόκειται για ένα αρκετά χαμηλό οξυκόρυφο τόξο που αποτελείται από τρία ασβεστολιθικά στοιχεία, δύο πλάγια και ένα κεντρικό που στηρίζεται στα άλλα δύο. Το κεντρικό στοιχείο έχει οξεία γωνιώδη λάξευση στο κέντρο και αποτελεί ουσιαστικά κλειδί [εικ. 52]. Η κατασκευή του διαφέρει από τον παραδεδομένο τον 14^ο και 15^ο αιώνα τρόπο ανάπτυξης των οξυκόρυφων γοθθίζοντων τόξων στους ναούς της Κρήτης, όπου συνήθως απουσιάζει το μονολιθικό κλειδί και η κορύφωση τους είναι αποτέλεσμα αντιστήριξης δύο συμβαλλόμενων λίθων³⁶. Ο τρόπος κλεισίματος του τόξου με μονολιθικό κλειδί δεν είναι άγνωστος. Συνηθίζεται περισσότερο σε μνημεία του ύστερου 15^{ου} αιώνα και του 16^{ου}, όταν πλέον το γοθθίζων θύρωμα έχει χάσει την σχέση με τη τεχνική επάρκεια που κατείχε αρχικά³⁷.

³⁶ Η μεγάλη πλειοψηφία των οξυκόρυφων τόξων του 14^{ου} και του 15^{ου} αιώνα σε περιθωρώματα ακολουθούν αυτή την τεχνική. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις δύο εκκλησίες στις Μαργαρίτες που είδαμε και προηγουμένως [εικ. 61-62], το δυτικό θύρωμα του Σωτήρα Χριστού στο νεκροταφείο της Ελεύθερνας [Εικ. 00901], αλλά και γνωστά μνημεία όπως λ.χ. η είσοδος στον νάρθηκα του Αγίου Φανουρίου στο Βαλασαμόνερο, ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗΣ 2007, 78.

³⁷ Ενδεικτικά αναφέρουμε: φλογόμορφο γοθθίζων θύρωμα στη Παναγία στην Έμπαρο Πεδιάδος, CURUNI/DONATI 1988, 354, φωτ. 731· οξυκόρυφο θύρωμα στον Σωτήρα Χριστό στη Γέργερη Καινούριου, CURUNI/DONATI 1988, 378, φωτ. 809, 1405.

Αναφορικά με την χρήση κλειδιού στο οξυκόρυφο τόξο μπορούμε να πούμε τα εξής. Ουσιαστικά το οξυκόρυφο τόξο δεν έχει ένα κλειδί, αλλά μια σύνθεση που αποτελείται από δύο ημικλειδιά συμμετρικά ή σχεδόν συμμετρικά, τα οποία ενώνονται σε μια ευθύγραμμη συμβολή που συμπίπτει με τον κατακόρυφο άξονα του οξυκόρυφου τόξου. Ορισμένοι από τους μελετητές της γοθτικής αρχιτεκτονικής μάλιστα αρνούνται να ονομάσουν τα στοιχεία αυτά κλειδιά, καθώς σε κλειδιά μπορούμε να αναφερθούμε μόνο στα ημικυλινδρικά τόξα, αντίθετα στα οξυκόρυφα που ουσιαστικά αποτελούνται από δύο στοιχεία κύκλου που αλληλοτέμνονται το κλειδί αντικαθίσταται από ένα σύνδεσμο³⁸. Για τη Γαλλία που γνωρίζουμε καλύτερα στα πρωιμότερα μνημεία, ρωμανικά ή πρωτογοθτικά, χρησιμοποιείται ενίοτε κλειδί. Καθώς όμως η οξύτητα του τόξου αυξάνεται γίνεται ολόένα και πιο δύσκολο να κατασκευαστούν και να τοποθετηθούν σωστά τα κλειδιά για αυτά τα τόξα, οπότε και υιοθετείται η λύση των δύο ημικλειδιών³⁹. Κλειδιά εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται στα φλογόμορφα οξυκόρυφα τόξα, και σε άλλες περίπλοκες κατασκευές όπου τα οξυκόρυφα ανοίγματα ακολουθούνται από άλλα τετράφυλλα ή τρίφυλλα ανοίγματα.

Η δυτική και η βόρεια είσοδος διαφέρουν σε πολλά σημεία, ενδεικτικά της χρονολογικής απόστασης. Πολύ διαφορετικός είναι ο χειρισμός της εκτέλεσης του περιθυρώματος. Η βόρεια είσοδος είναι απλής μορφής χωρίς διακοσμητικές γλυφές, σε αντίθεση με την δυτική που διέθετε ένα ανεπτυγμένο γοθίζων περιθύρωμα με εναλασσόμενες σειρές βεργίων, ραβδώσεων και ταινιών. Τέλος το ανακουφιστικό οξυκόρυφο τόξο της βόρειας θύρας είναι αρκετά χαμηλότερο, σχεδόν ημικυκλικό, και χτισμένο με διαφορετικό τρόπο από το τόξο της δυτικής εισόδου που υψωνόταν αρκετά και δημιουργούσε ένα σχετικά ευρύ τύμπανο.

Η διάνοιξη σε κάποια όχι πολύ μεταγενέστερη εποχή συμπληρωματικής θύρας στη βόρεια πλευρά των μονόχωρων ναών της Κρήτης είναι μια πρακτική ευρύτατα διαδεδομένη και τη συναντάμε σε μεγάλο αριθμό μνημείων⁴⁰. Δεν μας είναι σαφές

³⁸ VIOLLET-LE-DUC 1854-1868, τ. 2, 258.

³⁹ BECHMANN 1993, 210-211.

⁴⁰ Αναφέρουμε ενδεικτικά κάποια κοντινά μνημεία: ο ναός του Σωτήρα Χριστού στην Ελεύθερνα (αν και δεν είναι μονόχωρος καμαροσκέπαστος), και το παλαιότερο τμήμα του Ιωάννη Πρόδρομου αλλά και του Αρχάγγελου Μιχαήλ στις Μαργαρίτες (πριν τη δυτική επέκταση και στις δύο περιπτώσεις).

ποιά ήταν τα αίτια για μια τέτοια μετατροπή, το μέγεθος των ναών καθώς και το γεγονός ότι ο εσωτερικός τους χώρος ήταν ένα απλό ενιαίο παραλληλόγραμο δεν δικαιολογούν εύκολα την εξήγηση ότι οφείλεται σε χρηστικούς λόγους. Σε κάθε περίπτωση πάντως φαίνεται ότι υπήρχε κάποιο ισχυρό κίνητρο, αφού συχνά όπως στη περίπτωση της Αγίας Άννας προκειμένου να διανοιχθεί η νέα θύρα γίνονται επεμβάσεις που είχαν επιπτώσεις στη στατικότητα του κτηρίου. Ενδιαφέρον αντίστοιχο παράδειγμα είναι ο ναός του Αγίου Δημητρίου στις Μαργαρίτες, όπου για να ανοιχθεί η θύρα στο βόρειο τοίχο έχει απολαξευθεί τμήμα του ενισχυτικού τόξου και του ημιπεσσού επάνω στον οποίο αυτό εδράζεται [εικ. 60].

1.3.5 Διαμορφώσεις στο εξωτερικό της Αγίας Άννας

Η εκκλησία της Αγίας Άννας στέκει σήμερα μόνη χωρίς κανένα κατάλοιπο γειτνιάζοντας κτηρίου. Δεν μπορούμε όμως να είμαστε βέβαιοι για το ποιά ήταν η μορφή του περιβάλλοντος χώρου την εποχή της οικοδόμησης και της μετέπειτα χρήσης του ναού. Πάντως κατά τη διάρκεια των εργασιών καθαρισμού του μνημείου επισημάνθηκαν ενδιαφέροντα στοιχεία που μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι ο ναός αυτός στα μεσαιωνικά χρόνια πλαισιωνόταν από κάποια συμπληρωματικά προσκτίσματα.

Η δυτική πλευρά του ναού πριν τον καθαρισμό ήταν καλυμμένη πλήρως από μεγάλο αριθμό λίθων που προέρχονταν από τα ερείπια της κάλυψης και του ίδιου του δυτικού τοίχου. Όταν απομακρύνθηκαν αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,25 μ. χαμηλότερα από τα δάπεδο του ναού το άνω μέρος γκρεμισμένου τοίχου [εικ. 26]. Καθώς όμως οι εργασίες δεν είχαν στόχο την ανασκαφική αποκάλυψη του επιπέδου γύρω από το ναό, περιοριστήκαμε στον καθαρισμό του άνω τμήματος του τοίχου, που διακρινόταν. Ο τοίχος αυτός είναι χτισμένος λοξά (από νοτιοδυτικά προς βορειοανατολικά) σε σχέση με το ναό και διακρίνεται σε μήκος 7,5 περίπου μ. [Εικ. 4]. Στο νότιο άκρο χάνεται και ίσως να γωνιάζει προς ανατολικά. Στο βόρειο άκρο του σβήνει πριν το σημείο στροφής. Γενικά είναι σαθρός και χτισμένος με απλή λάσπη και όχι με το ισχυρό συνδετικό κονίαμα που βρίσκουμε στο κυρίως κτήριο. Το πάχος του δεν μπορεί να υπολογιστεί με σαφήνεια, επειδή πάνω από το έδαφος διακρίνεται κυρίως το δυτικό μέτωπο του. Στο κέντρο του πάντως και σε μικρή παρέκκλιση από τον γενικό άξονα της κύριας εισόδου του ναού διακρίνονται δύο λαξευμένοι ορθογώνιοι λίθοι που αποτελούσαν τμήματα

παραστάδων θύρας [εικ. 53]. Το κατώφλι της βρίσκεται πιθανότατα σε μεγαλύτερο βάθος και δεν αποκαλύφθηκε. Το άνοιγμα της θύρας αυτής είναι 0,75 μ.

Ο αποσπασματικά σωζόμενος αυτός τοίχος που ξεφεύγει έντονα από τους άξονες του κτηρίου γεννά ερωτήματα. Η προχειρότητα του, δηλωτική της οποίας είναι και η κατάσταση διατήρησής του, θέτει σε αμφιβολία, αν επρόκειτο για τοίχο που έφτανε σε πλήρες ύψος, ικανό να φέρει το φορτίο της στέγασης. Ίσως δηλαδή να αποτελούσε τμήμα χαμηλού τοίχου που όριζε έναν μικρό περίβολο γύρω από το κτήριο. Στην περίπτωση αυτή βέβαια οι δύο καλά λαξευμένοι κυβόλιθοι των παραστάδων μοιάζουν κάπως υπερβολικά φροντισμένοι για έναν ανοιχτό μανδρότοιχο. Ακόμη πρέπει να αποκλείσουμε την πιθανότητα ο χώρος αυτός να υπήρξε επέκταση του ναού, καθώς τότε ο παλαιότερος δυτικός τοίχος με το οξυκόρυφο θύρωμα θα είχε συνολικά απομακρυνθεί⁴¹.

Από την άλλη δεν μπορούμε να αποκλείσουμε και την πιθανότητα το τμήμα αυτό τοίχου να αποτελεί όντως μέρος μιας πραγματικής δομής με ελαφρυά στέγη στα δυτικά του ναού, ενός μικρού δωματίου που θα επιτελούσε ίσως ρόλο νάρθηκα. Το βέβαιο είναι ότι η κατασκευή αυτή δεν ενσωματώνεται οργανικά στο κυρίως κτήριο, καθώς αψηφά τους άξονες του ναού, χρησιμοποιεί διαφορετική τοιχοδομία και δεν μοιάζει σε κανένα σημείο της να βαίνει προς κάποια δομική επαφή με το ναό. Η ιδιαίτερη αυτή σχέση που έχει με την κυρίως εκκλησία δείχνει ότι μάλλον πρόκειται για μεταγενέστερη προσθήκη. Ενδείξεις για τη χρονολόγηση της επέκτασης δεν έχουμε, αν και αξίζει να παρατηρήσουμε ότι το θυραίο άνοιγμα στο κέντρο της έχει ακριβώς τις ίδιες διαστάσεις με την είσοδο της βόρειας πλευράς. Τέλος ο προσανατολισμός και η ιδιαίτερη λοξή κάτοψη της δυτικής αυτής προσθήκης μας δείχνει ότι στη δυτική πλευρά

⁴¹ Γνωρίζουμε ότι συχνά παλαιότεροι μονόχωροι ναοί δέχονταν μετά τον 15^ο αιώνα επεκτάσεις προς τα δυτικά, με τη μορφή επιμήκυνσης στο πλάτος του αρχικού ναού, όπως λ.χ. στον Άγιο Ιωάννη στα Δελιανά Κισιάμου, ΛΑΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ 1969-1971, νο. 33. Στις περιπτώσεις αυτές όμως ο παλαιός δυτικός τοίχος καθαιρούνταν, καθώς δεν επρόκειτο για νάρθηκα και ο χώρος έπρεπε να είναι ενιαίος, ενίοτε μάλιστα με την μεταφορά του αρχικού περιθύρωματος στον δυτικό τοίχο της νεότερης επέκτασης, όπως στον Άγιο Ιωάννη Πρόδρομο στις Μαργαρίτες. Σπάνιες είναι οι περιπτώσεις όπου η παλαιά δυτική όψη με την είσοδο και το περιθύρωμα της παραμένουν και ενσωματώνονται ως ανατολικός τοίχος της δυτικής επέκτασης, όπως στη Παναγία στο Ροδοβάνι Σελίνου και στον Σωτήρα στο Βούβα Σφακίων, ΛΑΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ 1969-1971, νο. 117 και 137 αντίστοιχα.

του ναού της Αγίας Άννας υπήρχαν πιθανότατα και άλλα κτήρια ή κατασκευές, των οποίων η παρουσία και κάτοψη δεσμεύει την μορφή της προσθήκης.

Μια δεύτερη κατασκευή στο εξωτερικό του ναού βρισκόταν στα νότια. Στην εξωτερική πλευρά του νότιου τοίχου διακρίνονται τέσσερις μεγάλες οπές στην τοιχοδομία σε ευθύγραμμη οριζόντια διάταξη, στην ανατολικότερη μάλιστα διακρίνεται εντός της οπής στη θέση του και ένα λίθινο αρχιτεκτονικό στοιχείο [εικ. 54]. Οι οπές αυτές βρίσκονται σε ύψος 2,40 μ. περίπου από το έδαφος, με την πρώτη από δυτικά να βρίσκεται σε απόσταση 1,70 μ. από τη δυτική γωνία και τις επόμενες στη συνέχεια να κατανέμονται σε σταθερά διαστήματα 1,30 περίπου μ. Το αρχιτεκτονικό στοιχείο που σώζεται στην ανατολικότερη των οπών μας υποδεικνύει την λειτουργία και των υπολοίπων. Διακρίνεται λοιπόν κατά χώρα ένα ισχυρό φουρούσι για τη στήριξη κάποιου σημαντικού δομικού φορτίου. Ο πρόβολος αυτός είναι ορθογώνιας διατομής (0,13 X 0,10 μ.) και καμπυλότμητος στην κάτω πλευρά του, στο άνω μέρος του δημιουργεί τετράγωνη σχεδόν επιφάνεια (0,15 X 0,12 μ.) για την έδραση κάποιας κατασκευής. Τα άλλα τρία οπαία ανοίγματα έχουν διαστάσεις λίγο μεγαλύτερες από την προαναφερθείσα διατομή και κάπως ακανόνιστες καθώς οι πρόβολοι που φιλοξενούσαν κατέπεσαν διευρύνοντάς τα. Δύο από τους υπόλοιπους τρεις πρόβλους εντοπίστηκαν στο χώρο ανάμεσα στα πεσμένα ερείπια, επιβεβαιώνοντας την υπόθεση ότι οι οπές δεν θα μπορούσαν να είναι δοκοθήκες.

Επομένως στο νότιο αυτό τοίχο υπήρχαν τέσσερα φουρούσια σε ικανό ύψος, καθώς το ύψος της άνω επιφάνειας έδρασης φτάνει στα 2,50 περίπου μ., που έφεραν κάποια κατασκευή αναπτυσσόμενη προς νότο. Πιθανότατα επρόκειτο για μια ανοιχτή μονόριχτη στοά, που χρησιμοποιούσε τον τοίχο του ναού από την μία πλευρά και μια σειρά από ελεύθερα στηρίγματα από την άλλη⁴². Καθώς δεν εντοπίστηκαν κάποια ιδιαίτερα λίθινα στοιχεία (τμήματα πεσών ή κιόνων, τμήματα τόξων) μας οδηγεί στην υπόθεση ότι επρόκειτο για μια ξύλινη στοά στεγασμένη με κεραμοσκεπή. Ίσως στη στοά

⁴² Παρόμοια κατασκευή παρατηρείται σε ένα από τα μεγάλα γοθικά μνημεία της Πελοποννήσου στο καθολικό της Μονής της Παναγίας στην Ίσοβα χτισμένο τον 13^ο αιώνα, όπου ο βόρειος εξωτερικό τοίχος διαθέτει δύο παράλληλες σειρές κιλιβάντων, ΚΙΤΣΙΚΗ-ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ 1979, 49, πιθανότατα στη βόρεια αυτή πλευρά υπήρχε περίστωη αυλή, η στέγαση της οποίας εδραζόταν στα φουρούσια που εκφύονταν από τον τοίχο, ΚΙΤΣΙΚΗ-ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ 2004, 297.

αυτή να ανήκαν και τα κεραμίδια που βρέθηκαν γύρω από τα μνημείο και εντοπίστηκαν σχεδόν αποκλειστικά στη νότια πλευρά του. Αν και δεν μπορούμε εύκολα να υποθέσουμε τη χρήση της ανοιχτής αυτής στοάς, βασισμένοι στις παρατηρήσεις για τις οπές των προβόλων πρέπει να την χρονολογήσουμε μαζί με την αρχική ανέγερση του κτηρίου.

1.3.6 Τοιχογραφίες

Ολόκληρος ο ναός της Αγίας Άννας καλυπτόταν εσωτερικά από τοιχογραφίες, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων έχει καταπέσει. Τα λιγοστά τμήματα που βρίσκονται ακόμη στους τοίχους σώζονται σε άσχημη κατάσταση, έχοντας απωλέσει σε μεγάλο βαθμό τα χρώματά τους. Αυτό οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι το εσωτερικό του ναού μετά την κατάρρευση της στέγης έμεινε για μεγάλο χρονικό διάστημα εκτεθειμένο στα στοιχεία της φύσης.

Ο ναός σώζει ενδείξεις δύο διαφορετικών στρωμάτων τοιχογραφιών. Σε μια από τις σωζόμενες τοιχογραφημένες επιφάνειες στο νότιο τοίχο και κοντά στο σημείο που ξεκινούσε το τέμπλο διακρίνουμε συστηματικά τριγωνικά χτυπήματα για την καλύτερη πρόσφυση του δεύτερου στρώματος τοιχογραφιών [Εικ. 55]. Πραγματικά επάνω από την χτυπημένη επιφάνεια που πιθανόν να απεικόνιζε έφιππο άγιο, σώζεται μικρό τμήμα του δεύτερου στρώματος.

Σχεδόν όλα τα σπαράγματα τοιχογραφιών που σώζονται προέρχονται από το πρώτο στρώμα. Στο δυτικό τμήμα του νότιου τοίχου διακρίνεται το κάτω μέρος από ολόσωμες μετωπικές μορφές με πλούσιο ένδυμα πιθανότατα γυναίκες αγίες [Εικ. 56-57], στο βόρειο τοίχο και στα υψηλότερα σημεία του διακρίνονται ορθογώνια διάχωρα κόκκινου χρώματος, όπου πιθανότατα παριστάνονταν σκηνές. Τέλος ελάχιστα διακρίνονται ακόμη σπαράγματα τοιχογραφιών στο βόρειο τοίχο του ιερού χαμηλά και κάτω από την ορθογώνια κόγχη, όπου μάλλον υπήρχαν διακοσμητικά διάχωρα [Εικ. 58].

Δυστυχώς η κατάσταση διατήρησης δεν μπορεί να μας βοηθήσει να συμπεράνουμε περισσότερα στοιχεία για τον τοιχογραφικό διάκοσμο του ναού και να αποπειραθούμε να αναγνωρίσουμε τις παραστάσεις ή πολύ περισσότερο να τις χρονολογήσουμε. Η παρουσία βέβαια δύο διακριτών στρωμάτων τοιχογραφιών δείχνει

μια εκτεταμένη χρήση του μνημείου στο χρόνο, αν και οφείλουμε να υποθέσουμε ότι οι δύο τοιχογραφίες δεν απέχουν χρονικά πολύ, καθώς το δεύτερο στρώμα των τοιχογραφιών δεν μπορεί να ξεπερνά το 1500.

Κεφάλαιο 2: Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Άννας και οι μεσαιωνικοί μονόχωροι ναοί της Κρήτης

2.1 Εισαγωγικά

Στη Κρήτη σώζονται ακόμη σε καλύτερη ή χειρότερη κατάσταση περισσότεροι από χίλιοι μεσαιωνικοί ναοί, που προέρχονται είτε από τη μέση βυζαντινή περίοδο, είτε από τη περίοδο της βενετικής κυριαρχίας⁴³. Το όριο ανάμεσα σ' αυτές τις δύο περιόδους αναφορικά με τη χρονολόγηση της αρχιτεκτονικής συχνά είναι θολό, καθώς δεν έχουμε ακόμη μελετήσει επαρκώς τη μετάβαση από τις καθαρά βυζαντινές μορφές στις νεώτερες που επηρεάζονται από τη παρουσία των δυτικών. Η μεγάλη πλειονότητα των σωζόμενων μεσαιωνικών μνημείων όμως χρονολογείται μετά την κατάληψη του νησιού από τους βενετούς και εντοπίζεται κυρίως στην επαρχία, είτε εντός των οικισμών, είτε στην ύπαιθρο. Στις μεγάλες πόλεις του νησιού, μολονότι γνωρίζουμε από τις σχετικές πηγές και κάποιες παλαιότερες μελέτες, ότι οι μεσαιωνικοί ναοί ήταν εξίσου ίσως και περισσότερο πολυάριθμοι, οι αλλαγές της χρήσης και η αστική ανάπτυξη τα τελευταία 200 χρόνια είχαν σαν αποτέλεσμα να χαθούν πολλά μνημεία. Ενδεικτικός είναι ο μεγάλος αριθμός των εκκλησιών που αναφέρονται σε έγγραφα που αφορούν τον Χάνδακα από τον 13^ο αι. και μέχρι τον 16^ο, από τις οποίες σήμερα σώζονται ελάχιστες⁴⁴. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε ποιο ποσοστό των κτηρίων που έστεκαν αντικατοπτρίζει ο αριθμός όσων σήμερα σώζονται, πάντως σε κάθε περίπτωση φαίνεται ότι το φαινόμενο της οικοδόμησης και διακόσμησης εκκλησιών κατά τη βενετική περίοδο στη Κρήτη είχε πολύ μεγάλες διαστάσεις.

Αρκεί να συγκρίνουμε τους αριθμούς με τις άλλες περιοχές της ελληνικής χερσονήσου ή του Αιγαίου που βρέθηκαν από τη βυζαντινή κυριαρχία στα χέρια των λατίνων της 4^{ης} Σταυροφορίας το 1204, είτε βενετών, είτε φραγκών, είτε άλλων ιταλών. Ενδεικτικά αναφέρουμε το φραγκικό πριγκιπάτο της Αχαΐας (1204-1432) ή το κυρίως βενετικό βασίλειο του Νεγρεπόντε (1204-1470) όπου σώζονται πολύ λιγότερα εκκλησιαστικά μνημεία, από τα οποία μετα βίας μερικές δεκάδες έχουν εμφανή τα σημάδια της λατινικής παρουσίας και της επίδρασης από τις δυτικές καλλιτεχνικές

⁴³ GALLAS/WESSEL/BORBOUDAKIS 1983, 56.

⁴⁴ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ 1994.

φόρμες⁴⁵. Η διάφορα αυτή στον αριθμό των μνημείων αλλά και στη διάδοση ενός αρχιτεκτονικού χαρακτήρα επηρεασμένου από τη δύση δεν οφείλεται τόσο στις συνθήκες διατήρησης, όσο σε βαθύτερες δομικές διαφοροποιήσεις που αναπτύχθηκαν στις παράλληλες αυτές λατινοβυζαντινές κοινωνίες⁴⁶. Κοινωνίες τις οποίες, τις ίδιες αλλά και τα καλλιτεχνικά δημιουργήματα τους που εδώ μας απασχολούν, είναι πρακτικά αδύνατο να τις κατανοήσουμε αν δεν τις δούμε στην ολότητα και τη στενή σχέση που έχουν μεταξύ του. αλλά και με ολόκληρη την ανατολική μεσόγειο της εποχής. Την ίδια στιγμή βέβαια πρέπει να φροντίζουμε να εντοπίζουμε τις διαφορές που αυτές παρουσιάζουν.

Επιπλέον οι περισσότεροι από του ναούς της Κρήτης είναι απλοί μονόχωροι καμαροσκέπαστοι, χωρίς βέβαια να απουσιάζουν και άλλοι τύποι: τρίκλιτες βασιλικές, σταυροειδείς με τρούλο, σταυρεπίστεγοι αλλά και άλλες πιο υβριδικές μορφές. Η διαπίστωση αυτή είναι πιο ενδιαφέρουσα εάν δούμε ότι ακριβώς ο τύπος του απλού μονόχωρου είναι αυτός που μειοψηφεί στα μνημεία των δύο άλλων περιοχών που προαναφέραμε⁴⁷.

Η μετακίνηση από τη συνολική θεώρηση και η μελέτη της αρχιτεκτονικής μιας μόνο περιοχής, όπως η Κρήτη, αρκετά περιορισμένης στον ορίζοντα των μεγάλων αυτοκρατοριών και κρατών της ανατολικής Μεσογείου, αλλά και με ξεκάθαρα γεωγραφικά και χρονολογικά όρια θέτει κάποιες ειδικές παραμέτρους, άλλοτε βοηθητικές και άλλοτε ανασταλτικές. Κατ' αρχάς η ίδια η περιοδολόγηση δημιουργεί το πρώτο ζήτημα. Χαρακτηρίζονται ως μεσαιωνικά και μελετούνται περίπου με τους ίδιους όρους κτήρια που χρονολογούνται εντός ενός τεράστιου χρονικού διαστήματος επτακοσίων περίπου χρόνων. Καλύπτεται δηλαδή από την μια η σύντομη σε χρόνο μέση βυζαντινή περίοδος της Κρήτης (961-1204), καθώς μέχρι και τον 10^ο αιώνα το

⁴⁵ Τα περισσότερα από τα μνημεία της φραγκικής περιόδου της Πελοποννήσου μνημονεύονται στο KITSIKI-PANAGOPOULOS 1979 και συμπληρωματικά στο GROSSMAN 2004, ενώ για την αντίστοιχη περίοδο στην Εύβοια μια συγκεντρωτική μελέτη όπου μνημονεύεται και η σχετική βιβλιογραφία είναι στο ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1992.

⁴⁶ JACOBY 1989, 219-221.

⁴⁷ Από τα ευβοϊκά μνημεία αναφέρονται μονόχωροι με οξυκόρυφη καμάρα και ενισχυτικό σφενδόνιο μόνο ο Άγιος Νικόλαος στον Πύργο, η Κοίμηση της Θεοτόκου στο Αλιβέρι (1393), η Αγία Άννα στην Οξύλιθο, ΛΙΑΠΗΣ 1971, 115-117, 134-138, 101-105.

νησί βρισκόταν ακόμα υπό αραβική κυριαρχία⁴⁸. Και από την άλλη η διεσταλμένη περίοδο της βενετικής παρουσίας, που εκτεινόμενη από τον 13^ο ως τον 17^ο αιώνα (1204-1669) και κάτω παντοτε από την επίδραση μιας μητρόπολης, της Βενετίας, που κινείται καλλιτεχνικά στο ίδιο χρονικό διάστημα εντός ρευμάτων τόσο διαφορετικών, από το ρωμανικό και το διεθνές γοτθικό στυλ ως την αναγέννηση και μέχρι το μπαρόκ⁴⁹.

Τα σαφή όρια όμως που θέτει το κρητικό υλικό, αλλά και ο μεγάλος αριθμός των μνημείων που είναι διαθέσιμα στον ερευνητή, προσφέρουν μοναδικές ευκαιρίες για εμβάθυνση στον τρόπο που αναπτύχθηκε η αρχιτεκτονική στον πεπερασμένο αυτό χώρο. Μια αρχιτεκτονική που μαζί με τις υπόλοιπες τέχνες, κυρίως την ζωγραφική, αντικατοπτρίζει και την ίδια την κοινωνία της μεσαιωνικής και αναγεννησιακής Κρήτης. Μια κοινωνία που βασίζεται σε εξελίξεις με μακραίωνη πορεία, αλλά ταυτόχρονα υιοθετεί και μεταφράζει στις τοπικές ανάγκες στοιχεία από πολύ διαφορετικά περιβάλλοντα που αναπτύσσονται παράλληλα στον χώρο της ανατολικής Μεσογείου και την επηρεάζουν βαθύτατα, είτε προέρχονται από τη παλαιά μητρόπολη, την Κωνσταντινούπολη, είτε από τη νέα, τη Βενετία, είτε, αργότερα, από τις χώρες της μακρινής Δύσης από τη μία, είτε από τα εδάφη της αχανούς οθωμανικής αυτοκρατορίας. Μπορούμε λοιπόν να ρίξουμε περισσότερο φως σε μια διαδικασία που μοιάζει μοναδική, χωρίς όμως σε καμία περίπτωση να είναι εξαίρεση. Η περίπτωση της μεσαιωνικής Κρήτης γενικότερα, αλλά και ειδικότερα το ζήτημα της εξέλιξης μιας πτυχής μόνο των τεχνών στο νησί, αυτή δηλαδή της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής κατά τους τέσσερις αιώνες της βενετικής παρουσίας αποτελεί ένα από τα πολλά παραδείγματα μιας κοινωνίας που βρίσκεται σε μετάβαση κατά τον ύστερο μεσαίωνα, από ένα βυζαντινό μεσαιωνικό παρελθόν προς ένα νεωτερίζων ήδη συντελεσμένο στη δύση παρόν. Τα παραδείγματα των μεταβάσεων αυτών που αποτυπώνονται σε μνημεία που «νεωτερίζουν» είναι πολλά⁵⁰, άλλα περισσότερο συζητημένα ως τέτοια και πιο

⁴⁸ ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ 1988.

⁴⁹ ΜΑΛΤΕΖΟΥ 1997, 21-58.

⁵⁰ Η εξάπλωση των λατινικών βασιλείων και κρατών σε ολόκληρη τη μεσόγειο από τον 12^ο αιώνα και ύστερα έφερε και τη διάδοση μιας «νέας» αρχιτεκτονικής σε ένα υπόβαθρο που στηριζόταν σε διαφορετικές παραδόσεις.

οικεία, όπως η Κρήτη, η Κύπρος, οι Κυκλάδες, τα Ιόνια νησιά, οι Δαλματικές Ακτές, και άλλα λιγότερο όπως η Νότια Ιταλία και η Σαρδηνία, η Πελοπόννησος, αλλά ακόμη και η ίδια η βυζαντινή «αυτοκρατορία» στα τελευταία βήματα της.

2.2 Σύνοψη της μέχρι τώρα έρευνας

Η μεσαιωνική αρχιτεκτονική της Κρήτης αποτελεί αντικείμενο μελέτης τα τελευταία εκατό χρόνια, όχι βέβαια πάντοτε με την ίδια ένταση. Το πρώτο και θεμελιώδες έργο υπήρξε η τετράτομη έκδοση του βενετού Τζιουζέπε Τζερόλα (Giuseppe Gerola) που εκδόθηκε σταδιακά από το 1905 ως το 1932⁵¹. Η έκδοση αυτή κάτω από τον τίτλο *Βενετικά Μνημεία στο νησί της Κρήτης* ήταν προϊόν μιας αποστολής οργανωμένης από την Βασιλική Ακαδημία της Βενετίας, και αποτέλεσε μαζί με μια σειρά ακόμη μελετών του ίδιου του Τζερόλα την βάση για το σύνολο σχεδόν της μετέπειτα μελέτης⁵².

Στο πλαίσιο που έθετε η επιστημονική συστηματοποίηση της εποχής το έργο του Τζερόλα κινείται σε πολύ υψηλό επίπεδο και είναι περισσότερο από αναντικατάστατο μέχρι και σήμερα. Με εντυπωσιακή επιμέλεια ο Τζερόλα διέρχεται ολόκληρη την Κρήτη από άκρη σε άκρη και επισκέπτεται πέρα από τις μεγάλες πόλεις και τα γνωστά μνημεία τοποθεσίες εξαιρετικά δυσπρόσιτες και σχεδόν άγνωστες ως τότε⁵³. Οι παρατηρήσεις του συνοδεύονται από εξαιρετικές φωτογραφίες και ατελείωτα σχέδια και σκαριφήματα. Τίποτα δεν είναι αμελητέο για τον ενθουσιώδη βενετό μελετητή, στο τεράστιο σε όγκο έργο του συνυπάρχει η ιστορία, η αρχιτεκτονική, η γλυπτική, η ζωγραφική, η επιγραφική ακόμη και η παράθεση μικροεπιγραφών. Σ' αυτόν οφείλουμε επίσης για πρώτη φορά τη παρατήρηση ότι το πλήθος των μικρών ναών της Κρήτης που χρονολογούνται κατά τη βενετική περίοδο είναι απλοί μονόχωροι ναοί, με

⁵¹ GEROLA, MonVen I-IV.

⁵² Περισσότερα στοιχεία για την αποστολή του Τζερόλα στη Κρήτη στο: CURUNI/DONATI 1988, 37-108· το σύνολο των μελετών του Τζερόλα για την Κρήτη είναι αποδελτιωμένες στο: ΠΑΠΑΔΑΚΗ 1996, 138.

⁵³ Ενδεικτικό της δυσκολίας στη πρόσβαση και της προσπάθειας που κατέβαλε ο Τζερόλα είναι ότι στη δεκαετία του '50 και '60 ο Λασιθιωτάκης επιχείρησε να επισκεφθεί τις εκκλησίες της δυτικής Κρήτης που είδε ο Τζερόλα κατορθώνοντας όμως να δει τις 141 από τις 249 του καταλόγου του πρώτου, ΛΑΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ 1969-1971, 122 (Επιλεγόμενα),

αξιοπρόσεκτη όμως αρχιτεκτονική γλυπτική και ζωγραφική διακόσμηση, μια παρατήρηση που είναι πολύ σημαντική για τη συνέχεια.

Η παρουσία του Τζερόλα στην Κρήτη και η προσπάθεια καταγραφής των βενετικών μεσαιωνικών μνημείων του νησιού δεν αποτελεί μεμονωμένη προσπάθεια και εντάσσεται στα επιστημονικά ενδιαφέροντα που αναπτύσσονται σε όλη την Ευρώπη εκείνη την εποχή. Ελάχιστα χρόνια πριν ένας άλλος πολύ γνωστός μεσαιωνολόγος, γάλλος αυτή τη φορά, ο Καμίλ Ενλάρ (Camille Enlart) ασχολήθηκε για πρώτη φορά συστηματικά με τα μεσαιωνικά γοθτικά μνημεία της Πελοποννήσου⁵⁴ και της Κύπρου⁵⁵. Στα μεσαιωνικά μνημεία των περιοχών αυτών ο Ενλάρ διακρίνει έργα εμπνευσμένα από τη γαλλική γοθτική τέχνη σε πολύ απλοποιημένη και επαρχιακή μορφή. Όλη η αποστολή του Ενλάρ, όπως και του Τζερόλα στη συνέχεια, συνίσταται στον εντοπισμό μνημείων που απηχούν τις αρχιτεκτονικές μορφές της μητρόπολης στις μακρινές κτήσεις τους, γεγονός που συνδέεται με τις νεοαποικιακές βλέψεις των ευρωπαϊκών κρατών της εποχής και της σχετικά ακόμη πρόσφατης ανακάλυψης του μεσαιωνικού τους παρελθόντος μόλις στις αρχές του 19^{ου} αιώνα.

Οι ναοί αυτοί που για πρώτη φορά επισήμανε ο Τζερόλα στα επόμενα χρόνια με αφορμή συνήθως τις ενδιαφέρουσες τοιχογραφίες τους, που ενίοτε είναι και ακριβώς χρονολογημένες, θα αποτελέσουν αντικείμενο μελέτης και αποτύπωσης με μια διάθεση περισσότερο καταλογογράφησης τους.

Από τις πιο σημαντικές υπήρξαν οι προσπάθειες του Λασιθιωτάκη και του Μπορμπουδάκη. Ο πρώτος επιχείρησε να καταγράψει συστηματικά τις τοιχογραφημένες εκκλησίες της δυτικής Κρήτης (κυρίως στο νομό Χανίων) συνοδεύοντας τις όμως και με χρήσιμα αν και γραμμικά αρχιτεκτονικά σχέδια και τομές⁵⁶. Ο δεύτερος κατέθεσε ένα κομμάτι των παρατηρήσεων και της μεγάλης εμπειρίας, που αποκόμισε ως έφορος βυζαντινών μνημείων Κρήτης, για τους κρητικούς μεσαιωνικούς ναούς στον εμπειριστατομένο οδηγό της βυζαντινής Κρήτης που εξέδωσε μαζί με τους Κλάους Γκάλλας (Klaus Gallas) και Κλάους Βέσελ (Klaus

⁵⁴ GROSSMAN 2004, 25-28.

⁵⁵ COLDSTREAM 1987, 1-10.

⁵⁶ ΛΑΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ 1969-1971.

Wessel)⁵⁷. Από τους γερμανούς συνεργάτες του οδηγού αυτού, ο Γκάλλας είχε ήδη μελετήσει την αρχιτεκτονική μιας ομάδας μνημείων της κρητικής υπαίθρου που χρονολογούνται από τη μέση βυζαντινή εποχή και φτάνουν μέχρι το τέλος της βενετικής περιόδου και επιχείρησε, μετά τον Τζερόλα, να συγκροτήσει μια τυπολογία των αρχιτεκτονικών μορφών⁵⁸.

Η νεώτερη από αυτές τις συνολικότερες καταγραφές έγινε από τον Μπίσιντζερ (Manfred Bissinger) στο λήμμα που αφορά την Κρήτη στο *Λεξικό για τη Βυζαντινή Τέχνη* όπου παρουσιάζει πλήθος μεσαιωνικών μνημείων κατατάσσοντας τα με βάση την αρχιτεκτονική τους μορφή, και τις τοιχογραφίες που αυτά φιλοξενούν⁵⁹.

Η αρχιτεκτονική των μεσαιωνικών ναών της Κρήτης αποτέλεσε θέμα δύο ακόμα ειδικών μελετών. Ο αρχιτέκτονας Σπυρίντονε Κουρούνι (Spiridone Curuni) μελέτησε μερικές δεκάδες ναούς της Κρήτης που χρονολογούνται από τη πρωτοβυζαντινή περίοδο ως και την ύστερη βενετική, για τους οποίους συνέταξε αναλυτικά σχέδια και επιχείρησε να τους εντάξει σε μια τυπολογία, έχοντας παράλληλα και βασικό στόχο να ξαναδεί μνημεία που πρώτος επισήμανε ο Τζερόλα στις αρχές του αιώνα⁶⁰. Πολύ πιο πρόσφατα η Ειρήνη Θεοχαροπούλου μελέτησε στη διατριβή της το ειδικό ζήτημα της αρχιτεκτονικής των μεσοβυζαντινών εγγεραμμένων σταυροειδών ναών της Κρήτης από τον 10^ο αιώνα και ως τον 13^ο⁶¹.

Το γενικό χαρακτηριστικό των παραπάνω εργασιών είναι η προσπάθεια χειρισμού ενός υλικού που μοιάζει εξαιρετικά πολυάριθμο με την κατάταξη του και την τυπολογία, καθώς και το σχεδόν αποκλειστικό ενδιαφέρον για τα μνημεία της υπαίθρου και η μικρή αναφορά στα αστικά κέντρα και τα μεγάλα μνημεία τους. Η πιο σημαντική ίσως απόπειρα να ιδωθούν οι εκκλησίες των μεγάλων πόλεων της Κρήτης συνολικότερα, αλλά και σε κάποιο βάθος έγινε από την Κιτσίκη-Παναγοπούλου στο βιβλίο της για τους ναούς των καθολικών ταγμάτων στη μεσαιωνική Ελλάδα, όπου βέβαια από την άλλη παραλείπονται τα μικρότερα μνημεία της κρητικής υπαίθρου⁶².

⁵⁷ GALLAS/WESSEL/BORBOUDAKIS 1983.

⁵⁸ GALLAS 1983.

⁵⁹ BISSINGER 1990.

⁶⁰ CURUNI/DONATI 1987.

⁶¹ ΘΕΟΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ 2000.

⁶² KITSIKI-PANAGOPOULOS 1979.

Είναι χρήσιμο να επισημάνουμε εδώ ότι μια σειρά από διαφορές ανάμεσα στις εκκλησίες της βενετικής περιόδου που χτίζονται στις πόλεις και αυτές που χτίζονται στην αγροτική ενδοχώρα, έχουν οδηγήσει μεγάλο κομμάτι της έρευνας να τις αντιμετωπίζει σαν δύο διακριτές σχεδόν κατηγορίες μνημείων. Οι διαφορές αυτές μολονότι μοιάζουν αντικειμενικές, όπως το μέγεθος, η κατάσταση διατήρησης ή η εξέλιξη της λατρείας, σχετίζονται όμως περισσότερο με την αντίληψη που έχουμε εμείς για το παρελθόν, παρά με τις ιδέες των ίδιων των ανθρώπων που κατασκεύαζαν τους μεσαιωνικούς ναούς της Κρήτης. Η ενοποιημένη ματιά πάνω στα μνημεία αυτά πρέπει να είναι ζητούμενο, και αποτελεί ένα από τους στόχους της παρούσας μελέτης.

Παράλληλα με τις πιο εκτεταμένες μονογραφίες και καθόλη τη διάρκεια του αιώνα που πέρασε υπήρξαν δεκάδες μελέτες για επιμέρους μνημεία, συνήθως και πάλι με επίκεντρο τις τοιχογραφίες τους, που ο κύριος όγκος τους δημοσιεύτηκε στα διάφορα κρητικά επιστημονικά περιοδικά με σημαντικότερο τα *Κρητικά Χρονικά* αλλά και στα Πρακτικά των Κρητολογικών Συνεδρίων. Σχεδόν όλες αυτές οι μελέτες, μέχρι το 1990, έχουν αποδελτιωθεί στη *Βιβλιογραφία της Τέχνης στην Κρήτη* της Στέλλας Παπαδάκη⁶³.

Η δεκαετία του '70 και '80 βλέπει μια απομάκρυνση από την αποκλειστική ενασχόληση με τα λατρευτικά κτήρια και κάτω από το πρόταγμα της μελέτης και άλλων όψεων της ζωής και της δημιουργίας της κρητικής μεσαιωνικής κοινωνίας το ενδιαφέρον στρέφεται αποφασιστικά και προς τα αστικά και στρατιωτικά κτήρια. Οι μελέτες του Δημακόπουλου για τις αναγεννησιακές οικίες⁶⁴, αλλά και οι εργασίες της Τζομπανάκη⁶⁵ και της Στεριώτου⁶⁶ για της οχυρώσεις των μεγάλων πόλεων του νησιού δείνουν το νέο αυτό τόνο.

Όπως σημειώσαμε και παραπάνω αποσπασματικά στοιχεία για την αρχιτεκτονική μορφή των νάων του νησιού, ιδίως αναφορικά με διαμορφώσεις στο εσωτερικό τους, εντοπίζουμε και στις μελέτες για τη ζωγραφική των ναών αυτών. Απ' αυτές ξεχωρίζουν δύο συνολικότερες μελέτες που επεξεργάζονται πλήθος μνημείων και

⁶³ ΠΑΠΑΔΑΚΗ 1996.

⁶⁴ ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ 2001.

⁶⁵ ΤΖΟΜΠΑΝΑΚΗ 1996.

⁶⁶ ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ 1992.

παράλληλα με την διαπραγμάτευση των τοιχογραφιών περιέχουν στη περιγραφή σημαντικές πληροφορίες για τα αρχιτεκτονικά στοιχεία, αν και δεν συνοδεύονται από σχέδια ή κατόψεις. Πρόκειται για τη μελέτη των κρητικών βυζαντινών τοιχογραφιών του Μπίσιντζερ⁶⁷ και τον κατάλογο των κρητικών ναών με χρονολογημένες τοιχογραφίες του Σπαθαράκη⁶⁸.

Στα πρώτα χρόνια του εικοστού πρώτου αιώνα πλέον είδαν το φως μελέτες, όπως αυτή της Γεωργοπούλου για τον Χάνδακα, όπου τα εκκλησιαστικά μνημεία επιχειρήθηκε να ενταχθούν οργανικά στην αρχιτεκτονική της πόλης και της περιόδου⁶⁹. Μια προσπάθεια που έχει πολύ δρόμο ακόμη προκειμένου να συμπεριλάβει και τα λιγότερο μεγαλειώδη μνημεία έξω από τη πρωτεύουσα του νησιού. Και παραμένει εξαιρετικά επισφαλής, όσο απουσιάζουν οι απαραίτητες εργασίες υποδομής που θα τεκμηριώνουν την οικοδομική και αρχιτεκτονική ιστορία των μνημείων. Στη κατεύθυνση αυτή της τεκμηρίωσης, καταγραφής και πρώτης επεξεργασίας ενός τεράστιου υλικού το οποίο όμως συνεχώς φθείρεται και καταπονείται, στοχεύει η δουλειά η έρευνα που συντελείται από το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών και το πρόγραμμα *Η Δυτική Τέχνη στη Βενετική Κρήτη*⁷⁰.

Οι ιδιαιτερότητες αλλά και η ελλιπής τεκμηρίωση των μεσαιωνικών μνημείων της Κρήτης έχει σαν αποτέλεσμα την μη ομαλή ένταξη τους στο φυσιολογικό τους περιβάλλον, που είναι η αρχιτεκτονική παράδοση της ανατολικής μεσογείου κάτω από την έντονη επίδραση της ιταλικής γοθτικής τέχνης. Χαρακτηριστική εκδήλωση αυτής της κατάστασης στάθηκε η πλήρης απουσία κρητικών μεσαιωνικών γοθτικών ή γοθτιζόντων μνημείων από την πρόσφατη παρουσίαση του εικονικού μουσείου της Μεσογειακής Γοθτικής Αρχιτεκτονικής, όπου από τα ελληνικά μνημεία βρήκαν θέση μόνο αυτά της Πελοποννήσου και της Ρόδου⁷¹.

⁶⁷ BISSINGER 1995.

⁶⁸ ΣΠΑΘΑΡΑΚΗΣ 2001.

⁶⁹ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ 2001.

⁷⁰ Από την έρευνα που μέχρι τώρα έχει συντελεστεί ξεχωρίζουμε την έκδοση τόμου για την αρχιτεκτονική γλυπτική της περιόδου που εδώ μας απασχολεί, ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ 2007.

⁷¹ *Μεσογειακή Γοθτική Αρχιτεκτονική – Mediterranean Gothic Architecture*, Αθήνα 2007.

2.3 Χαρακτηριστικά στοιχεία της αρχιτεκτονικής των μονόχωρων ναών της Κρήτης

Οι μονόχωροι καμαροσκέπαστοι ναοί αντιμετωπίζονται συχνά μέχρι και σήμερα από την σχετική βιβλιογραφία ως μνημεία που δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον⁷² ή μνημεία που το ενδιαφέρον τους περιορίζεται κυρίως σε κάποια αξιόλογα από άποψη αρχιτεκτονικής γλυπτικής περιθωρώματα, όταν αυτά υπάρχουν⁷³. Προσεκτικότερη όμως μελέτη και τεκμηρίωση των μνημείων αυτών δείχνει ότι θέτουν πολλά περισσότερα προβλήματα, απ' όσα εκ πρώτης όψεως φαίνεται.

Όσο απλή και αν είναι η κάτοψη ενός μονόχωρου ναού, παραμένει όμως πάντοτε αποτέλεσμα συνειδητής επιλογής από ένα όχι και τόσο περιορισμένο ρεπερτόριο διαφορετικών αρχιτεκτονικών λύσεων, ποτέ δεν εκλείπουν άλλωστε όλη αυτή τη περίοδο ναοί τρουλαίοι ή άλλες μορφές όπως οι σταυρεπίστεγοι. Επιπλέον οι διαστάσεις, οι αναλογίες και άλλες αποφασιστικές λεπτομέρειες διαφέρουν πολύ από μονόχωρο σε μονόχωρο, και αφήνουν ανοιχτό το ερώτημα κατά πόσο μπορούν να παρατηρηθούν αλλαγές που εντάσσονται σε ένα σχήμα εξέλιξης και χρονολογικής κατάταξης.

Αν θέσουμε ως μια από τις προτεραιότητες της έρευνας μας την κατανόηση των συνθηκών και του κλίματος μέσα στο οποίο δημιουργήθηκαν τα μνημεία αυτά, σημαντικά συμπεράσματα μπορούν ακόμη να αντληθούν από τη μελέτη της κατασκευαστικής ιστορίας των κτηρίων αυτών. Καλά «κρυμμένα» και συχνά απαρατήρητα περνάνε αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά, που εσωκλείουν τεχνολογικές καινοτομίες ξένες ως τότε στη τοπική αρχιτεκτονική παράδοση του νησιού, όπως τα οξυκόρυφα τόξα, τα σφενδόνια, τα εγκάρσια διαφράγματα, αλλά και ενδείξεις τυποποίησης της κατασκευής, σχεδιασμού του κτηρίου και των λίθινων δομικών στοιχείων. Παρατηρώντας και αναλύοντας τον τρόπο που αναπτύσσεται η ανοδομή και η κάλυψη του κτηρίου, καθώς και τα θυρώματα και τα υπόλοιπα λαξευτά στοιχεία, ίσως να κατορθώσουμε να δούμε πως τεχνικές της «υψηλής» αρχιτεκτονικής της περιόδου κατορθώνουν να περάσουν σε ταπεινές κατασκευές σκαρφωμένες σε απόμερες γωνίες της Κρήτης.

⁷² ΒΑΣΙΛΑΚΗ 2007, 35.

⁷³ ΜΠΟΥΡΑΣ 2001β, 147.

Τέλος πάντοτε παραμένει ένα ζητούμενο προς διερεύνηση η διάταξη των λειτουργικών κατασκευών των κτηρίων αυτών, των αρχιτεκτονικών δηλαδή δομών που σημασιοδοτούν την λατρευτική χρήση του χώρου και τον μετασχηματισμό του από ένα απλό κέλυφος σε ένα χριστιανικό ναό. Η διαμόρφωση του ιερού, αλλά και του τέμπλου, καθώς και οποιασδήποτε άλλης κατασκευής, κωδικοποιεί μηνύματα και υποδεικνύει χρήσεις που αναμένουν την ανάγνωση μας. Ιδιαίτερα δε σ'ένα θρησκευτικό περιβάλλον όπου συνυπάρχουν ορθόδοξοι, καθολικοί και ουνίτες, οι λειτουργικοί χειρισμοί και η υλοποίησή τους μέσω των αντίστοιχων κατασκευών αποκτούν ειδική βαρύτητα.

Με άξονα αυτές τις διαπιστώσεις θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια έχοντας σαν αφορμή τον μονόχωρο ναό της Αγίας Άννας στην Ελεύθερνα Μυλοποτάμου να θέσουμε κάποια από τα παραπάνω ερωτήματα και να διαπραγματευτούμε πιθανές απαντήσεις.

2.3.1 Αρχιτεκτονικός τύπος

Η Αγία Άννα ανήκει στον τύπο του μονόχωρου καμαροσκέπαστου ναού. Οι μονόχωροι ναοί είναι δρομικά κτήρια, αφού το μήκος τους κατά κανόνα ξεπερνά το πλάτος τους με αποτέλεσμα τη διαμόρφωση μιας στενόμακρης αίθουσας. Ο τύπος αυτός είναι γνωστός και ευρύτατα διαδεδομένος στη βυζαντινή αρχιτεκτονική⁷⁴. Παράλληλα με τους καμαροσκέπαστους συχνά συναντώνται και μονόχωροι ξυλόστεγοι. Μια ακόμη συχνή παραλλαγή, ιδίως στα κρητικά συμφραζόμενα, είναι οι διπλοί μονόχωροι. Εδώ δεν θα μας απασχολήσουν ιδιαίτερα, αφού ουσιαστικά πρόκειται για επανάληψη της επιμήκους αίθουσας περισσότερες από μια φορές.

Η απλότητα της μορφής ενός μονόχωρου ναού ξεπερνά τα στενά όρια της συζήτησης για τη βυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική παράδοση, καθώς πρόκειται για μια λύση που συναντάται σε ένα πολύ μεγάλο εύρος γεωγραφικό αλλά και χρονικό⁷⁵. Στην Κρήτη οι μονόχωροι καμαροσκέπαστοι ναοί αποτελούν τη συντριπτική πλειονότητα των εκκλησιών που χτίζονται από τον 12^ο αιώνα καθ'όλο τον μεσαίωνα

⁷⁴ ΓΚΙΟΛΕΣ 1992, 62-63, ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1925, 288-302, παλαιότερα ο Μιλέ (Millet) χαρακτήριζε αυτό τον αρχιτεκτονικό τύπο ως «ανατολικές» βασιλικές, MILLET 1916, 45.

⁷⁵ Ο Κράουτχάιμερ (Krautheimer) αναφέρει πολλά μνημεία και σχολιάζει με διάφορες αφορμές τις μορφές που λαμβάνει ο μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, KRAUTHEIMER 1991, 666(ευρετήριο).

αλλά και μέχρι τη νεώτερη εποχή⁷⁶. Δυστυχώς δεν διαθέτουμε συνολικά αναλυτικά στατιστικά στοιχεία, που θα μπορούσαν να μας βοηθήσουν πολύ στην κατάταξη και την κατανόηση των μνημείων αυτών. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα δύο συγκεκριμένων επαρχιών της κεντρικής Κρήτης, η επαρχία Πεδιάδος και Καινούριου, όπου έχουμε μια σχετικά επαρκή απογραφή των μεσαιωνικών μνημείων, οι μονόχωροι αποτελούν το 70% περίπου των σωζόμενων μεσοβυζαντινών ναών και σχεδόν το 100% των ναών που χρονολογούνται στους πρώτους βενετικούς αιώνες του νησιού⁷⁷. Σε ένα γενικότερο κατάλογο των κρητικών μεσαιωνικών εκκλησιών με χρονολογημένες τοιχογραφίες διαπιστώνουμε ότι σε έυρος τριών αιώνων από τα 73 μνημεία που αναφέρονται τα 69 είναι μονόχωροι καμαροσκέπαστοι ναοί⁷⁸. Και τέλος σε μια λίγο παλαιότερη καταγραφή των ναών της δυτικής Κρήτης οι μονόχωροι καμαροσκέπαστοι αποτελούν τους 116 από τους 133 ναούς που περιγράφονται⁷⁹. Οι καταγραφές αυτές δείχνουν με σαφήνεια την έκταση της διάδοσης του μονόχωρου καμαροσκέπαστου, παραμένει όμως η ανάγκη για μια ουσιαστική και πλήρη απογραφή των μνημείων αυτών με σαφή και ενιαία επιστημονικά κριτήρια για όλο το νησί προκειμένου να μπορέσουμε να προχωρήσουμε σε καλύτερη κατανόηση του φαινομένου⁸⁰.

Αναφορικά με τη δρομικότητα έχει ενδιαφέρον η μελέτη των αναλογιών μήκους – πλάτους των μονόχωρων ναών. Οφείλουμε κατ' αρχή να παρατηρήσουμε ότι στη Κρήτη καθ' όλη τη περίοδο που μας ενδιαφέρει εμφανίζονται σχεδόν όλες οι πιθανές αναλογίες. Αξίζει όμως με αφορμή τα χρονολογημένα μνημεία να επιχειρήσουμε με κάθε επιφύλαξη μια αναγωγή. Όπως παρατηρούμε στον Πίνακα 3 με τους μέσους όρους της αναλογίας μήκους/πλάτους μπορούμε να εντοπίσουμε μια σαφή προτίμηση για πιο επιμήκη κτήρια ολόκληρο το 14^ο αιώνα και μέχρι τις αρχές του 15^{ου}. Μολονότι τα στοιχεία είναι ακόμη ελλιπή και βρισκόμαστε στην αρχή τέτοιου τύπου επεξεργασιών, θα μπορούσε κανείς να συνδέσει τη παρατηρούμενη αυτή προτίμηση

⁷⁶ «von den mehr als 1.000 byzantinischen Kirchen Kretas gehören ca. 80% diesem Typ (Einraumkapelle)an»: GALLAS/WESSEL/BORBOUDAKIS 1983, 56.

⁷⁷ ΒΑΛΛΙΑΝΟΣ 1995, 96-98.

⁷⁸ Στοιχεία από το ΣΠΑΘΑΡΑΚΗΣ 2001 παρατίθενται επεξεργασμένα στον Πίνακα 1.

⁷⁹ ΛΑΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ 1969-1971.

⁸⁰ Αναφορικά με την αρχιτεκτονική και την εξέλιξη των μονόχωρων καμαροσκέπαστων ναών ίσως η πιο συγκεντρωτική ως τώρα προσέγγιση είναι των GALLAS/WESSEL/BORBOUDAKIS 1983, 55-62.

στα επαρχιακά μνημεία με το πρότυπο των μεγάλων γοθικών ναών που χτίστηκαν στα αστικά κέντρα του νησιού κατά τον 13^ο και 14^ο αιώνα⁸¹. Η επιμήκυνση άλλωστε του άξονα ανατολής δύσης στην κάτοψη των χριστιανικών ναών της λατινικής ανατολής μετά τον 13^ο αιώνα θεωρείται γενικά δυτικό στοιχείο⁸². Στους μονόχωρους με επίταση του κατά μήκος άξονα ανήκει και η εκκλησία της Αγίας Άννας στην Ελεύθερνα καθώς ο λόγος μήκους πλάτους είναι 2/1. Το στοιχείο αυτό από μόνο του δεν αποτελεί χρονολογική ένδειξη αλλά έρχεται να προστεθεί στις παρατηρήσεις μας για το ναό και τα ιδιαίτερα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά του.

Επιχειρώντας μια τυπολογική κατάταξη των κρητικών μονόχωρων ναών δύο είναι τα βασικά σημεία διαφοροποίησης. Πρώτα η μορφή της καμάρας και δεύτερον οι τρόποι στήριξης αυτής. Αναφορικά με την χτιστή καμάρα⁸³, δύο είναι οι λύσεις που παρατηρούμε να ακολουθούνται ανάλογα με τη περίπτωση, ημικυλινδρική ή οξυκόρυφη. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι όσο απομακρυνόμαστε από τη μεσοβυζαντινή περίοδο λιγοστεύουν αναλογικά και τα μνημεία με ημικυλινδρική καμάρα, καθώς η οξυκόρυφη τείνει να γίνει ο κανόνας. Στον σχετικό πίνακα 2 διαπιστώνουμε ότι στους μονόχωρους χρονολογημένους ναούς της Κρήτης από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα και μετά η πλειονότητα των ναών στεγάζεται με οξυκόρυφες καμάρες, κάτι που δεν ισχύει για τον πρώτο ενάμιση αιώνα της βενετικής παρουσίας στο νησί.

Μια δεύτερη διαφοροποίηση, η οποία δεν συνδέεται άμεσα με την επιλογή της μορφής της καμάρας, είναι ο τρόπος στήριξης αυτής. Στις πιο σπάνιες περιπτώσεις και

⁸¹ Πρόκειται για μια σειρά από μεγάλες ιταλογοθικές βασιλικές με εξαιρετικά τονισμένο τον κατά μήκος άξονα. Για την οικοδομική δραστηριότητα τον 13^ο αιώνα στη Κρήτη συνοπτικά στο: ΒΑΣΙΛΑΚΗ 2007, 34-35.

⁸² Ο Μπούρας προσπαθώντας να καταρτίσει κριτήρια για τη παρατήρηση «δυτικών τυπολογικών επιδράσεων» στα βυζαντινά κτίσματα αναγνωρίζει τέσσερα στοιχεία, τα οποία όμως τελικά ανατρέπει πιστεύοντας ότι όλα έχουν τις ρίζες τους στη γηγενή αρχιτεκτονική. Ένα από αυτά είναι και η επιμήκυνση της κάτοψης, ΜΠΟΥΡΑΣ 2001, 257.

⁸³ Γνωρίζουμε πολύ λίγα επαρχιακά κρητικά μνημεία που καλύπτονταν με ξύλινη στέγη, όπως ο ναός του Σωτήρα στα Μεσκλά Χανίων, ο οποίος αν και σήμερα καλύπτεται από ημικυλινδρική καμάρα την εποχή της τοιχογράφησης του στα 1303 έφερε ξύλινη στέγη, ΣΠΑΘΑΡΑΚΗΣ 2001, νο. 8. Ξύλινη στέγη αρχικά ίσως να έφερε και ο ναός της Αγίας Άννας Αμαρίου με τοιχογραφίες χρονολογημένες στα 1225, ΠΑΠΑΔΑΚΗ 1973, 31-40· ΣΠΑΘΑΡΑΚΗΣ 2001, νο. 1.

σε παλαιότερα κυρίως παραδείγματα η καμάρα μπορεί να στέκει ελεύθερη χωρίς κάποιας μορφής υποστήριξη, πατώντας απλά στους πλάγιους τοίχους⁸⁴. Καθώς όμως συχνά το μήκος αλλά και το πλάτος των μονόχωρων μεγάλωνε, από νωρίς δημιουργήθηκε η ανάγκη να ενισχυθεί στατικά η καμάρα της στέγασης. Αυτό επιτυγχάνεται κυρίως με τη χρήση σφενδονίων που εκφύονται από τους πλευρικούς τοίχους και στηρίζουν τη καμάρα φέροντας σημαντικό κομμάτι του βάρους. Η χρήση σφενδονίων για τη στήριξη ημικυλινδρικών καμαρών είναι γνωστή και σύνηθης και στη βυζαντινή αρχιτεκτονική⁸⁵. Τα σφενδόνια αυτά έχουν όμως και μια μεγάλη παράδοση στη δυτική αρχιτεκτονική παράδοση, πρώτα τη ρωμανική και στη συνέχεια την γοτθική, ιδίως αναφορικά με τη στήριξη οξυκόρυφων καμαρών⁸⁶. Σχετίζονται άμεσα με τις νευρώσεις που παρατηρούμε και στη κατασκευή των σταυροθολίων, καθώς είναι στοιχεία συστατικά των ίδιων των τόξων, αποτελώντας ουσιαστικά κομμάτι τους.

Η χρήση και κυρίως η διάδοση και τυποποίηση του ενισχυτικού τόξου αποτελεί μια πολύ σημαντική τομή για την εξέλιξη του τρόπου που χτίζονταν οι καμάρες στη μεσαιωνική αρχιτεκτονική. Μολονότι ενισχυτικά τόξα υπήρχαν ήδη από τα ρωμαϊκά χρόνια και στη συνέχεια χρησιμοποιούνται, αν και σχετικά σπάνια, στη βυζαντινή αρχιτεκτονική, η πλήρης αξιοποίηση των δυνατοτήτων της τεχνικής αυτής συνέβη στη μεσαιωνική δύση. Η συστηματική χρήση του αρχικά στη στήριξη ημικυλινδρικών καμαρών σήμανε πέρα από την ενδυνάμωση της ίδιας της κατασκευής και ένα αποφασιστικό βήμα μπροστά σε μια σειρά από τεχνικούς και αισθητικούς τομείς. Πρώτα απ' όλα έκανε την κατασκευή της καμάρας πολύ πιο εύκολη, καθώς επέτρεπε το σταδιακό χτίσιμό της από ενισχυτικό τόξο ως το επόμενο ή τον κάθετο τοίχο και όχι ολόκληρη με μια φορά και ένα ξυλότυπο, όπως γίνεται στην απλή καμάρα. Επιπλέον ειδικότερα στις περιπτώσεις των μακρών ημικυλινδρικών καμαρών – όπως στις δρομικές βασιλικές – τα ενισχυτικά τόξα έδεναν την καμάρα, επιτρέποντας της να

⁸⁴ Ενδεικτικά αναφέρω χαρακτηριστικό παράδειγμα οξυκόρυφης καμάρας χωρίς υποστηρίγματα στο ναό της Παναγίας στην Αγία Παρασκευή Αμαρίου [εικ. 63] και ημικυκλικής στο ναό του Αγίου Γεωργίου στα Ποτιστήρια Αγίου Βασιλείου [εικ. 64] ή στον πιο γνωστό ναό της Παναγίας στον Αλικάμπο Αποκορώνου με χρονολογημένες τοιχογραφίες στα 1315-1316 του Ιωάννη Παγωμένου, ΣΠΑΘΑΡΑΚΗΣ 2001, νο. 15.

⁸⁵ ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1958, 401-405.

⁸⁶ EDSON ARMI 2004, 95-104.

διατηρεί το σωστό της σχήμα σε όλο το μήκος και αποτρέποντας τις συνηθισμένες παραμορφώσεις. Από την πλευρά της αισθητικής άποψης τα ενισχυτικά τόξα διαιρούσαν την επιφάνεια της καμάρας και δημιουργούσαν διαμερίσματα, δίνοντας καλύτερη αίσθηση κλίμακας στη καμάρα και συσχετίζοντας την εμφάνιση της με τις διαμορφώσεις των χαμηλότερων τμημάτων του κτηρίου. Τέλος και ίσως το πιο σημαντικό τα ενισχυτικά τόξα ήταν ένα αποφασιστικής σημασίας βήμα προς ένα κατασκευαστικό σχεδιασμό που ήταν για πρώτη φορά και οργανικός⁸⁷.

Τα σφενδόνια κατά κανόνα είναι κατασκευασμένα με λαξευμένους λίθους και μικρή χρήση συνδετικού αρμού. Κατά την οικοδόμηση κατασκευάζονται πρώτα, και στη συνέχεια χτίζεται η ίδια η καμάρα που στηρίζεται πάνω σ' αυτά⁸⁸. Τα σφενδόνια διαθέτουν μια εμπρόσθια πλευρά λεία λαξευμένη, που άλλοτε προορίζεται να είναι εμφανής και άλλοτε καλύπτεται με κονίαμα και τοιχογραφίες, και μια τραχειά πίσω πλευρά ηθελημένα ακατέργαστη για να προσφέρει μεγαλύτερη πρόσφυση στη φερόμενη καμάρα. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τμήμα των σφενδονίων να είναι ουσιαστικά εντοιχισμένο στη καμάρα, με το υπόλοιπό να εξέχει αισθητά χωρίς όμως να διακόπτει απότομα την επιφάνεια⁸⁹.

Σε άλλα μνημεία το ενισχυτικό τόξο, το σφενδόνιο, διευρύνεται και σχεδόν ανεξαρτητοποιείται. Πρόκειται για μια χτιστή κατασκευή με διακριτά στηρίγματα που εξέχουν αισθητά από τους πλευρικούς τοίχους και ανοδομή τόξου που δεν περιορίζεται μόνο στο δέσιμο της καμάρας, αλλά αποκτά δομική υπόσταση με χτιστό μέτωπο εκατέρωθεν. Στις περιπτώσεις αυτές πρέπει να κάνουμε μια διάκριση που συνήθως δεν γίνεται αναφορικά με τους μονόχωρους κρητικούς ναούς, και να μιλάμε περισσότερο

⁸⁷ Ο Φίτσεν που μελετά διεξοδικά τα κατασκευαστικά των μεσαιωνικών καμαρών και διακρίνει τις καινοτομίες που εισάγει το ενισχυτικό τόξο τονίζει τον ρόλο τους στην εισαγωγή του *οργανικού σχεδιασμού*. Με τον όρο αυτό εννοεί την οργάνωση των διαφόρων στοιχείων του οικοδομήματος, όπου το κάθε στοιχείο σχετίζεται στο μέγεθος, τη θέση και τη λειτουργία με κάθε άλλο στοιχείο αλλά και με το σύνολο. FITCHEN 1981, 47-48.

⁸⁸ Γενικά για το δέσιμο των καμαρών επάνω στα σφενδόνια δεσ: FITCHEN 1981, 86-120.

⁸⁹ Ο τρόπος που το σφενδόνιο δένει βαθειά με την καμάρα μπορεί να παρατηρηθεί καλά στον μισογκρεμισμένο ναό της Παναγίας στα Σκουλούφια Μυλοποτάμου [εικ. 67] χτισμένο το 1402 (για την επιγραφή: GEROLA, ΜΟΝΥΕΝ IV, 480), ακόμη ενδεικτικά για την αρτιότητα του αποτελέσματος αναφέρω το ναό των Αγίων Αποστόλων στο Πετροχώρι Αμαρίου [εικ. 68]

για εγκάρσια διαφράγματα και όχι ενισχυτικά τόξα⁹⁰. Μολονότι πρόκειται για τεχνική υποστήριξης κυρίως πιο ελαφριών στεγάσεων, συνήθως ξύλινων, δεν σπανίζουν τα παραδείγματα, όπου τα εγκάρσια διαφράγματα φέρουν χτιστές λίθινες καμάρες.

Η τελευταία διαφοροποίηση είναι στη μορφή που έχουν τα στηρίγματα που φέρουν τα ενισχυτικά τόξα ή τα εγκάρσια διαφράγματα. Γενικά μπορούμε να πούμε ότι στους μονόχωρους ναούς της Κρήτης διαπιστώνουμε δύο διαφορετικές λύσεις, τους προβόλους και τις εσωτερικές αντηρίδες. Στις περιπτώσεις που χρησιμοποιούνται πρόβολοι (κιλίβαντες) αυτοί εκφύονται από τους πλάγιους τοίχους σε ύψος κοντά στη γένεση της καμάρας και υποδέχονται τα ενισχυτικά τόξα μεταβιβάζοντας το φορτίο τους στους τοίχους⁹¹. Η λύση αυτή, που τεχνικά πρέπει να θεωρείται πιο δύσκολη, ελαφραίνει την ανοδομή και βοηθά στην ενοποίηση του χώρου. Με αυτό συνήθως τον τρόπο στηρίζονται τα πιο διακριτικά και λεπτά ενισχυτικά τόξα. Αντίθετα τόσο σφενδόνια, όσο και πιο συνηθισμένα τα εγκάρσια διαφράγματα, φέρονται καλύτερα και πιο στέρεα από εσωτερικές αντηρίδες που προβάλλουν από τους πλάγιους τοίχους προς τα μέσα⁹². Στην περίπτωση αυτή ο ενιαίος χώρος του στενόμακρου ναού σπάει και οι πλάγιοι τοίχοι αποκτούν μια πιο πλαστική αίσθηση, ενίοτε και με τυφλά τόξα στα

⁹⁰ CATALAN 2007a, 28-31· σε πλήρη ανάπτυξη στην ιταλική γοτθική αρχιτεκτονική, σε πολύ διαφορετικά μεγέθη και συμφραζόμενα, τη χρήση του εγκάρσιου διαφράγματος μπορούμε να τη δούμε στον καθεδρικό ναό του Γκούμπιο (Gubbio) χτισμένο το 1366 [εικ. 72], WHITE 1993, 257, εικ. 148.

⁹¹ Προβόλους διαθέτει η εκκλησία του 1402 της Παναγίας στα Σκουλούφια Μυλοποτάμου [εικ. 67], την ίδια λύση και μάλιστα με προβόλους με γλυπτική διακόσμηση ακολουθεί και ο ναός του Αγίου Ιωάννη στην Ελεύθερνα, χτισμένος στα τέλη του 16^{ου} αι. [εικ. 69].

⁹² Στο ναό του αρχαγγέλου Μιχαήλ στις γειτονικές Μαργαρίτες μπορούμε να δούμε την ύπαρξη και των δύο λύσεων ενισχυτικά τόξα σε προβόλους και ένα ισχυρό εγκάρσιο διάφραγμα με πλατύ μέτωπο στο μέσο του ναού [εικ. 70]

μεσοδιαστήματα των αντηρίδων⁹³. Σε πολύ σπάνιες περιπτώσεις τα σφενδόνια στηρίζονται σε κίονες που στέκουν σε επαφή με τους πλάγιους τοίχους⁹⁴.

Η λειτουργική αξία των σφενδονίων είναι μεγάλη, σε κάθε περίπτωση όμως είναι γνωστό ότι στα κτίσματα του γοθτικού ρυθμού συνηθίζεται οι νευρώσεις ή τα σφενδόνια να βοηθούν γενικά στη στατική επάρκεια των θόλων που συγκρατούν, αλλά σε καμία περίπτωση δεν αποτελούν τον αποκλειστικό φορέα των βαρών όπως παλαιότερα πιστευόταν. Ακόμη και στα τεράστια κτήρια της δύσης τα εμφανή αυτά αρχιτεκτονικά στοιχεία παίζουν και σημαντικό ρόλο στην εσωτερική διακόσμηση⁹⁵. Οπότε πρέπει να θεωρήσουμε βέβαιο και στην Κρήτη η απόλυτη σχεδόν επικράτηση τους από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα και μετά, όπως βλέπουμε στον πίνακα 4 συνδέεται τόσο με την στατική ανάγκη όσο και με την αισθητική επιλογή.

Η Αγία Άννα με την επιμήκη κάτοψη της ανήκει στα μνημεία που στεγάζονται με οξυκόρυφη καμάρα και διαθέτει τρία ενισχυτικά τόξα που στηρίζονται σε προβόλους. Τα σφενδόνια της Αγίας Άννας ήταν υψηλής ποιότητας κατασκευής με προσεγμένη λάξευση και ραδινές αναλογίες, όπως μαρτυρούν τα αρχιτεκτονικά μέλη που σώζονται κατά χώρα. Η αναλογία ενός τέτοιου επαρχιακού μνημείου με τα μεγάλα μνημεία του Χάνδακα και των άλλων πόλεων συχνά υποτιμάται. Αρκεί όμως να παρατηρήσουμε το νότιο παρεκκλήσι του Αγίου Πέτρου Μάρτυρος που είναι ουσιαστικά ένας μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός με οξυκόρυφη καμάρα και δύο ενισχυτικά τόξα τα οποία πατάνε πάνω σε κιλλίβαντες που εκφύονται από τους πλάγιους τοίχους⁹⁶. Μπορούμε δηλαδή να διακρίνουμε στο σημαντικό αυτό αστικό μνημείο όλα ακριβώς τα στοιχεία που συναντούμε σε επαρχιακά μνημεία και συγκεκριμένα στην Αγία Άννα της Ελεύθερας.

⁹³ Στο ναό του Μιχαήλ Αρχάγγελου στο Κακοδίκι Σελίνου τα τρία ενισχυτικά τόξα στηριγμένα στις πλευρικές παραστάδες δημιουργούν έντονα ακριβώς αυτό το κλιμακωτό αποτέλεσμα, ΛΑΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ 1969-1971, νο. 101, ενώ στον Άγιο Νικόλαο στον Κίτιρο Σελίνου βλέπουμε τα τυφλά τόξα που διαμορφώνονται ανάμεσα στις παραστάδες του ενισχυτικού τόξου, ΛΑΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ 1969-1971, νο. 67.

⁹⁴ Η σπάνια αυτή διαρρύθμιση συναντάται στο ναό του Μιχαήλ Αρχάγγελου στα Χασιανά Καντάνου, ΛΑΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ 1969-1971, νο. 96, αλλά και στην Αργυρούπολη Ρεθύμνου στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου [εικ. 73].

⁹⁵ VON SIMSON 1988, 6-7.

⁹⁶ KITSIKI-PANAGOPOULOS 1979, 92-93.

2.3.2 Οξυκόρυφη καμάρα

Απαραίτητη εδώ είναι μια μικρή εμβόλιμη επεξήγηση για τους τρόπους κάλυψης και ανάπτυξης του οξυκόρυφου τόξου. Το ύψος και το άνοιγμα ενός οξυκόρυφου τόξου μπορεί να διαφέρει αρκετά από μνημείο σε μνημείο, και το σημείο αυτό αποτελούσε αντικείμενο ιδιαίτερης φροντίδας στη δημιουργία ενός κτηρίου.

Το ημικυκλικό τόξο και η αντίστοιχη καμάρα που χρησιμοποιούσε η βυζαντινή αλλά και η ρωμανική αρχιτεκτονική στη δύση προσφέρει μια μεγάλη ευκολία υπολογισμού αναλογιών στους χτίστες⁹⁷. Ουσιαστικά σε ένα ημικυκλικό τόξο το ύψος είναι πάντοτε το μισό από το άνοιγμα. Αντίθετα ένα οξυκόρυφο τόξο – ή αλλιώς σπασμένο τόξο – αποτελείται από δύο τεταρτοκύκλια, ή και μικρότερα τμήματα κύκλου, που αλληλοτέμνονται σε κάποιο ύψος. Το ύψος του τόξου αλλά και η γωνία της συμβολής των κυκλικών στοιχείων μπορούν να έχουν πολλούς διαφορετικούς συνδυασμούς, με μόνο περιορισμό πρακτικούς και αισθητικούς παράγοντες. Ολόκληρο τον 13^ο και 14^ο αιώνα η προσπάθεια υπολογισμού με ακρίβεια των πιθανών ανοιγμάτων των τόξων, αλλά και η τυποποίηση αποτέλεσε βασική αναζήτηση των αρχιτεκτόνων της εποχής⁹⁸.

Οι χτίστες στη μεσαιωνική δύση γνωρίζουμε ότι μετρούσαν την οξύτητα των καμάρων με την θέση που είχαν τα κέντρα των δύο ημικυκλικών στοιχείων που συναποτελούν μια καμάρα σε ένα νοητό οριζόντιο άξονα που συνδέει τις δύο της γενέσεις και σχηματίζει έτσι μια βάση⁹⁹. Σύμφωνα λοιπόν με τον παραδοσιακό ορισμό τον οποίο μπορούμε να εντοπίσουμε ήδη από το 13^ο αιώνα στα αρχιτεκτονικά σχέδια του γάλλου αρχιτέκτονα Βιγιάρ ντε Ονκούρ (Villard de Honnecourt) από την Πικαρδία σε μια καμάρα του πέμπτου σημείου, ο οριζόντιος άξονας της βάσης χωρίζεται σε πέντε ίσα τμήματα και το κέντρο των καμπύλων κομματιών που δημιουργούν την οξεία

⁹⁷ Για τους χτίστες της γοθτικής αρχιτεκτονικής ακόμη και το απλό ημικυκλικό τόξο αποτελείται από δύο ημικύκλια που μοιράζονται το ίδιο κέντρο.

⁹⁸ BECHMANN 1979, 207-208.

⁹⁹ SHELBY 1969, 538-539.

γωνία βρίσκεται στο προτελευταίο από κάθε πλευρά, το τέταρτο δηλαδή προς τα δεξιά όπως γίνεται η σωστή ανάγνωση του [εικ. 74]¹⁰⁰.

Τέτοιου τύπου υπολογισμοί μας σώζονται και από ιταλικά περιβάλλοντα, όπως είναι λογικό, με χαρακτηριστικούς τους υπολογισμούς του Τζιοβάνι ντι Γκεράρδο ντα Πράτο (Giovanni di Gherardo da Prato) τον 15^ο αιώνα για εκκλησίες της Φλωρεντίας¹⁰¹. Ακόμη και αν δεν σώζονται ντοσιέ με τόσο αναλυτικά γοθικά αρχιτεκτονικά σχέδια προέρχομενα από την ίδια την Βενετία, ή ακόμη περισσότερο από τις αποικίες της, είναι λογικό ότι και οι βενετοί χτίστες ακολουθούσαν τις αρχές και μεθόδους των γάλλων ή των τοσκανών ομοτέχνων τους¹⁰².

Οι υπολογισμοί αυτοί δεν αποτελούσαν προνόμιο των αρχιτεκτόνων των μεγάλων δυτικοευρωπαϊκών γοθικών καθεδρικών μόνο, αλλά ήταν θεμελιώδεις προαπαιτούμενα συνυφασμένα με μια τεχνολογική καινοτομία, όπως το οξυκόρυφο τόξο, προκειμένου να επιτευχθεί η σωστή στέγαση ή γεφύρωση ενός ανοίγματος. Πρέπει να υποθέσουμε ότι σε κάθε προσπάθεια οικοδόμησης ενός οξυκόρυφου τόξου, ιδίως μιας οξυκόρυφης καμάρας οι υπολογισμοί αυτοί έστω σε πρακτικό επίπεδο ήταν αναγκαίοι για την επιτυχία του αποτελέσματος και τον έλεγχο της μορφής. Είναι επίσης σαφές ότι στην κατασκευή ακόμη και ενός μικρού ναού στις ρίζες της Ίδη στη Κρήτη, προκειμένου να χτιστεί μια οξυκόρυφη καμάρα χρησιμοποιόντουσαν ξυλότυποι οι οποίοι ακολουθούν τις βασικές τεχνολογίες που βρίσκουμε και στη Δύση¹⁰³.

Ένα τέτοιο τόξο πέμπτου σημείου συναντάμε και στη φαινομενικά απλή καμάρα της Αγίας Άννας. Και πιο σημαντικό είναι η βásiμη υπόθεση ότι τέτοιου είδους γνώσεις και αναγκαίες ικανότητες σχεδιασμού συναντάμε στους χτίστες του ελευθερνωτικού ναού. Δεν έχουμε συνηθίσει να κοιτάμε τους απλούς αυτούς μονόχωρους ναούς με το πρίσμα των οικοδόμων της εποχής τους. Οι τεχνίτες αυτοί ήταν καλά ασκημένοι σε κάτι νέο για το βυζαντινό παρελθόν, στην προσεκτική δηλαδή και ακριβή σχεδίαση των

¹⁰⁰ BRANNER 1960, 91-92.

¹⁰¹ SAALMAN 1959, 15-17.

¹⁰² WOLTERS 2000, 9-13.

¹⁰³ FITCHEN 1981, 138-142. Οι ξυλότυποι μολονότι ήταν η πιο διαδεδομένη πρακτική δεν ήταν αποκλειστική λύση για την κατασκευή των ψηλών αυτών τόξων. Άλλες όμως τεχνικές όπως η χρήση αντίβαρων είναι ακόμη πιο πολύπλοκες και είναι και αυτές ανεπτυγμένες στο περιβάλλον της γοθικής αρχιτεκτονικής, FITCHEN 1981, 182.

κτηρίων από πριν¹⁰⁴. Δύσκολα θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι ο συγκεκριμένος ναός υπήρξε πρώτα αντικείμενο αναλυτικού αρχιτεκτονικού σχεδίου, σίγουρα όμως δημιουργήθηκε από ανθρώπους που ήταν εξασκημένοι στη δημιουργία και τη χρήση τέτοιων σχεδίων, όταν κατασκεύαζαν τα μεγάλα μνημεία των κρητικών πόλεων. Μπορούμε βέβαια να υποθέσουμε ότι σε πολλές περιπτώσεις τα συνεργεία που εργάζονταν στις πόλεις ήταν τα ίδια με αυτά που συναντούμε στα χωριά.

2.3.3 Θυρώματα και φεγγίτες

Ενδιαφέροντα ερωτήματα θέτει η διάρθρωση της πρόσοψης του ναού της Αγίας Άννας. Η δυτική είσοδος κοσμεύεται από ανάγλυφο περιθύρωμα που στέφεται πάνω από το μονολιθικό ανώφλι με οξυκόρυφο τυφλό τόξο και στον κατακόρυφο άξονα στο μέτωπο της πρόσοψης ψηλότερα από τη θύρα ανοίγεται κυκλικός φεγγίτης.

Το συγκεκριμένο άνοιγμα και το γλυπτό πλαίσιο του στην Αγία Άννα παρουσιάζει κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που τον ξεχωρίζουν και τον κατατάσσουν σε μια ειδική ομάδα κυκλικών φεγγιτών, ευρέως διαδεδομένη¹⁰⁵. Πρόκειται ουσιαστικά για ένα τροχόμορφο κυκλικό παράθυρο (wheel window), καθώς τα σκέλη του σταυρού και τα άλλα στοιχεία ομοιάζουν με άξονες, που εκφύονται από το επίσης διάτρητο κέντρο, πρόκειται δηλαδή για ένα τροχό ουσιαστικά οριζόμενο από το άνοιγμα του φεγγίτη¹⁰⁶. Τα παραδείγματα των τροχόμορφων φεγγιτών είναι πολλά σε ολόκληρο το νησί και χρονολογούνται σε όλη τη διάρκεια της βενετικής παρουσίας, άλλα σχετικά πρώιμα

¹⁰⁴ CATALAN 2007b, 45.

¹⁰⁵ Η άλλη ομάδα αποτελείται από φεγγίτες διακοσμημένους με ένα δαντελωτό πλέγμα από το οποίο, μολονότι το σχέδιο αναπτύσσεται και πάλι από το κέντρο προς τα έξω, απουσιάζουν τα ευθύγραμμα στοιχεία που θα αποτελούσαν τους άξονες. Γνωστό παράδειγμα είναι ο φεγγίτης πάνω από την είσοδο του Αγίου Φανουρίου στο Βαλσαμόνερο, όπως διακρίνεται καλύτερα στην παλαιότερη φωτογραφία που δημοσιεύει ο Τζερόλα, GEROLA, MonVen II, πιν. 799, ή ο κυκλικός φεγγίτης πάνω από το κεντρικό παράθυρο της δυτικής όψης της εκκλησίας της Παναγίας στο Μέρωνα Αμαρίου [εικ. 75].

¹⁰⁶ "wheel-window": *A Dictionary of Architecture and Landscape Architecture*. James Stevens Curl. Oxford University Press 2006. *Oxford Reference Online*.

όπως στον ημικατεστραμμένο ναό της Αγίας Μαρίνας κοντά στους Αγίους Δέκα¹⁰⁷ και άλλα υστερότερα όπως στον Άγιο Γεώργιο στο Πισκοκέφαλο Σητείας¹⁰⁸.

Στο σχήμα και στη διάρθρωση αναπαράγουν με πολύ πιο ταπεινά μέσα και σε πολύ απλούστερη σύνθεση τα πρότυπα των μεγάλων λίθινων κυκλικών φεγγιτών που ανοίγονταν στις προσόψεις των μεγάλων αστικών εκκλησιών της βενετικής Κρήτης και ιδιαίτερα του Χάνδακα, που χτίστηκαν για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες πρώτα απ' όλα των βενετών αποίκων και αξιωματούχων. Δυστυχώς δεν σώζεται κάποιο μνημείο με ακέραιο ένα τέτοιο κυκλικό παράθυρο, σώζονται όμως όλα τα επιμέρους στοιχεία. Στη πρόσοψη του Αγίου Πέτρου των Δομηνικανών στο Ηράκλειο βλέπουμε τις διαστάσεις που θα είχαν τα ανοίγματα αυτά¹⁰⁹, στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης υπάρχουν θραύσματα από ένα τέτοιο κυκλικό φεγγίτη από μάρμαρο που προέρχεται πιθανότατα από τον Άγιο Φραγκίσκο του Χάνδακα¹¹⁰ και ταυτόχρονα οι πηγές μαρτυρούν με κάθε λεπτομέρεια για την ιδιαίτερα δαπανηρή κατασκευή ενός μεγάλου επίσης μαρμάρινου φεγγίτη στην πρόσοψη του καθεδρικού του Αγίου Τίτου από ειδικευμένο γάλλο τεχνίτη τον 16^ο αιώνα¹¹¹. Αλλά και αυτές οι μορφές στη κρητική πρωτεύουσα απηχούσαν με τη σειρά τους τα μεγάλα κυκλικά μαρμάρινα παράθυρα (occhio) των ναών της ίδιας της Βενετίας, όπως χαρακτηριστικά αυτό του San Polo του 14^{ου} αιώνα [εικ. 71], που αντιγράφει βέβαια το λίγο παλαιότερο κυκλικό παράθυρο του Αγίου Μάρκου¹¹².

Τη σχέση του με την ιταλική μεσαιωνική αρχιτεκτονική προδίδει και η ελληνική ονομασία του φεγγίτη αυτού, όπως τη γνωρίζουμε από λίγο μεταγενέστερες πηγές. Σε αρχαιακές πηγές που προέρχονται από τη βενετική Κέρκυρα του 16^{ου} αιώνα και αφορούν την οικοδόμηση εκκλησιών ο κυκλικός φεγγίτης της δυτικής πλευράς ονομάζεται «μάτη», μεταφράζοντας κατά λέξη το ιταλικό occhio που με τη σειρά του απέδιδε το λατινικό oculus και παραδοσιακά σήμαινε τον φεγγίτη αυτόν¹¹³.

¹⁰⁷ CURUNI/DONATI 1988, 389, φωτ. 839.

¹⁰⁸ GEROLA, MonVen IV, 277, εικ. 449.

¹⁰⁹ GEROLA, MonVen II, 125, εικ. 78.

¹¹⁰ CURUNI/DONATI 1988, 230, φωτ. 1063- ΑΛΕΞΙΟΥ 1953, 19.

¹¹¹ ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ-ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΟΥ 1995, 398-399.

¹¹² DELLWING 2000, 195, 199.

¹¹³ Το έγγραφο αφορά τη σύμβαση κατασκευής του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου του Κοντοκάλη στη πόλη της Κέρκυρας το 1573, ΚΑΡΥΔΗΣ 2007, 71-72.

Μεγαλύτερο ώστόσο ενδιαφέρον για την περιοχή έχουν τα παράλληλα σε δύο ναούς στο γειτονικό χωριό των Μαργαρίτων με χαρακτηριστικούς τροχόμορφους φεγγίτες στη πρόσοψη πάνω από την είσοδο, που μοιάζουν ιδιαίτερα με αυτόν της Αγίας Άννας. Πρόκειται για τον ναό του Αρχάγγελου Μιχαήλ [εικ. 62] και τον ναό του Αγίου Ιωάννη του Πρόδρομου [εικ. 61], που χρονολογούνται στον 14^ο με 15^ο αιώνα¹¹⁴.

Οι τρεις αυτοί φεγγίτες μοιράζονται μερικά πανομοιότυπα χαρακτηριστικά, όπως το κεντρικό κυκλικό οπαίο από το οποίο γεννιούνται οι άξονες και το κυκλικό πλαίσιο που τα περιβάλλει με τη τυπική ορθογωνική οδόντωση. Ταυτόχρονα όμως παρατηρούμε διαφορές ενδεικτικές μιας εξέλιξης πάνω στο ίδιο θέμα. Ο φεγγίτης του ναού του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου διαφέρει τόσο τεχνικά καθώς είναι λαξευμένος σε μια τετράγωνη πλάκα, και όχι κυκλική, αλλά και στο κυρίως θέμα του, όπου η έννοια του σταυρού έχει απωλεσθεί και έχουμε ένα απλό επτάκτινο σχήμα. Σημειώνουμε βέβαια ότι οι ακτίνες διατηρούν το τριγωνικό τους σχήμα διευρυνόμενες από το κέντρο προς τα έξω, όπως στον φεγγίτη της Αγίας Άννας. Στον φεγγίτη του ναού του Αρχάγγελου Μιχαήλ από την άλλη ο ακτινωτός διάκοσμος έχει απλοποιηθεί σε ένα σχετικά χοντροκομμένο απλής τετραγωνικής διατομής ισοσκελή σταυρό.

Συγκρίνοντας την μικρή αυτή ομάδα των τριών κυκλικών παραθύρων συνάγουμε ότι βασίζονται σε ένα κοινό θέμα το οποίο σε πλήρη ανάπτυξη και εκτέλεση το συναντούμε στον φεγγίτη της Αγίας Άννας, όπως το περιγράψαμε πιο πάνω. Ο φεγγίτης του Αγίου Ιωάννη μοιάζει να επιχειρεί αρχικά να αναπαραγάγει αυτό ακριβώς το σχήμα, όπως φαίνεται από την διάταξη των ακτίνων αλλά και το όλο σχήμα του, χωρίς όμως να το επιτυγχάνει. Το στοιχείο επίσης ότι είναι σκαλισμένος σε μια τετράγωνη πλάκα, μολονότι αυτή πιθανόν δεν φαινόταν όταν ήταν καλυμένος ο ναός με τα εξωτερικά του κονιάματα, δηλώνει την σχετική απειρία των κατασκευαστών του.

Η εμφάνιση του χαρακτηριστικού αυτού φεγγίτη σε τρία τόσο κοντινά παραδείγματα υποδεικνύει μια κάποια συνάφεια στα μνημεία της περιοχής και στις αισθητικές λύσεις που υιοθετούνται σ' αυτά. Βέβαια πρέπει να υποθέσουμε ότι και αυτό το προτιμώμενο σχήμα έρχεται ως πρότυπο από κάποιο κέντρο. Και πραγματικά σώζεται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης ένα αρχιτεκτονικό ανάγλυφο που προέρχεται από το τύμπανό της πρόσοψης της εκκλησίας της Θεοτόκου στην Τράπεζα

¹¹⁴ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ 2000, 68-75 και 54-60

Μονοφατσίου¹¹⁵, το οποίο σχετίζεται με τους φεγγίτες που μόλις είδαμε. Παριστάνει [εικ. 76] λιοντάρι του Αγίου Μάρκου εντός πλαισίου με ορθογωνική οδόντωση και στέφεται από το κάτω τμήμα σπασμένου κυκλικού φεγγίτη με εγγεγραμμένο σταυρό, του οποίου σώζεται η γέννεση του κάτω σκέλους, πανομοιότυπο με τον σταυρό της Αγίας Άννας. Το γλυπτό του Ιστορικού Μουσείου ήταν ο ανώτερος λίθος τους περιθυρώματος και ενωποιούνταν με το ανοιγόμενο κυκλικό φεγγίτη. Παρατηρούμε δηλαδή τη σχετική διασπορά του συγκεκριμένου μοτίβου σε ολόκληρο το νησί και τη συνάφεια απομακρυσμένων μνημείων.

Οφείλουμε τέλος να σημειώσουμε ότι η δυτική είσοδος με το περιθύρωμα της και ο κυκλικός φεγγίτης που την επιστέφει αποτελεί ουσιαστικά ένα διακοσμητικό σύνολο, μια ενίαια δηλαδή σύνθεση αισθητικής διαμόρφωσης της πρόσοψης. Η επιμονή στην διακοσμητική αξία της πρόσοψης, σε αντίθεση με την επιμέλεια για την διακόσμηση της περιοχής του ιερού που συνατούμε τόσο στη μέση βυζαντινή περίοδο στην ανατολή, όσο και στη ρωμανική αρχιτεκτονική στη δύση, είναι ένα νεωτερικό στοιχείο που μας κατευθύνει να δούμε την επαφή με τα νέα γούστα που έχουν διαμορφωθεί στην Ιταλία.

Το οξυκόρυφο θύρωμα με το γλυπτό του περιθύρωμα στη γοθτική αρχιτεκτονική και ιδιαίτερα στη βενετική εκδοχή της είναι σχεδόν αδιάσπαστη ενότητα με το κυκλικό φεγγίτη που ανοίγεται στον κατακόρυφο άξονα του. Θα μπορούσε να παραθέσει κανείς αμέτρητα παραδείγματα της βενετικής γοθτικής αρχιτεκτονικής με οξυκόρυφα ανοίγματα θυρωμάτων που επιστέφονται από κυκλικό φεγγίτη. Πιο χρήσιμη είναι η αναφορά σε τέτοιες συνθέσεις που δεν παίζουν καν τον ρόλο θύρας και φωτιστικού παραθύρου. Τέτοιες χαρακτηριστικές συνθέσεις βλέπουμε στα οξυκόρυφα ανοίγματα προς τα πλευρικά παρεκκλήσια στη Santa Maria dei Frari του 1330 [εικ. 78]¹¹⁶ ή πάλι στα οξυκόρυφα ανοίγματα προς τα πλευρικά παρεκκλήσια στο ναό των Santi Giovanni e Paolo του τέλους του 14^{ου} αιώνα [εικ. 79]¹¹⁷. Στα δύο αυτά παραδείγματα

¹¹⁵ Καταγεγραμμένο από το πρόγραμμα Δυτική Τέχνη στη Κρήτη του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών Αρ. 193.

¹¹⁶ VALENZANO 2000, 123, εικ.1.

¹¹⁷ GHEDINI 2000, 121, εικ. 5.

παρατηρούμε πόσο στενή είναι αυτή η σχέση ανάμεσα στα δύο στοιχεία, που οδηγεί στην αντιμετώπιση τους σαν μια ενιαία σύνθεση.

Κατ' αναλογία και το οξυκόρυφο περιθύρωμα της Αγίας Άννας αποτελεί μια αδιάσπαστη ενότητα με τον κυκλικό φεγγίτη δημιουργώντας μια διακοσμητική σύνθεση της πρόσοψης του κτηρίου. Τα στοιχεία των περιθυρωμάτων αυτών πιθανότατα κατασκευάζονταν κατόπιν παραγγελίας στην έδρα των λιθοξόων ή στα λατομεία και μεταφέρονταν στο ναό προκειμένου να συνταιριαχτούν εκεί.

2.3.4 Τέμπλο και λειτουργικές κατασκευές

Στις μεσαιωνικές εκκλησίες της Κρήτης η ύπαρξη χτιστού τέμπλου, ή τουλάχιστον η διάσωση του ως τις ημέρες μας δεν είναι ιδιαίτερα συνηθισμένη. Συγκεκριμένα σε ναούς, κυρίως μονόχωρους, που χρονολογούνται κατά τη βενετική περίοδο συναντούμε τρία είδη χτιστών τέμπλων, με πλήρη απουσία μαρμάρινων τέμπλων όπως τα γνωρίζουμε από τη μέση βυζαντινή εποχή¹¹⁸. Οι τρεις κατηγορίες είναι τέμπλα λίθινα, κατασκευασμένα από ασβεστολιθικά αρχιτεκτονικά μέλη, τέμπλα μεικτά όπου χρησιμοποιείται ένας σκελετός από λίθινες παραστάδες και επιστύλια και γεμίζει με χτιστά διάχωρα, και τρίτον τέμπλα χτιστά, όμοια στη τεχνική με τη κατασκευή των τοίχων της εκκλησίας.

Χαρακτηριστικό τέμπλο που απαρτίζεται από ασβεστολιθικά μέλη είναι αυτό στο ναό του Ιωάννη Θεολόγου στις Μαργαρίτες [εικ. 77]. Ενώ στη δεύτερη μεικτή τεχνική που συνδυάζει λίθινα μέρη και τμήματα τοίχων το πιο χαρακτηριστικό ίσως παράδειγμα αυτό στον ναό του Αγίου Γεωργίου στην Αγία Τριάδα Πυργιώτισσας, το οποίο δυστυχώς έχει πια καταστραφεί [εικ. 59]¹¹⁹.

Το χτιστό τέμπλο κατασκευασμένο κατά κύριο λόγο με απλή αργολιθοδομή και καλυμμένο από τοιχογραφίες είναι πολύ πιο συνηθισμένο. Στην Κρήτη μπορούμε να

¹¹⁸ Για τις μορφές και την εξέλιξη του χτιστού και λίθινου βυζαντινού τέμπλου, ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ 1978, 344-345. Ειδικότερα στη Κρήτη βέβαια έχουμε λίγα στοιχεία για μεσοβυζαντινά τέμπλα, μαρμάρινα ή και ασβεστολιθικά, που περιορίζονται σε κάποια μόνο ευρήματα λίγο μελετημένα. Ίσως από τα πιο γνωστά είναι τα τμήματα μεσοβυζαντινού τέμπλου και θωρακίων που προέρχονται από τον Άγιο Τίτο της Γόρτυνας, ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1926, 310-324, και οδήγησαν σε κάποιες προβληματικές απόπειρες χρονολόγησης του ίδιου του μνημείου, CHRISTERN 1974, 39-42.

¹¹⁹ GEROLA, MonVen II, 349, εικ. 387 και GEROLA, MonVen IV, 536-537, vo. 5 (για την επιγραφή).

εντοπίσουμε μια ομάδα μνημείων με τέτοιας μορφής χτιστά τέμπλα τα περισσότερα των οποίων εντοπίζονται στο νόμο Χανίων¹²⁰. Χαρακτηριστικό μνημείο με τέτοιο χτιστό τέμπλο χωρίς χρήση λίθινων αρχιτεκτονικών μελών και με πλήρη κάλυψη του από τοιχογραφημένο ανεικονικό διάκοσμο με απλές κυματοειδείς γραμμές είναι ο ναός του Αγίου Μάμα στο ομώνυμο χωριό της επαρχίας Σελίνου¹²¹. Στο νομό Χανίων στον οικισμό των Αχλαδιακών Σελίνου επίσης εντοπίζεται και ο ναός του Αγίου Ζωσιμά ο οποίος διέθετε χτιστό τέμπλο με τοιχογραφίες από τις οποίες διακρίνεται ολόσωμη βρεφοκρατούσα Παναγία στα νότια της εισόδου προς το ιερό¹²². Σε εξαιρετική κατάσταση σώζεται το χτιστό τέμπλο στην Αγία Άννα στο Ανισαράκι Καντάνου που χρονολογείται με επιγραφή των τοιχογραφιών στα 1457, ενδιαφέρον χαρακτηριστικό είναι τα αψιδώματα εκατέρωθεν της πύλης προς το ιερό που φιλοξενούν τοιχογραφίες του τιμωμένου αγίου και του Χριστού αντίστοιχα αλλά και η διμόρφωση της πύλης με οξυκόρυφη απόληξη στο πάνω μέρος της¹²³. Συνολικά στο νομό Χανίων εντοπίζονται πέντε μνημεία με χτιστό τέμπλο, τα τρία που προαναφέραμε και δύο ακόμη¹²⁴.

Το τέμπλο της Αγίας Άννας ήταν όπως είδαμε ένας συνδυασμός ασβεστολιθικών μελών και χτισμένων με αργολιθοδομή διαχώρων. Ο συνδυασμός αυτός το τοποθετεί σε μια ιδιαίτερη και σπάνια κατηγορία.

Ακόμη πέραν του τέμπλου οφείλουμε να σχολιάσουμε το στοιχείο των δύο ερμαρίων στο νότιο και βόρειο τοίχο του ιερού του ναού της Αγίας Άννας. Όπως περιγράψαμε πιο πάνω στον βόρειο και το νότιο τοίχο του ιερού στο ίδιο ακριβώς ύψος ανοίγονται δύο πανομοιότυποι αποθηκευτικοί χώροι. Τα ερμάρια αυτά είναι αρκετά

¹²⁰ Πέραν των μνημείων που παραθέτουμε σε πολλά το χτιστό τέμπλο έχει καταστραφεί κατά τη διάρκεια μετασκευών και επιδιορθώσεων τον 20^ο αιώνα, έτσι λ.χ. σύμφωνα με τον Τζερόλα ο Άγιος Ιωάννης στο Τραχινιάκο στη Κάντανο Σελίνου που χρονολογείται σύμφωνα με επιγραφή στις τοιχογραφίες του στα 1328-1329 διέθετε χτιστό τέμπλο, GEROLA/ΛΑΣΣΙΩΤΑΚΗΣ 1961, 40, το οποίο όμως όταν ο Λασιθιωτάκης επισκέπηκε ξανά το μνημείο δεν υπήρχε πια όπως και η επιγραφή, ΛΑΣΣΙΩΤΑΚΗΣ 1969-1971, vo. 94.

¹²¹ ΛΑΣΣΙΩΤΑΚΗΣ 1969-1971, vo. 73, εικ. 214.

¹²² ΛΑΣΣΙΩΤΑΚΗΣ 1969-1971, vo. 79, εικ. 236.

¹²³ ΛΑΣΣΙΩΤΑΚΗΣ 1969-1971, vo. 89, εικ. 251-252, GALLAS/WESSEL/BORBOUDAKIS 1983, 40, εικ. 15.

¹²⁴ Πρόκειται για το ναό του Αγίου Γεωργίου στη Τροχαλού Σελίνου, ΛΑΣΣΙΩΤΑΚΗΣ 1969-1971, vo. 70, και τον Άγιο Γεώργιο στη Παλαιόχωρα, ΛΑΣΣΙΩΤΑΚΗΣ 1969-1971, vo. 126.

συνηθισμένα στους κρητικούς ναούς ήδη από τον 13^ο αιώνα και τα παραδείγματα είναι πολλά, ενώ τα συναντούμε σε όλους τους διαφορετικούς τύπους και όχι μόνο τους μονόχωρους¹²⁵. Ο κανόνας όμως που διαμορφώνεται είναι το ντουλάπι αυτό να ανοίγεται στον βόρειο τοίχο του ιερού, καθώς συνδέεται με την φύλαξη των ιερών σκευών¹²⁶. Η παρουσία ερμαρίων στη νότια πλευρά είναι εξαιρετικά σπάνια¹²⁷.

Λιγότερο σπάνια μοιάζει να είναι η ύπαρξη τετράγωνων κογχών και στις δύο πλευρές, όπως συμβαίνει στο ναό της Αγίας Άννας στην Ελεύθερνα. Από τα γνωστά μνημεία μόνο στο ναό του Αγίου Ιωάννη στην Επισκοπή Μυλοποτάμου συναντούμε μια τέτοια διαμόρφωση¹²⁸. Αλλά και εκεί τα δύο ερμάρια βρίσκονται ουσιαστικά στους πλάγιους τοίχους των πλευρικών διαμερισμάτων του τριμερούς ιερού και σε μεγάλη απόσταση. Στον Μυλοπόταμο εντοπίζεται και ένα ακόμη μνημείο που πιθανότατα διέθετε δύο τετράγωνες κόγχες εκατέρωθεν του ιερού, πρόκειται για το ναό της Παναγίας στα Σκουλούφια, χτισμένος το 1402¹²⁹. Σήμερα βέβαια έχει καταρρεύσει ο βόρειος τοίχος του ναού, αλλά στο νότιο βλέπουμε να ανοίγεται ερμάριο [εικ. 80], δεδομένης της σπανιότητας της παρουσίας ερμαρίου μόνο στο νότιο τοίχο πρέπει να υποθέσουμε ότι και στον βόρειο υπήρχε αντίστοιχη διαμόρφωση. Θα ήταν παράτολμο να διατυπώσουμε κάποια υπόθεση για την ιδιαίτερη χρήση των δύο ερμαρίων στους ναούς αυτούς, δεν μπορούμε όμως να μην σημειώσουμε τη σχετική εγγύτητα των τριών γνωστών παραδειγμάτων με κόγχες εκατέρωθεν του ιερού, καθώς και τα τρία βρίσκονται στην επαρχία Μυλοποτάμου.

¹²⁵ Το ίδιο ερμάριο υπάρχει στον βόρειο τοίχο του ιερού λ.χ. στον μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό του Σωτήρα στα Πλεμενιανά Σελίνου (ΛΑΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ 1969-1971, νο. 100), στον σταυρικό με τρούλο ναό της Παναγίας στο Αβδού Πεδιάδος (GALLAS/WESSEL/BORBOUDAKIS 1983, 412-413), στον σταυρεπίστεγο ναό της Παναγίας στο Αλάγνι Μονοφατσίου (GALLAS/WESSEL/BORBOUDAKIS 1983, 383), και στο νότιο κλίτος του Αγίου Φανουρίου στο Βαρσαμόνερο Καινούριου (GALLAS/WESSEL/BORBOUDAKIS 1983, 313-315).

¹²⁶ Στον κατάλογο του Λασιθιωτάκη (ΛΑΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ 1969-1971) με τις εκκλησίες της δυτικής Κρήτης παραθέτονται 15 ναοί με ερμάρια στο βόρειο τοίχο του ιερού, ενώ από τα μνημεία που αναφέρουν οι GALLAS/WESSEL/BORBOUDAKIS 1983 εντοπίζουμε άλλους 15 ναούς κυρίως στους δύο ανατολικότερους νομούς, τέλος άλλα 2 μνημεία προσθέτει στον κατάλογο ο Curuni (CURUNI/DONATI 1987).

¹²⁷ Ερμάρια ανοιγόμενα στο νότιο τοίχο συναντάται από τα γνωστά παραδείγματα μόνο στο ναό του Μιχαήλ Αρχαγγέλου στη Σαρακήνα Σελίνου, ΛΑΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ 1969-1971, νο. 59.

¹²⁸ GALLAS/WESSEL/BORBOUDAKIS 1983, 299-301.

¹²⁹ GEROLA, MONVEN IV, 480.

2.4 Χρονολόγηση

Ικανό αριθμό μονόχωρων καμαροσκέπαστων ναών που μοιράζονται τα περισσότερα ή και όλα τα χαρακτηριστικά που εντοπίσαμε στην Αγία Άννα συναντούμε στις Μαργαρίτες το χωριό που βρίσκεται λίγα χιλιόμετρα ανατολικότερα από την Ελεύθερνα και υπήρξε καθ' όλη τη βενετική, αλλά και οθωμανική περίοδο ένας ακμαίος και πλούσιος οικισμός. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο κέντρο του χωριού κάτοψης 10,20Χ6 μ. που διαθέτει χρονολογημένες τοιχογραφίες στα 1383¹³⁰, ο ναός του Ιωάννη Προδρόμου ορθογώνιας κάτοψης 9,11 Χ 5,20 μ. (χωρίς τη δυτική επέκταση) με δύο ενισχυτικά τόξα να στηρίζουν την οξυκόρυφη καμάρα, γοθθίζων περιθύρωμα με στρογγυλό φεγγίτη στη πρόσοψη και τοιχογραφίες που χρονολογούνται στον 14^ο με 15^ο αιώνα¹³¹, ο ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, κοιμητηριακός ναός κάποιας από τις φεουδαρχικές οικογένειες του μεσαιωνικού οικισμού με ορθογώνια κάτοψη διαστάσεων 12,70 Χ 5,40 μ., οξυκόρυφη καμάρα με τέσσερα ενισχυτικά τόξα, γοθθίζων θύρωμα και επιπλέον ταφικό αρκοσόλιο στο εσωτερικό του¹³². Ενώ ένα από τα χειρότερα διατηρημένα βενετικά μνημεία των Μαργαρίτων δείχνει να είναι αδελφό με την Αγία Άννα της Ελεύθερνας, πρόκειται για το ναό του αγίου Στεφάνου που στέκει ημιερειπωμένος στα νοτιοανατολικά του χωριού¹³³. Ο ναός του αγίου Στεφάνου έχει κάτοψη ορθογώνια διαστάσεων 9,80 Χ 5,00 μ., χτιστή οξυκόρυφη καμάρα με τρία ενισχυτικά τόξα με αντίστοιχα σφενδόνια και κιλλίβαντες για τη στήριξη τους, πάχος τοίχων 0,70 μ., χορδή αψίδας 2 μ. και βέλος 0,95 μ. Εάν ανατρέξουμε στις αντίστοιχες διαστάσεις και αναλογίες για την αγία Άννα θα δούμε ότι είναι σχεδόν πανομοιότυπες, όπως φαίνεται

¹³⁰ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ 1999/2000, 21-36 ΣΠΑΘΑΡΑΚΗΣ 2001, Νο. 44.

¹³¹ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ 1999/2000, 54-60.

¹³² ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ 1999/2000, 68-75.

¹³³ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ 1999/2000, 129-130.

και στον παρακάτω πίνακα 5. Ο άγιος Στέφανος των Μαργαριτών χρονολογείται γενικά από τον Βολανάκη στον 14^ο με 15^ο αιώνα¹³⁴.

Φαίνεται από τα παραπάνω ότι τον 14^ο και 15^ο αιώνα αναπτύχθηκε στην περιοχή της Ελεύθερας και των Μαργαριτών μια ιδιαίτερη προτίμηση για ναούς εξαιρετικά επιμήκης. Οι τέσσερις ναοί των Μαργαριτών, αλλά και η Αγία Άννα της Ελεύθερας, διαθέτουν μια αναλογία μήκους/πλάτους που πλησιάζει ή και ξεπερνάει το 2:1. Ο λόγος μήκους/πλάτους 2,00 είναι αρκετά υψηλός όταν γνωρίζουμε ότι για τα χρονολογημένα μνημεία της ίδιας περιόδου ο μέσος όρος κυμαίνεται γύρω στο 1,60 και μόνο την πρώτη τριακονταετία του 15^{ου} αιώνα ξεπερνά το 1,65¹³⁵.

Δυστυχώς η προσπάθεια χρονολόγησης με βάση μόνο τα αρχιτεκτονικά γνωρίσματα των μονόχωρων ναών της Κρήτης είναι ακόμη αρκετά δύσκολη και επισφαλής δίνοντας μας μόνο πολύ γενικές χρονολογήσεις. Πάντως μοιάζει πολύ πιθανό να μπορούμε να μιλήσουμε για μια ομάδα μνημείων, την Αγία Άννα δηλαδή και τα μνημεία των Μαργαριτών, που υπήρξε αποτέλεσμα μιας αυξημένης τυποποίησης στον σχεδιασμό σε κάποια συγκεκριμένη εποχή, πιθανότατα κατά το β' μισό του 14^ο αιώνα. Στο επόμενο κεφάλαιο θα προσπαθήσουμε να περιορίσουμε ακόμη περισσότερο τη πιθανή χρονολόγηση αξιοποιώντας τις ιστορικές μαρτυρίες για την περιοχή.

2.5 Γενικές παρατηρήσεις και ανοιχτά ζητήματα

Η ανάλυση της μορφής και των χαρακτηριστικών της εκκλησίας της Αγίας Άννας στην Ελεύθερα μας έφερε ένα βήμα πιο κοντά σε ερωτήματα αποφασιστικής σημασίας για την οικοδόμηση των μονόχωρων ναών της Κρήτης. Δυστυχώς τα περισσότερα από αυτά τα ερωτήματα είναι ακόμη πολύ νωρίς για να απαντηθούν και θα χρειαστεί ανάλογη εξαντλητική διαπραγμάτευση πολλών ακόμη μνημείων και σε μεγαλύτερη ποικιλία.

Ο 13^{ος} αιώνας και τα μεγάλα αστικά μνημεία κρατάνε το ένα κλειδί για την κατανόηση της γένεσης και της εισαγωγής των νέων μορφών και τεχνικών σε έναν χώρο που είχε μια αρκετά διαφορετική τοπική αρχιτεκτονική παράδοση. Στον Χάνδακα, την πρωτεύουσα της βενετικής αποικίας της Κρήτης, χτίζονται νέα κτήρια

¹³⁴ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ 1999/2000, 130.

¹³⁵ Δες Πίνακα 5.

από τους νέους κυρίαρχους, πλούσιες αστικές οικίες, δημόσια κτήρια αλλά και νέοι περίλαμπροι ναοί. Ο ναός του Αγίου Μάρκου ξεκινά στα 1239 και εντός πέντε χρόνων έχει περατωθεί¹³⁶. Ταυτόχρονα αναπτύσσουν δράση στη πόλη του Χάνδακα τα δυτικά μοναστικά τάγμα χτίζοντας μεγάλους ναούς. Πριν από το 1242 χτίζεται ο ναός του Αγίου Φραγκίσκου από το τάγμα των Φραγκισκανών μοναχών, που έστεκε στη θέση που βρίσκεται σήμερα το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου¹³⁷. Στα μέσα επίσης του 13^{ου} αιώνα οι Δομηνικανοί χτίζουν κοντά στα θαλάσσια τείχη του Χάνδακα τον ναό του Αγίου Πέτρου του Μάρτυρος¹³⁸. Ακόμη μέσα στον 13^ο αιώνα χτίστηκαν στα περίχωρα του Χάνδακα, έξω από τα τείχη, η φραγκισκανική μονή του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή¹³⁹, η αυγουστινιανή μονή του Σωτήρα (San Salvatore)¹⁴⁰ και ο ναός της Παναγίας των Σταυροφόρων¹⁴¹.

Το άλλο κλειδί βρίσκεται στην κρητική ύπαιθρο και αφορά τα μνημεία του 14^{ου} και 15^{ου} αιώνα, τη περίοδο δηλαδή της διάχυσης και διασποράς των νέων τεχνικών, των λύσεων που αυτές έφεραν και των αισθητικών προτιμήσεων που διαμόρφωσαν. Η σχέση κέντρου και περιφέρειας, τόσο με τη καλλιτεχνική ακτινοβολία του κέντρου, όσο και με τη διάδοση των νέων συνθηκών που επικρατούσαν στην καλλιτεχνική ή απλώς τεχνική παραγωγή, πρέπει να αποτελέσει κεντρικό σημείο των ερωτημάτων μας¹⁴². Από πολύ παλιά ήδη στη σκέψη του Ράσκιν υπάρχουν ξεκαθαρισμένα τα χρηστικά αποτελέσματα της γοθτικής αρχιτεκτονικής, αν και είναι επίσης γνωστή η παραδοχή ότι μπορεί να βρίσκονταν σε χρήση μορφές με προφανές δομικό όφελος που όμως οι

¹³⁶ ΒΑΣΙΛΑΚΗ 2007, 34· GEORGOPOYLOU 2001, 120-131· KITSIKI – PANAGOPOYLOS 1979, 137-142· ΑΛΕΞΙΟΥ/ΛΑΣΣΙΩΤΑΚΗΣ 1958· GEROLA, MonVen II, 17-30.

¹³⁷ ΒΑΣΙΛΑΚΗ 2007, 34· GEORGOPOYLOU 2001, 133-135· KITSIKI – PANAGOPOYLOS 1979, 93-94· GEROLA, MonVen II, 112-119.

¹³⁸ ΒΑΣΙΛΑΚΗ 2007, 34· ΧΡΟΝΑΚΗ/ΚΑΛΟΜΟΙΡΑΚΗΣ 2006· GEORGOPOYLOU 2001, 135-142· KITSIKI – PANAGOPOYLOS 1979, 87-93· GEROLA, MonVen II, 125-127.

¹³⁹ ΒΑΣΙΛΑΚΗ 2007, 35· GEORGOPOYLOU 2001, 143· GEROLA, MonVen II, 117-118.

¹⁴⁰ ΒΑΣΙΛΑΚΗ 2007, 35· GEORGOPOYLOU 2001, 143-147· KITSIKI – PANAGOPOYLOS 1979, 93-94· GEROLA, MonVen II, 120-121.

¹⁴¹ ΒΑΣΙΛΑΚΗ 2007, 35· GEORGOPOYLOU 2001, 150-151· KITSIKI – PANAGOPOYLOS 1979, 95-97· GEROLA, MonVen II, 127-129.

¹⁴² ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ 1994, 387.

άνθρωποι που τις εφάρμοζαν δεν είχαν καθόλου εικόνα για την αποτελεσματικότητά τους¹⁴³.

Την ίδια στιγμή η αναζήτηση ενός καθαρού γοθτικού ρυθμού που να προέρχεται από την Βενετία μοιάζει μια υπόθεση ιδιαίτερα δύσκολη και φευγαλέα. Από πολύ νωρίς άλλωστε η σχετική βιβλιογραφία είχε επισημάνει πως η μορφή που παίρνει η γοθτική αρχιτεκτονική στη Βενετία κάτω από την έντονη επιρροή του βυζαντινού είναι μια μοναδική περίπτωση μακριά από κάθε τι άλλο γνωστό. Ο Τόμας Τζάκσον μελετώντας την αρχιτεκτονική της Γαληνότατης σημειώνει ήδη στα 1915 ότι (*Venetian gothic architecture forms a school apart and unlike any contemporary form of Gothic on either side of the Alps*¹⁴⁴. Όταν λοιπόν αναζητούμε στα πρώην βυζαντινά εδάφη τον τρόπο που η βενετσιάνικη αρχιτεκτονική επηρεάζει τα μνημεία που χτίζονται κατά τη περίοδο της κυριαρχίας της, οφείλουμε να έχουμε υπ' όψη ότι ένα μεγάλο κομμάτι της πρόκειται, πέρα από νεωτερικά στοιχεία τεχνολογίας και ύφους, για παραδοσιακά βυζαντινά στοιχεία μεταφρασμένα στο βενετικό ιδίωμα που επανεισάγεται με τη μορφή αντιδανείου.

Είναι σημαντικό να αναζητήσουμε τα στοιχεία που θα μας δείξουν πως τα εργαστήρια των μαστόρων που μέχρι πρόσφατα στηρίζονταν στην εμπειρική τέχνη τους κινούνται προς μια νέα συντελεσμένη στη δύση τεχνική και τεχνολογία. Μια ιστορία που μας έρχεται από τη μεσαιωνική Ιταλία περιγράφει ίσως καλύτερα από οτιδήποτε άλλο τη νέα αντίληψη, που φορείς της είναι και οι ασκούντες τις νέες τεχνολογίες. Σε μια ξακουστή διαμάχη που ξέσπασε στο Μιλάνο του 14^{ου} αιώνα με αφορμή τα αρχιτεκτονικά προβλήματα που αντιμετώπιζαν κατά τη διάρκεια της ανέγερσης του καθεδρικού ναού, ο γάλλος ειδικός Μινιό (Mignot) αναφέρει ότι το πρόβλημα ήταν ότι οι ως τότε χτίστες παρέκαμψαν τις αρχές της γεωμετρίας, υποστηρίζοντας ότι άλλο πράγμα είναι η επιστήμη και άλλο η τέχνη. Η τέχνη όμως δεν είναι τίποτα χωρίς την επιστήμη «ars sine scientia nihil est». Η τέχνη για τον Μινιό και τους σύγχρονους του είναι η πρακτική γνώση που κερδίζεται από την εμπειρία, και επιστήμη είναι η

¹⁴³ RUSKIN 1854, 40-42.

¹⁴⁴ JACKSON 1915, 236.

ικανότητα να υπολογιστούν τα αίτια που καθορίζουν μια ορθή αρχιτεκτονική διαδικασία μέσω λογικών, ή ακριβέστερα, γεωμετρικών μέσων¹⁴⁵.

¹⁴⁵ VON SIMSON 1988, 19.

Κεφάλαιο 3: Μνημεία και ιστορία της Ελεύθερνας κατά τη περίοδο της βενετικής κυριαρχίας

Η εκκλησία της Αγίας Άννας, όπως πολλές φορές αναφέραμε στη προηγούμενη ενότητα, δεν μπορεί να κατανοηθεί ως ένα κτήριο έξω από τα οικιστικά συμφραζόμενα του και τη σχέση του με τον οικισμό της Ελεύθερνας, όπως αυτός αναπτύχθηκε κατά τη βενετική περίοδο. Ταυτόχρονα η μελέτη του ενός κτηρίου αποκτά ιδιαίτερο νόημα, όταν έρχεται να βοηθήσει στη γνώση μας για τη συνολικότερη ιστορική εξέλιξη της μικρής τοπικής κοινότητας, αλλά και να αποτελέσει παράδειγμα για την μελέτη ενός μνημείου ενταγμένη στην ιστορία της θέσης και των υπόλοιπων κτηρίων που μας σώζονται από την εποχή αυτή.

Η Ελεύθερνα στον Άνω Μυλοπόταμο υπήρξε μια από τις σημαντικές πόλεις της αρχαίας, ρωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής Κρήτης. Η συστηματική ανασκαφή της, που για περισσότερο από είκοσι χρόνια διεξάγεται από το Πανεπιστήμιο Κρήτης σε τρεις διαφορετικούς τομείς, έχει σωρεύσει έναν μεγάλο όγκο πληροφοριών αναφορικά με την κατοίκηση στη περιοχή¹⁴⁶. Παρά το πλήθος των αρχαιολογικών πληροφοριών η εξέλιξη του οικισμού κατά τη βενετική περίοδο παραμένει προς διερεύνηση.

Μαζί με το ναό της Αγίας Άννας θα εξετάσουμε εδώ και ένα δεύτερο μεσαιωνικό μνημείο της Ελεύθερνας το διπλό ναό του Σωτήρα Χριστού και Αγίου Ιωάννη στην ανατολική πλευρά του λόφου κοντά στη πηγή και το νεκροταφείο του σημερινού χωριού¹⁴⁷. Τα μνημεία αυτά χωρίς να είναι τα μόνα κατάλοιπα που σώζονται από τη βενετική περίοδο του οικισμού παραμένουν μέχρι σήμερα λίγο ή αποσπασματικά γνωστά στη βιβλιογραφία. Για το ναό της Αγίας Άννας στην κορυφή του επιμήκους λόφου, που φιλοξενούσε την ακρόπολη της αρχαίας πόλης επιχειρήσαμε στα προηγούμενα κεφάλαια να τεκμηριώσουμε και να αναλύσουμε την αρχιτεκτονική

¹⁴⁶ Το σύνολο σχεδόν της βιβλιογραφίας για την αρχαία και πρωτοβυζαντινή πόλη μέχρι και το 2004 στον κατάλογο της μεγάλης έκθεσης για την Ελεύθερνα και στην δημοσίευση των ανασκαφών στον Τομέα Ι: ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ 2004, ΘΕΜΕΛΗΣ 2004, σημαντικές πληροφορίες ιδίως για το μεσαιωνικό οικισμό στον επερχόμενο τόμο, ΚΑΛΠΑΞΗΣ 2008 [υπό έκδοση].

¹⁴⁷ GEROLA, *MonVen II*, 227-228· CURUNI/DONATI 1987, 86-89· ΑΝΔΡΙΑΝΑΚΗΣ 1991, 25· DONATI-CURUNI 1991, 171-174.

του, ο ναός του Σωτήρα Χριστού και Αγίου Ιωάννη αναμένει και θα εξεταστεί εδώ πιο συνοπτικά.

3.1 Ιστορική εισαγωγή (Πρώτη και Μέση Βυζαντινή περίοδος)

Οι ιστορικές αναφορές στην πρωτοβυζαντινή και μεσοβυζαντινή Ελεύθερνα είναι ελάχιστες και περιορίζονται στην μνεία του επισκόπου Ελεύθερνας σε αντίστοιχες λίστες και τακτικά συνόδων. Η παλαιότερη είναι του 451 όπου στα Πρακτικά της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου υπογράφει ο *Ευφρατάς επίσκοπος Ελευθέρνης*. Ο επίσκοπος Ελευθέρνης αναφέρεται ακόμη στο Παρισινό *Τακτικόν* του Λέοντος Γ΄ και Κωνσταντίνου Ε΄ (731-746), ενώ ένας *Επιφάνιος επίσης επίσκοπος Ελευθέρνης* παρίσταται και υπογράφει στα Πρακτικά της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου (787)¹⁴⁸. Η επόμενη αναφορά σε επίσκοπο της περιοχής είναι στο *Τακτικό* του Βασίλειου Β΄ του έτους 980, μετά δηλαδή την ανάκτηση της Κρήτης από τους βυζαντινούς, η αναφορά είναι πλέον στον επίσκοπο Αυλοποτάμου¹⁴⁹. Πιθανότατα κατά τη διάρκεια της αραβικής κατάκτησης του νησιού ο επισκοπικός τίτλος της Ελεύθερνας διατηρήθηκε μόνο ως αξίωμα. Μετά την ανακατάληψη του νησιού όμως η έδρα της επισκοπής μετακινήθηκε, όταν πλέον υπήρχε ανάγκη για μια πραγματική έδρα επισκοπής σε κάποιον υπάρχοντα και κεντρικό για τη περιοχή οικισμό, συνθήκες που πιθανότατα δεν εκπλήρωνε πλέον ο οικισμός της Ελεύθερνας¹⁵⁰.

Από την μια η κρίση του αστικού φαινομένου που χαρακτηρίζει ολόκληρη την βυζαντινή αυτοκρατορία κατά τον 8^ο και 9^ο αιώνα και την παρατηρούμε και στην περίπτωση της πρωτοβυζαντινής πόλης της Ελεύθερνας¹⁵¹, από την άλλη οι αραβικές επιδρομές και η ολοκληρωτική εντέλει κατάκτηση (827-961) φαίνεται ότι συντέλεσαν στη παρακμή και σε μερική εγκατάλειψη του οικισμού. Ανώτατο όριο όπως δείχνουν αυτή τη στιγμή τα ανασκαφικά στοιχεία είναι ο 8^{ος} αιώνας, καθώς στις τελευταίες ανασκαφές που διεξάγονται στην ακρόπολη της Ελεύθερνας αναγνωρίστηκαν

¹⁴⁸ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ 2006, 32-33.

¹⁴⁹ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ 2006, 32-33.

¹⁵⁰ ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ 1988, 230-231.

¹⁵¹ ΣΙΔΗΡΟΠΟΥΛΟΣ 2000, 270-271.

δεδομένα, ανάμεσα σ' αυτά και νομίσματα, που τοποθετούνται στον 8^ο αιώνα¹⁵². Από τον χώρο της Ελεύθερνας δεν μας σώθηκε κανένα ίχνος αραβικής κατάκτησης ή ύπαρξης οικισμού κατά τη περίοδο αυτή. Μόνο μετά την ανάκτηση της Κρήτης από τους βυζαντινούς το 961 φαίνεται ότι ο οικισμός ανακάμπτει. Στον οχυρό λόφο που αποτελούσε την ακρόπολη της αρχαίας πόλης ανασκάφτηκαν από το Πανεπιστήμιο Κρήτης υπό τη διεύθυνση του Θανάση Καλπαξή τα τελευταία χρόνια μια σειρά από οικίες της μεσοβυζαντινής περιόδου (10ος-12^{ος} αι.)¹⁵³. Μετά λοιπόν την ανάκτηση του νησιού ο οικισμός της Ελεύθερνας βρίσκεται σε μια φάση σχετικής ανάπτυξης με την κατασκευή νέων ή επισκευή παλαιότερων κτισμάτων, δεν κατορθώνει όμως να εξελιχθεί στο σημαντικό κέντρο για την περιοχή Μυλοποτάμου που υπήρξε κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, αν κρίνουμε τόσο από τα αρχαιολογικά δεδομένα, όσο και από την οριστική πλέον μετακίνηση και μετονομασία της επισκοπής της περιοχής¹⁵⁴.

3.2 *Ο ναός της Αγίας Άννας και η ερήμωση του οικισμού της Ελεύθερνας*

Πέρα από το ίδιο το κτήριο και την αρχιτεκτονική του εδώ πρέπει να σταθούμε στη θέση του ναού και τη σχέση του με τον μεσαιωνικό οικισμό της Ελεύθερνας. Μερικές δεκάδες μέτρα βορειότερα έχουν αποκαλυφθεί ίχνη μεγάλης οικίας των μέσων βυζαντινών χρόνων, η οποία συνέχισε να βρίσκεται σε χρήση τουλάχιστον μέχρι και τον πρώτο αιώνα της βενετικής κυριαρχίας¹⁵⁵. Σημαντικό για τη χρονολόγηση της κατοίκησης στην ακρόπολη γύρω από την Αγία Άννα, είναι και ένα βενετικό αργυρό σολδίνι που χρονολογείται στα 1353 και αποτελεί το υστερότερο νόμισμα που έχει βρεθεί ανασκαφικά, η καλή κατάσταση του οποίου υποδεικνύει ότι δεν είχε κυκλοφορήσει πολλά χρόνια μετά την κοπή του¹⁵⁶. Στοιχείο που μπορεί να επιτρέψει τη χρονολόγηση της κατοίκησης στην ακρόπολη μέχρι και το β' μισό του 14^{ου} αιώνα. Ο εντοπισμός της οικίας κάνει πιθανή την ύπαρξη και άλλων σπιτιών πλησίον του ναού, τα οποία είτε δεν σώθηκαν, λόγω της σχετικής ευτέλειας των υλικών και της ελάχιστης

¹⁵² ΤΣΙΓΩΝΑΚΗ, Περιλήψεις ΧΑΕ 2007.

¹⁵³ ΚΑΛΠΑΞΗΣ 2008(υπό έκδοση).

¹⁵⁴ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ 2006, 34-35.

¹⁵⁵ ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ 2006, 77-92, 87-89.

¹⁵⁶ ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ 2004, 171, vo. 57.

επίχωσης της θέσης, είτε ακόμη δεν τα έχουμε εντοπίσει ανασκαφικά¹⁵⁷. Οφείλουμε λοιπόν να φανταστούμε μια αρκετά διαφορετική εικόνα του μνημείου από τη σημερινή. Ο ναός της Αγίας Άννας που στέκει σήμερα μόνος στην κορυφογραμμή του λόφου πιθανότατα όταν χτίστηκε τον 14^ο αιώνα ήταν ενταγμένος σ' ένα περισσότερο ή λιγότερο πυκνό πολεοδομικό ιστό.

Το ιστορικό πλαίσιο συμβάλει καθοριστικά για να κατανοήσουμε την διαδικασία αλλαγής του οικισμού αυτού αλλά και της περιοχής γύρω από το ναό. Για τους δύο πρώτους αιώνες της βενετικής κυριαρχίας (13^{ος}-14^{ος}) δεν συναντούμε καμία αναφορά στις γνωστές πηγές, ιστορικές ή αρχαιακές, για την Ελεύθερνα¹⁵⁸. Γνωρίζουμε μόνο, ότι η περιοχή γενικά βρέθηκε στο κέντρο των εξεγέρσεων που χαρακτήρισαν την ιστορία της καστελανίας του Μυλοποτάμου την περίοδο αυτή και πιθανότατα επηρεάστηκε ουσιαστικά, όπως μαρτυρούν υστερότερες πηγές.

Η πρώτη απ' αυτές απαντάται στο έργο του φλωρεντινού περιηγητή Χριστόφορου Μπουοντελμόντι (Cristoforo Buondelmonti), ο οποίος το 1415 επισκεπτόμενος την Κρήτη πέρασε και από τον ορεινό Μυλοπόταμο. Στην αφήγησή του, ιδιαίτερη μνεία επιφύλαξε για την Ελεύθερνα, την *Leftina*, όπως ονομάζει ο ίδιος την τοποθεσία¹⁵⁹. Αφού έφτασε εκεί με μεγάλη δυσκολία, ανέβηκε στην ακρόπολη της αρχαίας πόλης και θαύμασε τις εντυπωσιακές λαξευμένες στο βράχο υπόγειες δεξαμενές, αφήνοντας μας μια σύντομη αλλά πολύ σημαντική περιγραφή της τοποθεσίας¹⁶⁰.

«Ad occidentem octo miliaria civitetem Leftinam reperi, que in monte aspero sita est et in ea sub pena capitis nullus audit habitare. Hec tempore rebellionis contra Venetos, ultima per duos annos ad reabendum fuit. Ad eam quasi per scalarum gradus ascenditur periculose in qua due cisterne saxo incise sunt, quarum una sicut mea ecclesia Sancte Marie supra Arnun Florente est; altera velut Stephanus

¹⁵⁷ ΚΑΛΠΑΞΗΣ 2008 [υπό έκδοση].

¹⁵⁸ ΓΑΣΠΑΡΗΣ 2006, 21-24.

¹⁵⁹ BUONDELMONTI 1981, 181-184· BUONDELMONTI 1983, 75-76· BUONDELMONTI 1996, 52-54.

¹⁶⁰ Η ακρίβεια της περιγραφής των λαξευτών δεξαμενών της Ελεύθερνας από τον Μπουοντελμόντι αποτελεί σημαντικό στοιχείο για την επιβεβαίωση της αξιοπιστίας του, καθώς η περιγραφή αυτή είναι η παλαιότερη που μας σώζεται κάνοντας απίθανο να αντιγράφει κάποιο άλλο πρότυπο και βεβαιώνοντας την φυσική του παρουσία στην περιοχή.

Sanctus videtur. Alta hedifitia inibi Veneti prostraverunt quorum marmora ad nichilum redacta sunt.» (BUONDELMONTI 1981, 184)

Ταυτόχρονα ο Μπουοντελμόντι διασώζει σημαντικά ιστορικά στοιχεία και για την Ελεύθερνα των αρχών του 15^{ου} αιώνα. Παρατηρεί ότι η περιοχή της Ελεύθερνας είναι έρημη, και ότι απαγορεύεται πλέον η κατοίκηση εκεί εξαιτίας των επαναστατικών κινημάτων «*in ea (Leftina) sub pena capitis nullus audit habitare*»¹⁶¹. Ο φλωρεντινός περιηγητής αναφέρεται προφανώς σε διάταγμα ερήμωσης, που ίσχυε για την περιοχή της Ελεύθερνας εξαιτίας της συμμετοχή των κατοίκων της σε εξεγέρσεις κατά της βενετικής εξουσίας¹⁶². Η γνώση μας για την ποινή της ερήμωσης προέρχεται αναλυτικότερα από επίσημα έγγραφα στο βενετικό αρχείο, που αφορούν την περιοχή του οροπεδίου Λασιθίου¹⁶³. σ' αυτά όμως μνημονεύονται και οι άλλες περιοχές που έχουν υποστεί ανάλογη τιμωρία, η Ελεύθερνα Μυλοποτάμου, η Ανώπολη Σφακίων. Η ερήμωση, όπως την ξέρουμε για το οροπέδιο Λασηθίου ήταν απόλυτη και συνεπαγόταν την απαγόρευση της κατοίκησης και της γεωργικής και κτηνοτροφικής εκμετάλλευσης, επίσης την πλήρη κατεδάφιση όλων γενικώς των κτισμάτων, ακόμη και των εκκλησιών, την κοπή όλων των καρποφόρων δέντρων επί ποινή αποκοπής των ποδιών όποιου ήθελε παραβεί τη διαταγή αυτή¹⁶⁴.

Είναι άγνωστο πότε ακριβώς επιβλήθηκε για πρώτη φορά το μέτρο αυτό για την Ελεύθερνα. Ο Γάσπαρης συσχετίζει την επιβολή με την εξέγερση που είχε ξεσπάσει στις Μαργαρίτες και την ευρύτερη περιοχή τους το 1333 με επικεφαλής το Βάρδα Καλλέργη, ή την εξέγερση του Λέοντα Καλλέργη και των Ψαρομηλίγγων το 1341¹⁶⁵. Διαφωτιστική είναι ίσως η πληροφορία, προερχόμενη από βενετούς χρονικογράφους,

¹⁶¹ BUONDELMONTI 1981, 184.

¹⁶² Η περιοχή είχε όντως καταδικαστεί σε ερήμωση «*in desertiam et solitudinem*»: ΓΑΣΠΑΡΗΣ 2004, 105-106, και ΓΑΣΠΑΡΗΣ 2006, 22.

¹⁶³ Σπανάκης κανονικός για Λασηθί.

¹⁶⁴ Η περιγραφή που μας δίνει ο Κορνέρ παραθέτοντας την απόφαση της βενετικής συγκλήτου είναι ενδεικτική...*in eo loco non audeat aliqua persona aliquo modo habitare, laborare vel seminare intus planum Lasiti, nec in cacumine montis, quod respicit dictum planum intra vel ultra in partibus interioribus unde aque labuntur in distum planum sub pena perdati unum pedem pro quolibet contrafaciente...* CORNELIO 1755, τ.Β, 349· ΣΠΑΝΑΚΗΣ 1981, 443.

¹⁶⁵ ΓΑΣΠΑΡΗΣ 2006, 22. Σε παλαιότερες του μελέτες ο Γάσπαρης συσχετίζε την ερήμωση της Ελεύθερνας με την εξέγερση του αγίου Τίτου το 1363: ΓΑΣΠΑΡΗΣ 1994, 30-33· ΓΑΣΠΑΡΗΣ 1995, 168.

που επαναλαμβάνει ο Ξανθουδίδης, ότι κατά τη καταστολή της εξέγερσης των Καλλέργηδων την άνοιξη του 1367 και ενώ ο βενετός προβλεπτής Ιουστινιάνης επιτιθέτο στη Σύβριτο, ο άλλος προβλεπτής Μολίν προέλαυσε στον Μυλοπόταμο και κατευθυνόμενος προς το Καστρί, όπου βρισκόταν οχυρωμένος ο Αλέξιος Καλλέργης, κατέλαβε και την Ελεύθερνα, οι κάτοικοι της οποίας του παρέδωσαν τον ενετό αποστάτη Τζανάκιν Μολίνον¹⁶⁶. Οπότε μέχρι και το 1367 η ερήμωση της περιοχής της Ελεύθερνας δεν έχει ακόμη συντελεστεί, αφού μνημονεύεται ο οικισμός και οι κάτοικοι του. Ακόμη και αν υποθέσουμε ότι η διαταγή για ερήμωση είχε ήδη εκδοθεί όπως ίσως υποδεικνύει ο συσχετισμός με την ανάλογη απόφαση για το Οροπέδιο Λασιθίου του 1293 πιθανότατα δεν είχε επιβληθεί εξαιτίας ακριβώς της επαναστατικής δράσης. Όπως προκύπτει από τα ανωτέρω πρέπει να τοποθετήσουμε την υλοποίηση του μέτρου της ερήμωσης στις τελευταίες δεκαετίες του 14^{ου} αιώνα. Το μόνο βέβαιο είναι ότι το 1415 το καθεστώς της ερήμωσης για την Ελεύθερνα όπως το περιγράφει ο αυτόπτης μάρτυρας Μπουοντελμόντι ήταν πια συντελεσμένη πραγματικότητα. Το παλαιότερο πάντως γνωστό έγγραφο που μνημονεύει την επιβολή ερήμωσης στην Ελεύθερνα είναι ένα διάταγμα της βενετικής Γερουσίας της 16^{ης} Σεπτεμβρίου του 1440, λίγα δηλαδή χρόνια μετά την επίσκεψη Μπουοντελμόντι στην Ελεύθερνα¹⁶⁷. Σύμφωνα μ' αυτό παραχωρούνται για εκμετάλλευση διάφορα δημόσια χωριά, με εξαίρεση, όπως τονίζεται όσων βρίσκονταν στο οροπέδιο Λασιθίου, την Ελεύθερνα, την Ανώπολη και τον Αγίο Γεώργιο Καμαριώτη¹⁶⁸.

Όσο δύσκολο είναι να ορίσουμε ακριβώς την έναρξη της ερήμωσης της περιοχής της Ελεύθερνας, αντίστοιχα νεφελώδης είναι και η πληροφόρηση μας για την λήξη της. Καθ'όλο τον 15^ο, αιώνα η τιμωρία τηρείται αυστηρά καθώς οι βενετικές αρχές εκδίδουν μια σειρά αποφάσεων, που αφορούν όλες τις περιοχές αυτές και που επιβεβαιώνουν το μέτρο της ερήμωσης¹⁶⁹. Μόνο προς τα τέλη του αιώνα πλέον υπάρχει μεταστροφή και κατάργηση του πιθανότατα το 1497, εάν δεχθούμε ότι η

¹⁶⁶ ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ 1939, 106.

¹⁶⁷ ΓΑΣΠΑΡΗΣ 2006, 22.

¹⁶⁸ NOIRET 1892, 393-394, στο κείμενο της απόφασης αυτής συναντούμε μια ακόμη λατινική παραφθορά του ονόματος της Ελεύθερνας ως «*Lephtenia*» THIRIET 1961, αρ. 2535.

¹⁶⁹ ΓΑΣΠΑΡΗΣ 2006, 22.

οριστική άρση της ερήμωσης στο Οροπέδιο Λασηθίου συμπαρέσυρε και τις υπόλοιπες περιοχές¹⁷⁰.

Ο ναός της Αγίας Άννας χτισμένος στα μέσα του 14^{ου} αιώνα, λίγες δεκαετίες δηλαδή πριν την επιβολή της ερήμωσης ενώ μένονταν τα επαναστατικά κινήματα του Μυλοποτάμου, αποτελεί ένα πολύ ενδιαφέρον αρχιτεκτόνημα για δύο λόγους. Πρώτα γιατί απομένει το μόνο κατάλοιπο ενός οικισμού που σημαδεύτηκε από τις σημαντικές κοινωνικές εξελίξεις της πρώιμης βενετικής περιόδου και τις ανακατατάξεις που συντελέστηκαν εντός της άρχουσας τάξης του νησιού· και δεύτερον γιατί τοποθετημένο εντός στενών χρονολογικών ορίων, εξαιτίας των ιστορικών εξελίξεων, μας προσφέρει ένα χρήσιμο παράδειγμα για την εξέλιξη και τη περιοδολόγηση της αρχιτεκτονικής των μονόχωρων ναών της κρητικής υπαίθρου. Μπορούμε λοιπόν να περιορίσουμε ακόμη περισσότερο τη χρονολόγηση της οικοδόμησης του ναού

3.3 *Ο ναός του Σωτήρα Χριστού και Αγίου Ιωάννη και το μοναστήρι της Ελεύθερνας*

Στην ύστερη βενετική περίοδο μας οδηγεί το δεύτερο ελευθερνιώτικο μνημείο που εξετάζουμε. Ο διπλός ναός του Σωτήρα Χριστού και του Αγίου Ιωάννη βρίσκεται στην ανατολική πλευρά του λόφου της αρχαίας Ελεύθερνας, σε απόσταση οχτακοσίων περίπου μέτρων νοτιότερα από το ανεσκαμμένο υστερορωμαϊκό κέντρο (Τομέας Ι), σε μια περιοχή όπου οι ανασκαφείς εκτιμούν ότι συνεχιζόταν ο πρωτοβυζαντινός οικισμός αλλά δεν έχει ακόμη διερευνηθεί αρχαιολογικά¹⁷¹. Σήμερα ο διπλός αυτός ναός στέκει μέσα στο νεκροταφείο του χωριού και δίπλα στην πηγή που υδροδοτεί τον οικισμό τους δύο τελευταίους τουλάχιστον αιώνες.

Αρχαιολογικά ο διπλός ναός παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον και μαρτυρά μια σειρά από αρχιτεκτονικές φάσεις, επεμβάσεις και επιδιορθώσεις [εικ. 82-93]. Η βόρεια εκκλησία, αυτή δηλαδή του Σωτήρα Χριστού, είναι ένας μικρός βυζαντινός μονόχωρος τρουλαίος ναός του οποίου το αρχικό κτήριο χρονολογείται στον 10^ο αιώνα¹⁷². Χρονολογημένες κατά τη μέση επίσης βυζαντινή περίοδο αλλά αρκετά αργότερα, το α

¹⁷⁰ ΓΑΣΠΑΡΗΣ 1994, 33.

¹⁷¹ Είναι εξαιρετικά πιθανό στη περιοχή αυτή να αναπτύχθηκε και τμήμα του μεσοβυζαντινού οικισμού, ΘΕΜΕΛΗΣ 2004.

¹⁷² DONATI-CURUNI 1991, 171.

μισό του 13^{ου} αιώνα, είναι και οι λιγοστές αλλά σημαντικές τοιχογραφίες που διακρίνονται εντός του βόρειου ναού, με πιο χαρακτηριστική αυτή του Παντοκράτορα στον τρούλο [εικ. 88]¹⁷³. Η αψίδα του μεσοβυζαντινού ναού είναι θεμελιωμένη επάνω στην ακόμη μεγαλύτερη αψίδα μιας παλαιότερης εκκλησίας, πιθανότατα παλαιοχριστιανικής [εικ. 83]. Εξωτερικά στη τοιχοδομία, αλλά και στα ανοίγματα, διακρίνονται επεμβάσεις που χρονολογούνται σε δύο τουλάχιστον διαφορετικές φάσεις. Η πρώτη πρέπει να χρονολογηθεί στη πρώιμη βενετική περίοδο του νησιού, πιθανότατα στο α' μισό του 15^{ου} αιώνα με τη δημιουργία δύο νέων θυρών με οξυκόρυφο γοθίζων θύρωμα στον βόρειο και στο δυτικό τοίχο [εικ. 89]. Η δεύτερη χρονολογείται με ακρίβεια στο β' μισό του 16^{ου} αιώνα με το άνοιγμα ενός νέου παραθύρου στον βόρειο τοίχο του μεσοβυζαντινού ναού και συμπίπτει την δημιουργία του δεύτερου νοτιότερου ναού [εικ. 90].

Ο δεύτερος ναός αφιερωμένος στον Άγιο Ιωάννη είναι μονόχωρος, σχετικά φαρδύς, καμαροσκέπαστος στεγασμένος με οξυκόρυφη καμάρα. Επικοινωνεί με τον βόρειο τρούλο ναό μέσω μιας ανοιχτής πεσοστοιχίας με οξυκόρυφα ανοίγματα που διανοίχθηκε κατά την ανέγερση της νεώτερης εκκλησίας. Στη νότια πλευρά ανοίγεται θύρα και παράθυρο με χαρακτηριστικό αναγεννησιακό γλυπτικό διάκοσμο [εικ. 92] που τοποθετεί το μνημείο στον 16^ο αιώνα¹⁷⁴. Στο εσωτερικό διαθέτει τρία ενισχυτικά τόξα, τα οποία εδράζονται σε κιλίβαντες με λιτή γλυπτή διακόσμηση. Οι εσωτερικές επιφάνειες καλύπτονται από λευκό κονίαμα το οποίο πιθανότατα είναι το αρχικό, όπως υποδεικνύουν τα χαράγματα ή προσωπικά σημειώματα με κάρβουνο στα ελληνικά, σε ένα από τα οποία διαβάζουμε τη χρονιά 1645.

Στην ίδια φάση με την οικοδόμηση του ναού του Αγίου Ιωάννη ανήκει και το αναγεννησιακού ύφους παράθυρο στον βόρειο τοίχο του Σωτήρα Χριστού [εικ. 91]. Η ομοιότητα του με το αντίστοιχο άνοιγμα στο νότιο τοίχο του Αγίου Ιωάννη είναι χαρακτηριστική και επιβεβαιώνει την παράλληλη χρονολόγηση. Το παράθυρο του βόρειου ναού φέρει λατινική κτιτορική επιγραφή στο τοξωτό ανώφλι εντός πλαισίου

¹⁷³ΑΝΔΡΙΑΝΑΚΗΣ 2006, 59· ΑΝΔΡΙΑΝΑΚΗΣ 1991, 25· GALLAS/WESSEL/BORBOUDAKIS 1983, 90-91.

¹⁷⁴ ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ 2001, 151-152.

που χρονολογεί πιθανότατα ολόκληρη την οικοδομική φάση του 16^{ου} αιώνα¹⁷⁵.

Συγκεκριμένα διαβάζεται [εικ. 93]:

1581 A DI[EM] 17 ZEI[NARO] EP[ISCOPO] BERNARDINO L[AUS?] C[RISTO?]

ID

Η επιγραφή είναι μεγαλογράμματη με ύψος γραμμάτων 0,07 μ., χαραγμένα με αβαθείς αυλακώσεις και χωρίς την ιδιαίτερη φροντίδα που παρουσιάζουν άλλες λατινικές κτητορικές επιγραφές του 16^{ου} αιώνα σε σημαντικά μνημεία της περιοχή του Μυλοποτάμου¹⁷⁶. Αντίθετα η αναγραφή της χρονολογίας θυμίζει στη μορφή της αντίστοιχες χρονολογικές επιγραφές από τον Χάνδακα, χαρακτηριστικό είναι το 5 που θυμίζει έντονα S¹⁷⁷. Ο τύπος ADI που συντομογραφεί το *a diem* είναι γνωστός στη Κρήτη σε χαραγμάτα στο εσωτερικό εκκλησιών¹⁷⁸. Αξίζει να σημειώσουμε και το αντεστραμμένο N (I) στη λέξη ZEN, που με την ίδια ασυνήθιστη μορφή απαντάται στην ελληνική επιγραφή του επιτύμβιου μνημείου των Τζαγκαρόλων στην Ζωοδόχο Πηγή στον όχι πολύ μακρινό Πρίνο Μυλοποτάμου¹⁷⁹. Με τη μορφή EP και ένα μικρό σημάδι στα δεξιά του κάθετου άξονα του P, πιθανόν να συντομογραφείται ο τίτλος *episcopus*¹⁸⁰. Η ανάγνωση βέβαια *episcopus* θέτει κάποια ζητήματα, καθώς στις λατινικές επιγραφές σχεδόν ποτέ δεν συναντούμε τον τίτλο πριν από το όνομα, όπως αντίθετα συνηθίζεται στις αντίστοιχες ελληνικές. Στη συνέχεια αναφέρεται σε αφαιρετική το όνομα Bernardinus, σύμφωνα με την πτώση που συναντούμε πιο συχνά στις λατινικές κτητορικές επιγραφές της Κρήτης. Τέλος έχουμε δύο πολύ δυσδιάκριτα γράμματα εντός του πλαισίου του τόξου, που πιθανόν να διαβάζονται L C, στην

¹⁷⁵ Giuseppe Gerola, *Monumenti Veneti nell' Isola di Creta*, Vol. IV, Βενετία 1908, 371.

¹⁷⁶ Κτητορική επιγραφή με τη χρονολογία 1568 στο υπέρθυρο του επισκοπικού ναού του Αγίου Ιώαννη στην Επισκοπή Μυλοποτάμου: GEROLA, *MonVen* II, 83, εικ.44 και GEROLA, *MonVen* IV, 371

¹⁷⁷ GEROLA, *MonVen* IV, 317-318, εικ. 49.

¹⁷⁸ Χάραγμα του 1625 που αντιγράφει ο Τζερόλα και εκδίδεται στο: CURUNI/DONATI 1988, 59.

¹⁷⁹ ΓΙΑΠΙΤΣΟΓΛΟΥ 2007, 145.

¹⁸⁰ Τη μορφή αυτή τη γνωρίζουμε στη Κρήτη από επιγραφή από το Ηράκλειο (GEROLA, *MonVen* IV, 328) που αναφέρει τον Αρχιεπίσκοπο Αλοΐσιο Μοτσενίγκο στα 1635, η επιγραφή διαβάζεται: *Aloysio Moce(nico) / Archiep(iscopo) / Anno Domini / MDCXXXV*.

περίπτωση αυτή θα μπορούσε κανείς να διαβάσει συντομογραφημένη την επίκληση *Laus Cristo*, κατά το *Laus Deo* που συναντούμε στο θύρωμα της οικίας Dandolo στις γειτονικές Μαργαρίτες¹⁸¹. Επιπλέον εντός του γλυπτου επίκρανου της δεξιάς παραστάδας του παραθύρου διακρίνονται τα γράμματα ID, που μάλλον πρόκειται για κάποια αδιάγνωστη βραχυγραφία.

Η επιγραφή χρονολογεί στα 1581 την επισκευή στον βόρειο ναό και πιθανότατα την ανέγερση του νότιου ναού. Αναφέρεται ακόμη, εάν είναι σωστή η κάπως δύσκολη ανάγνωση, σε πρόσωπο που έφερε τον τίτλο του επισκόπου και το όνομα Μπερναρντίνο¹⁸².

Η αναφορά στον άγνωστο μέχρι τώρα επίσκοπο Μπερναρντίνο παρουσιάζει κάποια προβλήματα. Δεν γνωρίζουμε ποιος κατείχε την έδρα του Μυλοποτάμου τη χρονιά 1581¹⁸³. Επίσκοπος Μυλοποτάμου από το 1555 ως το 1575 υπήρξε ο Ιάκωβος Σουρέτους (Jacobus Surretus) αγνοούμε όμως τον διάδοχο του¹⁸⁴. Σε κάθε περίπτωση η επιγραφή μας δίνει επαρκή στοιχεία για να υποθέσουμε ότι ένας λατίνος επίσκοπος, πιθανόν ο Μυλοποτάμου, μνημονεύεται σε σχέση με το κτήριο και την επισκευή του. Οφείλουμε μάλιστα να σημειώσουμε ότι η αφιέρωση που επιλέγεται για το νέο κτίσμα

¹⁸¹ GEROLA, MonVen IV, 372-373.

¹⁸² Η επιγραφή έχει επισημανθεί και από άλλους ερευνητές, οι οποίοι όμως περιορίστηκαν στην ανάγνωση μόνο της χρονολογίας, GEROLA, MonVen IV, 371-DONATI-CURUNI 1991, 171.

¹⁸³ Ο Κορέρ στο χρονολόγιο των επισκόπων Μυλοποτάμου που παραθέτει δεν αναφέρει ποιος κατείχε το αξίωμα το 1581, γνωρίζει όμως μια σειρά από ονόματα επισκόπων (Nicolaus Stridonius, Ludovicus Bollandus) στα τέλη του 16^{ου} αιώνα χωρίς να ξέρει ακριβώς τις χρονιές: CORNELIO 1755, τ.Β, 173-180, 455-457.

¹⁸⁴ Στο παπικό αρχείο της Ρώμης σώζεται πληθώρα εγγράφων για τις λατινικές επισκοπές της Κρήτης ιδίως από τον 16^ο και 17^ο αιώνα, απ'όπου πιθανότατα θα μπορούσαμε να ανασυνθέσουμε τις διαδοχές και τις λίστες των ονομάτων της επισκοπής Μυλοποτάμου. Μέχρι όμως την αναλυτική δημοσίευση κάποιων από αυτά τα έγγραφα, ο κάτοχος της έδρας Μυλοποτάμου τη χρονιά που μας ενδιαφέρει παραμένει άγνωστος: ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ 2006, 37-38, 60-61. Το 1592 γνωρίζουμε πάλι τον κάτοχο της επισκοπής Μυλοποτάμου και πρόκειται για τον Οκταβιανό Σεμίτεκολο (Ottaviano Semitecolo) (1592-1594) (ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ 2006, σημ. 10), ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η βενετική Σύγκλητος το 1592 είχε προτείνει για την έδρα του Μυλοποτάμου τον Πάολο Σάρπι (Paolo Sarpi), ιστορικό της Συνόδου του Τρέντο και σημαντικό βενετό εκκλησιαστικό διανοούμενο, η πρόταση απορρίφθηκε από τον πάπα Κλήμη Ζ' με αιτιολογικό τις σχέσεις του με αιρετικούς (PECCHIOI 1965, 12).

του 16^{ου} αιώνα στην Ελεύθερνα συμπίπτει με την έδρα της επισκοπής Μυλοποτάμου που ήταν επίσης αφιερωμένη στον Άγιο Ιωάννη. Το ενδιαφέρον αυξάνεται αν θεωρήσουμε ότι ο διπλός αυτός ναός υπήρξε το καθολικό του μοναστηριού της Ελεύθερνας που αναφέρεται στις πηγές από τον 16^ο αιώνα.

Είναι ασαφές πότε ακριβώς αποφασίστηκε η επανακατοίκηση της περιοχής της Ελεύθερνας μετά την επιβληθείσα ερήμωση και την οριστική της άρση. Στα νοταριακά έγγραφα που αφορούν το Ρέθυμνο του 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα οι αναφορές στη περιοχή της Ελεύθερνας απουσιάζουν, για να εμφανιστεί ξανά η Ελεύθερνα στις αρχές του 17^{ου} αιώνα¹⁸⁵. Την μέχρι σήμερα απουσία εντοπισμένων αρχαιακών πηγών του 16^{ου} αιώνα αναφορικά με την περιοχή της αρχαίας πόλης ισοσκελίζει η εκτενής αναφορά στη *Περιγραφή της Κρήτης* του Φραντσέσκο Μπαρότσι (Francesco Barozzi)¹⁸⁶. Ο Μπαρότσι στα 1577, αφού πιθανότατα είχε επισκεπτεί και ο ίδιος τον χώρο, αναφέρει ότι σώζονταν εκεί πολλά αρχιτεκτονικά στοιχεία από την αρχαιότητα, και ότι στη θέση της αρχαίας πόλης υπήρχε ένα μοναστήρι Ελλήνων καλογέρων που ονομαζόταν Ελεύθερνα. Ο επιμελητής της έκδοσης του Μπαρότσι, Στέφανος Κακλαμάνης ύστερα και από υπόδειξη του ανασκαφέα της Ελεύθερνας, Πέτρου Θέμελη προτείνει ότι το μοναστήρι αυτό πρέπει να συνδεθεί με την εκκλησία του Σωτήρος Χριστού που είδαμε πιο πάνω¹⁸⁷.

¹⁸⁵ ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ 2006, 79-81.

¹⁸⁶ *Lontan dalla già detta villa d' Axo overo città d' Oaxos, camminando verso ponente da miglia 18 in circa, nel territorio del Castel Milopotamo, nel distretto di Rettimo, si trovano la vestigie della bella città che si chiamava Eleutherna, dove fin a oggidì si trova un monasterio de monachi greci che si chiama Eleutherna, dove si veggono molte muraglie antiche, parte intiere, parte cadute a terra, et molti pezzi di colonne et molti acquecondotti et conserve d' acque et tra l' altre, alcune cisterne fatte nel sasso vivo grandissime et con molti pilastroni et volti grandissimi come gran tempj, le quali sono così gran machine che danno gran meraviglia e stupore a chi la mira considerando la gran spesa, fatica et potentia se coloro che le hanno fatte fabbricare, nelle quali ruvine si trovano anco alla giornata infinte medaglie d' oro, argento et metallo.* σ. 258-259. *Eleutherna, la qual per avanti ancor si chiamava Satra; era posta appresso la parte occidentale del mont' Ida, dove oggi e una villa chiamata Eleutherna, et un monasterio di calogeri, et molte cisterne et altre antichita.* ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ 2004, 312, 231-232, 258-259.

¹⁸⁷ ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ 2004, 259, σημ. 211.

Από τη σημερινή εικόνα των βενετικών μνημείων της περιοχής της Ελεύθερνας μοιάζει όντως πιθανό η μονή να σχετίζεται με το ναό του Σωτήρα Χριστού και του Αγίου Ιωάννη που θα χρησίμευε ως καθολικό, καθώς δεν σώζεται κάποιο άλλο μνημείο σε τόσο καλή κατάσταση διατήρησης, ούτε κάποιο άλλο κτήριο που θα μπορούσε να χρονολογηθεί με τόση βεβαιότητα στον 16^ο αιώνα. Σε ένα κατάλογο των μονών του διαμερίσματος Ρεθύμνου του 1637 συναντάμε την ύπαρξη αταύτιστων μέχρι σήμερα μοναστηριών τόσο στον όνομα του Σωτήρα, όσο και στο όνομα του Αγίου Ιωάννη, κάποιο απ' αυτά θα μπορούσε να είναι και η μονή της Ελεύθερνας¹⁸⁸. Η γειτνίαση με την μονή Αρκαδίου που είναι αφιερωμένη στο όνομα του Σωτήρος Χριστού και το γεγονός ότι στην ευρύτερη περιοχή ιδίως δυτικά της Ελεύθερνας βρίσκονται πολλά μετόχια της μεγάλης μονής θα μπορούσε να σημαίνει ίσως μια συσχέτιση.

Η λειτουργία του μοναστηριού της Ελεύθερνας επιβεβαιώνεται στις αρχές του 17^{ου} αιώνα με αναφορές του σε νοταριακά έγγραφα, χωρίς να διευκρινίζεται η ακριβής θέση του ή η αφιέρωση του. Στο πρωτόκολλο του ρεθυμνιώτη νοταρίου Τζώρτζη Πάντιμου εμφανίζεται συχνά σε έγγραφα που καλύπτουν το διάστημα από το 1617 ως το 1638, ο Νεόφυτος Δάνδολος, γιος του Τζανή Δάνδολου, ηγούμενος του μοναστηριού της Ελεύθερνας¹⁸⁹. Ο Νεόφυτος, γόνος της γνωστής οικογενείας των Δάνδολων¹⁹⁰, παρουσιάζεται με σεβαστή περιουσία πρωταγωνιστώντας με τα αδέρφια του σε μια σειρά από αγοροπωλησίες στη πόλη του Ρεθύμνου και το 1618 ταξιδεύει ο ίδιος στην Βενετία για δικαστικά και περιουσιακά ζητήματα. Στα έγγραφα μάλιστα υπονοείται με σαφήνεια η θρησκευτική υπαγωγή του στη Ρώμη, τον τοπικό επίσκοπο, τον αρχιεπίσκοπο, τον λεγάτο και την Βενετία.

Η συσχέτιση, άμεσα ή έμμεσα, του ηγούμενου της μονής της Ελεύθερνας με το λατινικό δόγμα θέτει ενδιαφέροντα ερωτήματα. Στη καστελανία Μυλοποτάμου και ιδιαίτερα στον Πάνω Μυλοπόταμο όπου τοποθετείται η περιοχή της Ελεύθερνας ο αριθμός των καθολικών πρέπει να ήταν εξαιρετικά περιορισμένος¹⁹¹. Κάπως

¹⁸⁸ ΒΛΑΧΑΚΗ 1995, 272-273.

¹⁸⁹ ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ 1990, νο. 23, 43, 44.

¹⁹⁰ Η οικογένεια των Δάνδολων αναφέρεται συχνά με μεγάλα φέουδα στη περιοχή του χωριού Μαργαρίτες, ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ 1999-2000, 9-14.

¹⁹¹ ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ 2006, 39-40.

μεγαλύτερος πιθανότατα ήταν ο αριθμός των ουνιτών μολονότι παραμένει άγνωστος και πολύ δύσκολο να υπολογιστεί. Βέβαια αξίζει να σημειώσουμε ότι η έδρα της Λατινικής επισκοπής βρισκόταν σε χωριό του Πάνω Μυλοπόταμου, την Επισκοπή, και όχι σε κάποιο βορειότερο παραθαλάσσιο χωριό, κοντά και στο Καστέλι του Μυλοποτάμου όπου οι καθολικοί μόνιμοι ή περαστικοί θα ήταν περισσότεροι¹⁹². Για την ύπαρξη δε καθολικών ή ουνιτικών μοναστηριών στη περιοχή δεν διαθέτουμε ως σήμερα καθόλου στοιχεία.

Τον 16^ο αιώνα η εντολή για ερήμωση της περιοχής έχει πια ανακληθεί και φαίνεται ότι η ζωή στην Ελεύθερνα τείνει να ομαλοποιηθεί. Ο παλιός βυζαντινός ναός του Σωτήρα Χριστού που είχε ήδη δεχτεί επιδιορθώσεις στους πρώτους αιώνες της βενετικής περιόδου του νησιού επιλέγεται για να φιλοξενήσει ένα μικρό μοναστήρι με την προσθήκη του ναού του Αγίου Ιωάννη, ενός από τους αγαπημένους αγίους του μοναστικού βίου, και την επιδιόρθωση του παλαιότερου ναού. Χτίστηκε ένας δεύτερος ναός αφιερωμένος στον Άγιο Ιωάννη, πολυούχο της επισκοπής Μυλοποτάμου, σε επαφή με τον νότιο τοίχο του παλαιότερου ναού, και ανοίχτηκε στον βόρειο τοίχο της εκκλησίας του Σωτήρα Χριστού παράθυρο αναγεννησιακού ύφους που φέρει τη λατινική επιγραφή με μνεία στο έτος 1581 και τον λατίνο επίσκοπο.

Οι λίγες αυτές και επιγραμματικές αναφορές στο μοναστήρι, συνθέτουν μια πολύ ενδιαφέρουσα εικόνα, ιδιαίτερα δε εάν συνδυαστεί και με την αρχαιολογική εικόνα του μνημείου. Μας σώζεται ένα μνημείο το οποίο διατηρεί στοιχεία από πολλές και πολύ διαφορετικές φάσεις της χρήσης του, ταυτόχρονα έχουμε τη ρητή αναφορά του Μπαρότσι ότι πρόκειται για *un monasterio de monachi greci che si chiama Eleutherna*¹⁹³, δηλαδή μια μονή με έλληνες καλογέρους, *un monasterio di calogeri*¹⁹⁴, όπως αναφέρει ο ίδιος σε άλλο σημείο της περιγραφής του. Η σχεδόν σύγχρονη της περιγραφής του Μπαρότσι λατινική επιγραφή του κτηρίου δείχνει μια ιδιαίτερη σχέση με την καθολική επισκοπή της περιοχής, μια σχέση που ίσως ενισχύεται από την μορφή και την ονοματοδοσία του δεύτερου ναού. Η γνώση μας για τον ηγούμενο της μικρής αυτής μονής, Νεόφυτο Δάνδολο, που κινείται στις αρχές του 17^{ου} αιώνα από τον

¹⁹² ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ 2006, 39.

¹⁹³ ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ 2004, 231-232.

¹⁹⁴ ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ 2004, 259.

ορεινό Μυλοπόταμο μέχρι την Βενετία υποδεικνύει προς μια συγκεκριμένη κατεύθυνση. Μέσα στον τύπο των νοταριακών εγγράφων, ο ηγούμενος Νεόφυτος παρά το ευσεβές ορθόδοξο όνομα δεν διστάζει να δηλώσει την πίστη του στις άρχες της καθολικής εκκλησίας του τόπου, αλλά και τον ίδιο τον Πάπα¹⁹⁵. Από μόνη της η αναφορά αυτή ίσως να μην είναι αρκετή για να υποστηρίξει ένα πιο προωθημένο συμπέρασμα. Σε συνδυασμό όμως και με τις προηγούμενες πληροφορίες πρέπει να υποθέσουμε ότι η μονή της Ελεύθερνας που στελεχωνόταν σαφώς με έλληνες καλογέρους, είχε όμως μια ιδιαίτερη σχέση με την τοπική καθολική εκκλησία, αποτελώντας πιθανότατα ένα ουνιτικό εγκαθίδρυμα ή τουλάχιστον ένα μοναστήρι το οποίο έστεκε φιλικά προς τις καθολικές αρχές. Μια τέτοια εκδοχή φαίνεται να ενισχύει και το γεγονός ότι μετά την κατάληψη της περιοχής από τους Οθωμανούς και την απομάκρυνση των εκπροσώπων του καθολικού δόγματος από το νησί το μοναστήρι αυτό πέφτει σε πλήρη λήθη, χωρίς να απομείνει σχεδόν καμία ανάμνηση της ύπαρξης μοναστικού βίου στην περιοχή ή να διασωθεί κάποιο ευδιάκριτο υλικό κατάλοιπο του μοναστηριού. Στην περίπτωση αυτή το μοναστήρι της Ελεύθερνας έρχεται να προστεθεί σε ένα δίκτυο ιδρυμάτων τα οποία σταθερά και για κάποια εκτενή χρονικά διαστήματα υποστηρίζουν στο νησί μίαν ενωτική πολιτική¹⁹⁶. Στην περιοχή του Μυλοποτάμου ειδικότερα το μοναστήρι της Ελεύθερνας μπορεί να σχετιστεί ίσως με ένα άλλο μνημείο που η έρευνα τον τελευταίο καιρό τείνει να το συνδέσει με κύκλους ενωτικούς, το ναό της Ζωοδόχου Πηγής στον Πρίνο, μια διαπίστωση που θέτει εν αμφιβόλω την εικόνα που κυριαρχεί για την σχετική ανυπαρξία της καθολικής εκκλησίας στην περιοχή¹⁹⁷.

3.4 Η εξέλιξη του οικισμού από τον 17^ο αιώνα και αργότερα

Από τις πηγές της ύστερης βενετικής περιόδου ο Μπαρότσι είναι η μόνη μας πηγή για την ύπαρξη πέρα του μοναστηριού και ενός οικισμού στη περιοχή (*una villa chiamata Eleutherna*), πρέπει να υποθέσουμε ότι εάν όντως υπήρχε μάλλον βρισκόταν

¹⁹⁵ ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ 1990, v. 23.

¹⁹⁶ Ο εντοπισμός και η ταυτοποίηση τέτοιων περιπτώσεων είναι αρκετά δύσκολα εγχειρήματα για την αρχαιολογική έρευνα, αν δεν συνοδεύονται με ενδελεχή ιστορική υποστήριξη καθώς δεν μπορούμε να διακρίνουμε επί τη βάση κάποιων εξωτερικών μόνο στοιχείων την διαφοροποίηση ανάμεσα σε ορθόδοξα και ουνιτικά μνημεία.

¹⁹⁷ ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ 2006, 38-40.

στη θέση του σημερινού χωριού Πρινές και επρόκειτο για πολύ μικρό οικισμό καθώς δεν καταγράφεται σε καμία από τις απογραφές του Μυλοποτάμου (Καστροφύλακας κ.α.)¹⁹⁸. Ούτε υπάρχει αναφορά του οικισμού ή της θέσης στην έκθεση του Γκουάλντο (Gualdo) του 1633 για τις σκοπιές του διαμερίσματος του Ρεθύμνου, παρά το φυσικό οχυρό της τοποθεσίας και την εξαιρετική οπτική που έχει προς τη θάλασσα και τις δυνατότητες κατόπτευσης που προσφέρει¹⁹⁹. Αντίθετα υπάρχει μια γνωστή μέχρι τώρα αρχαιολογική αναφορά του χωριού σε νοταριακά έγγραφα. Είναι στο πρωτόκολλό του ρεθεμνιώτη νοτάριου Μαρίνου Αρκόλεου όπου αναφέρεται ότι στις 6 Απριλίου του 1644 ο ευγενής Τζώρτζης Καλλέργης ενοικιάζει στον σεβαστό παπά Μάρκο Γριμπιά το στάρι που του πληρώνουν οι γονικάριοι του στο χωριό Ελεύθερνα (πρόκειται για τέσσερα άτομα, τα οποία αποδίδουν 113 μουζούρια σταριού, ο Γριμπιάς τα νοικιάζει προς 8 υπέρπυρα το μουζούρι, δηλαδή συνολικά 904 υπέρπυρα)²⁰⁰. Γεγονός που υποδεικνύει ότι λίγο πριν την τουρκική κατάκτηση της περιοχής του Ρεθύμνου ο οικισμός της Ελεύθερνας ή τμήμα του ήταν φέουδο του ευγενή Τζώρτζη Καλλέργη, μέλους της οικογενείας των Καλλέργηδων. Παρατηρούμε λοιπόν δύο σημαντικές οικογένειες της περιοχής να εμφανίζονται με σημαντική περιουσία και φέουδα στη περιοχή της Ελεύθερνας μετά την επανακατοίκηση της περιοχής τον Νεόφυτο Δάνδολο και τον Τζώρτζη Καλλέργη.

Ο προβληματισμός για την κατοίκηση στη θέση της Αρχαίας Ελεύθερνας συνεχίζεται και στα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης. Σώζονται δύο πολύ χρήσιμες και αναλυτικές απογραφές των επαρχιών (ναχιγιέδων) και των χωριών της Κρήτης που έγιναν αμέσως μετά από την ενσωμάτωση της Κρήτης στην οθωμανική αυτοκρατορία, όπου αναφέρεται αναλυτικά και η κατάσταση στο ναχιγιέ Μυλοποτάμου²⁰¹. Η πρώτη απογραφή που χρονολογείται στα 1650 σχετίζεται με την κατάληψη του Ρεθύμνου από τον Χουσεΐν Πασά το 1646 και η δεύτερη που χρονολογείται στα 1669 γίνεται αμέσως μετά τη πτώση του Χάνδακα. Και στις δύο

¹⁹⁸ ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ 2004, 258-259: *Eleutherna, la qual per avanti ancor si chiamava Satra; era posta appresso la parte occidentale del mont' Ida, dove oggi e una villa chiamata Eleutherna.*

¹⁹⁹ ΑΡΑΚΑΔΑΚΗ 2003, 296-299.

²⁰⁰ ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ 2003, 106.

²⁰¹ ΜΠΑΛΤΑ 2006, 102-104· ΚΟΛΟΒΟΣ 2006, 155-156.

αυτές απογραφές των χωριών του Μυλοποτάμου δεν αναφέρεται κάποιος οικισμός που να ταυτίζεται με οικισμό στην Ελεύθερνα, είτε με το αρχαίο όνομα της πόλης, είτε με αυτό του σύγχρονου χωριού Πρινές²⁰².

Όπως και να έχει στην όψιμη οθωμανική περίοδο φαίνεται ότι συγκροτήθηκε οριστικά οικισμός στη περιοχή της Ελεύθερνας, στη σημερινή θέση του χωριού Πρινές. Στην εποχή αυτή, δηλαδή στον 18^ο και 19^ο αιώνα, πρέπει να χρονολογούνται και τα παλαιότερα από τα σπίτια του σημερινού χωριού.

Τον 19^ο αι. άλλωστε η περιοχή του ορεινού Μυλοποτάμου γίνεται χώρος συχνών επισκέψεων από τους περιηγητές που διατρέχουν κάτω από έντονη ρομαντική διάθεση τη Κρήτη²⁰³. Οι περισσότεροι απ' αυτούς που έχουν και αρχαιολογικά ενδιαφέροντα αναζητούν τη θέση της αρχαίας Ελεύθερνας. Πραγματικά από το 1850 ως τις αρχές του 20ου αιώνα η περιοχή της Αρχαίας Ελεύθερνας γίνεται τόπος συχνής επίσκεψης για τους αρχαιοδίφες περιηγητές που αναζητούν τα ερείπια και τα σημάδια που είχε αφήσει η αρχαία πόλη²⁰⁴. Ο Πόκοκ (Pococke) κάπως νωρίτερα τον 18^ο αιώνα επισκέπτεται τη περιοχή και σημειώνει μόνο τη θέση του μεσαιωνικού πύργου στα νότια της ακρόπολης²⁰⁵. Κυρίως ο άγγλος λοχαγός Σπρατ (Spratt) που επισκέπτεται στα 1860 τη περιοχή της αρχαίας Ελεύθερνας και το χωριό Πρινές είναι αυτός που περιγράφει αναλυτικά τις εικόνες που αντίκρουσε²⁰⁶. Ο Σπρατ παρατηρεί τις διάσπαρτες αρχαιότητες σε ολόκληρο το λόφο της αρχαίας ακρόπολης, αλλά και κάτω απ' αυτή ως τις ρεματιές της Χαλοπότας και του Κατσιβελου, κάνοντας ιδιαίτερη μνεία στις περίφημες αρχαίες γέφυρες. Στους γύρω λόφους παρατηρεί λαξευμένους τάφους από την αρχαιότητα, ένας από τους οποίους είχε μετατραπεί σε εκκλησία του Αγ. Αντωνίου²⁰⁷. Επισκέπτεται ακόμη την διπλή εκκλησία του Σωτήρα Χριστού και Αγίου

²⁰² Στις απογραφές αυτές εμφανίζεται ο Πρίνος, που είναι όμως άλλο χωριό και δεν πρέπει να μπερδεύεται με τον Πρίνο.

²⁰³ ΠΑΛΙΟΥΡΑ 2006, 237-238.

²⁰⁴ ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ 2004, 22-23.

²⁰⁵ ΡΟΣΚΟΚΕ 1745, 259.

²⁰⁶ SPRATT 1865, II, 89-98.

²⁰⁷ SPRATT 1865, II, 96. Πρόκειται για ένα πολυπληθές σύνολο από τάφους της ρωμαϊκής περιόδου λαξευτούς στο φυσικό ασβεστολιθικό βράχο που απλώνονται σε μια ευρεία περιοχή στα βόρεια της αρχαίας πόλης, ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ 2004, 139-141.

Ιωάννη όπου κάνει και κάποιες παρατηρήσεις για την βενετσιάνικη επιγραφή στο παράθυρο του κτιρίου²⁰⁸. Βοηθητικά μάλιστα προς τον αναγνώστη συντάσσει και έναν μικρό χάρτη της περιοχής, όπου σημειώνεται η θέση των διαφόρων μνημείων. Στο κείμενο του αναφέρεται στην παρουσία και άλλων αρχαιοτέρων χριστιανικών ναών που χρησιμοποιούν αρχιτεκτονικά μέλη από τα μνημεία της αρχαίας πόλης, οι οποίοι πλέον είναι ερειπωμένοι, στον χάρτη του μάλιστα σημειώνει τη θέση εκκλησίας στη κορφή του επιμήκη λόφου. Ασφαλώς πρόκειται για το εκκλησάκι της Αγίας Άννας, αφού δεν γνωρίζουμε την ύπαρξη κάποιου άλλου ναού που θα μπορούσε να διακρίνει ο άγγλος περιηγητής, το οποίο πιθανότατα έστεκε μισογκρεμισμένο ήδη από τον 19^ο αιώνα.

Στη συνέχεια και μετά την έκδοση των πληροφοριών για την Ελεύθερνα από τον Σπρατ το ενδιαφέρον των περιηγητών και ιδιαίτερα των αρχαιολόγων κλιμακώθηκε, και η θέση της Αρχαίας Ελεύθερνας έγινε αντικείμενο επίσκεψης του γάλλου Thenon²⁰⁹, των ιταλών Mariani²¹⁰ και Gerola²¹¹, ακόμη και του ίδιου του Έβανς, μελλοντικού ανασκαφέα της Κνωσού. Μετά από κάποιες αποτυχημένες απόπειρες αρχαιολογικής διερεύνησης της θέσης στις αρχές του 20ου αιώνα²¹², η αρχαία Ελεύθερνα παρέμενε εκτός συστηματικού επιστημονικού ενδιαφέροντος για περισσότερο από πενήντα χρόνια. Όσπου το Πανεπιστήμιο Κρήτης έστρεψε τη προσοχή του στη θέση αυτή και έτσι ξεκίνησε η συστηματική ανασκαφή της αρχαίας πόλης από το 1984.

²⁰⁸ SPRATT 1865, II, 96.

²⁰⁹ THENON 1868, 293 κ.ε.

²¹⁰ MARIANI 1896.

²¹¹ GEROLA, MONVEN.

²¹² ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ 2004, 24.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στις παραπάνω σελίδες επιχειρήσαμε να παρουσιάσουμε κατά το δυνατόν επαρκέστερα ένα μνημείο της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της βενετικής περιόδου της Κρήτης, την Αγία Άννα στην Ελεύθερνα του Μυλοποτάμου. Μέσα από συστηματική παρατήρηση και τεκμηρίωση του κτηρίου επιχειρήσαμε να αναλύσουμε τον αρχιτεκτονικό του χαρακτήρα, αλλά και να απομονώσουμε κατασκευαστικές και αισθητικές λεπτομέρειες που αποκαλύπτουν επιπλέον πληροφορίες. Έτσι η «απλή» εκκλησία της Αγίας Άννας εντάσσεται σε ένα πλαίσιο αναφοράς, την οικοδομική δηλαδή δραστηριότητα που αναπτύχθηκε στο νησί από τον 13^ο έως τον 17^ο αιώνα και τις κατευθύνσεις που αυτή πήρε. Επιπλέον η μελέτη της Αγίας Άννας έδωσε την αφορμή να τεθούν ερωτήματα αναφορικά με την εξέλιξη των μορφών και τις κατασκευαστικές πρακτικές παρόμοιων κτηρίων σε όλο το νησί.

Η τεκμηρίωση του ίδιου του μνημείου με τη σειρά της επέτρεψε να εξεταστούν πτυχές της ιστορίας του οικισμού συνολικά, αλλά και των άλλων μνημείων που μοιράζονται τον κοινό χώρο. Η αρχαιολογική παρατήρηση των τέχνηργων και των κατασκευών της μεσαιωνικής κοινότητας της Ελεύθερνας συνδυασμένη με την χρήση των γραπτών πηγών προσφέρει πολύτιμες νέες πληροφορίες και δίνει πιο απτή υπόσταση σε μια κοινωνική ζωή που μας διαφεύγει.

Η τοποθέτηση του Τζερόλα εκατό χρόνια πριν για τα εκκλησάκια της κρητικής υπαίθρου αντικατοπτρίζοντας το ρομαντισμό της εποχής του, δεν μπορεί πια να δεσμεύει και τη σημερινή έρευνα. *«Λατινικά εκκλησάκια, χτισμένα από κρητικούς αρχιτέκτονες, σε μορφή ελληνική, διακοσμημένα με τοιχογραφίες που ακολουθούν τη βυζαντινή παράδοση, που λειτουργούνταν και συχνάζονταν από τους ίδιους τους κρητικούς. Εκκλησίες του ελληνικού ρυθμού, χτισμένες όμως κατά παραγγελία βενετών ευγενών, που φιλοξενούν τον τάφο του κτήτορα, που επιστέφονται από σεμνά καμπαναριά με καμπάνες φτιαγμένες στη Βενετία, με ανάγλυφα κοσμήματα σε πόρτες και παράθυρα που ακολουθούν τις γοθτικές μορφές και το καλλιτεχνικό γούστο της Γαληνότατης, με χαραγμένα μέσα τα ονόματα και τα οικόσημα των βενετών ευγενών που τις χρησιμοποιούσαν και τις επισκέπτονταν... Και επιπλέον εκκλησίες βυζαντινές που γίνονται βενετσιάνικες· εκκλησίες καθολικές που ξαναγίνονται σχισματικές (ορθόδοξες) ή ακόμη υβριδικόί ναοί όπου, όπου επάνω στον*

βωμό της λατινικής λειτουργίας, ο έλληνας παπάς τοποθετούσε την αγία τράπεζα της ορθόδοξης λειτουργίας²¹³.»

Σήμερα πια η ρευστη πραγματικότητα, όπως αντιλαμβανόταν ο Τζερόλα την εποχή της βενετικής παρουσίας στη Κρήτη, δεν μπορεί να ικανοποιήσει την ιστορική έρευνα, αλλά και την έρευνα των μνημείων με την οποία πηγαίνει χέρι χέρι. Η κατάταξη και η δημιουργία αναλυτικών κατηγοριών μοιάζει όμως ακόμη να προσκρούει στη πολλαπλότητα των δεδομένων και την άναρχη διαπραγμάτευση τους. Για να αντιληφθούμε τις κατασκευές και τα κτήρια της περιόδου αυτής απαιτείται η συστηματική ανάλυση σε βάθος, αλλά και ο συνδυασμός των πληροφοριών σε μεγάλο εύρος, έτσι θα μπορέσουμε να χειριστούμε την εξαιρετικά μεγάλη ποικιλία των στοιχείων που διαθέτουμε συνθέτοντας την εικόνα μιας κοινωνίας και των δημιουργημάτων της και όχι διαλύοντας την σε μικρά φράγματα.

²¹³ CURUNI 1991, 235.

ΠΙΝΑΚΕΣ

Πίνακας 1. Αρχιτεκτονικοί τύποι και χαρακτηριστικά των μεσαιωνικών ναών της Κρήτης με χρονολογημένες τοιχογραφίες (Πηγή: ΣΠΑΘΑΡΑΚΗΣ 2001)

Α/Α	ΤΥΠΟΣ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ (μήκος/πλάτος)	ΑΝΑΛΟΓΙΑ (μήκος/πλάτος)	ΣΤΕΓΑΣΗ	ΕΝΙΣΧΥΤΙΚΑ ΤΟΞΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
1	ΜΚ	8,10Χ4,90	1,6	Κ	-	1225
2	ΜΚ	7Χ4,40	1,6	-	-	1283-1284
3	ΜΚ	10,60Χ4,30	2,4	Κ	-	1290-1291
4	ΜΚ	7Χ5,20	1,4	Κ	1	1291
5	ΜΚ	5,60Χ3,85	1,5	Κ	-	1292-1293
6	ΜΚ	4,5Χ8	0,6	Ο	2	1300
7	ΜΚ	-	-	-	-	1302
8	ΜΚ	5,90Χ4,30	1,4	Ξ	(1)	1303
9	ΤΡΟΥΛ.					1303-1304
10	ΜΚ	8Χ4	2	Ο	-	1312-1320
11	ΜΚ	7,30Χ4,20	1,7	Κ	2	1313-1314
12	ΤΡΙΚΛ.	-	-	Κ	1	1314-1315
13	ΜΚ	8,75Χ5,50	1,6	Κ	2	1315
14	ΜΚ	-	-	-	-	1315-1316
15	ΜΚ	6,40Χ3,80	1,7	Κ	-	1315-1316
16	ΜΚ	-	-	-	-	1317-1318
17	ΜΚ	6Χ3,15	1,9	Κ	-	1319
18	ΜΚ	8,15Χ4,65	1,8	Κ	1	1319-1320
19	ΜΚ	5,95Χ4,50	1,3	Κ	1	1320-1321
20	ΜΚ	5,32Χ4,45	1,2	Ο	1	1321
21	ΣΤΑΥΡ.					1323
22	ΣΤΑΥΡ.	8,50Χ6,40				1323
23	ΜΚ	6,67Χ4,30	1,6	Κ	1	1325-1329
24	ΜΚ	8,90Χ5	1,8	Κ	2	1327-1328
25	ΜΚ	8,55Χ4,50	1,9	Κ	1	1328-1329

26	MK	7,80X4,35	1,8	O	1	1329-1330
27	MK	5,58X4,47	1,2	K	-	1331-1332
29	MK	7,03X4,95	1,4	O	1	1346-1347
30	MK	8,18X5,66	1,4	O	1	1346-1347
31	MK	5,65X4	1,4	K	-	1347
32	MK	6,20X4	1,6	K	-	1347-1348
33	MK	6,30X4,30	1,5	O	1	1354-1355
34	MK	6X4	1,5	K	-	1355-1356
35	MK	6,32X3,90	1,6	K	-	1355-1356
36	MK	5,70X4,50	1,3	O	1	1357-1358
37	MK	5,70X3,10	1,8	K	1	1358-1359
38	MK	7,60X4,05	1,9	O	2	1359-1360
39	MK	6,17X4,03	1,5	O	1	1360
40	MK	6,05X4,45	1,4	K	-	1362
41	MK	6,30X4,50	1,4	O	1	1372-1373
42	MK	6,25X4	1,6	K	1	1372-1373
43	MK	5,80X3,72	1,6	O	1	1382-1391
44	MK	10,20X6	1,7	K	3	1383
45	MK	6X3,90	1,5	O	-	±1350
45ναρθ.	MK	6,70X5,35	1,3	O	2	1389
46	MK	6,90X4,65	1,5	O	1	1389-1390
47	MK	9,50X4,10	2,3	O	2	1390-1391
48	MK	6,30X4,30	1,5	O	1	1391
49	MK	6,50X4,45	1,5	O	1	1393
50	MK	7,50X4,50	1,7	O	1	1401
51	MK	7,70X4,70	1,6	O	2	1401
52	MK	-	-	O	1	1401-1402
52ναρθ.	MK	-	-	O	2	1401-1402
53	MK	4,85X5,80	0,8	O	-	1410
54	MK	7,50X4,50	1,7	O	2	1411
55	MK	5,90X4,50	1,3	O	1	1415
56	MK	6,60X3,50	1,9	K	-	1417
57	MK	5,45X3,80	1,4	O	1	1420-1421

58	MK	-	-	-	-	1427
59	MK	10,70X4,60	2,3	0	2	14 ^{ος} αι. (1431-1432)
60	MK	6,80X4,90	1,4	0	1	1431-1432
61	MK	8,36X4,95	1,7	0	2	1436-1437
62	MK	6,35X4,20	1,5	0	-	1439-1440
63	MK	6,95X4,10	1,7	0	1	1441
64	MK	-	-	0	1	1444
65	MK	6,70X4,55	1,5	0	1	1445
66	MK	8,80X5,10	1,7	0	2	1452-1461
67	MK	-	-	K	-	(1453)
68	MK	5,60X4,65	1,2	K	1	α' μισό 14 ^{ου} αι. (1457)
69	MK	7,30X4,50	1,6	-	1	1460-1461
70	MK	6,05X3,35	1,8	0	1	1466
71	MK	6,95X4,10	1,7	0	-	1470
72	MK	6,35X4,10	1,5	0	1	1497
73	MK	9X4,10	2,2	0	-	1516

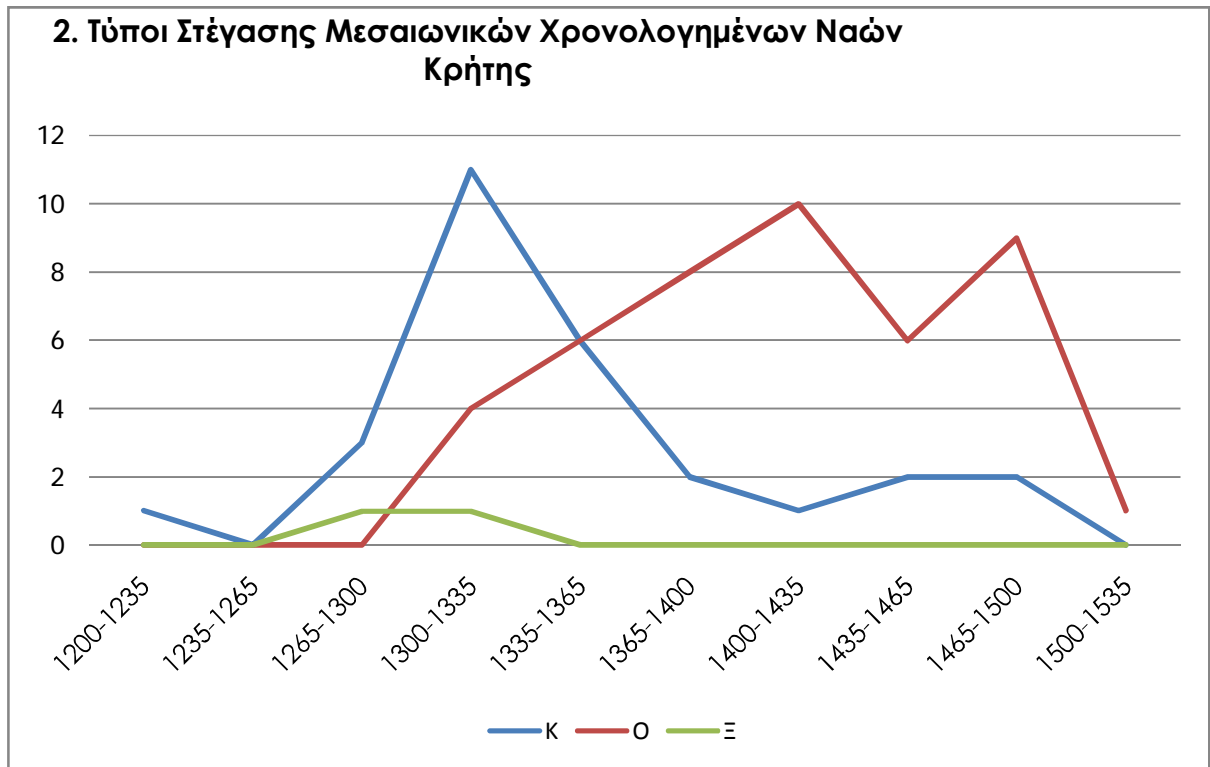
A/A : Ο αύξων αριθμός των μνημείων κατά τον κατάλογο του ΣΠΑΘΑΡΑΚΗ 2001.

MK : Μονόχωρος Καμαροσκεπαστος ναός

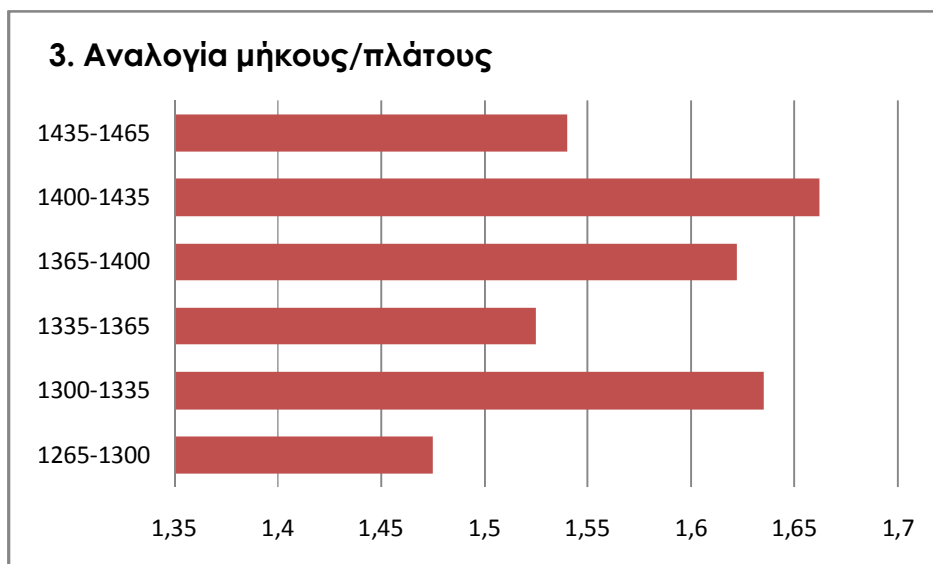
Ξ : Ξυλόστεγος

K : Στεγασμένος με Καμάρα Ημικυλινδρική

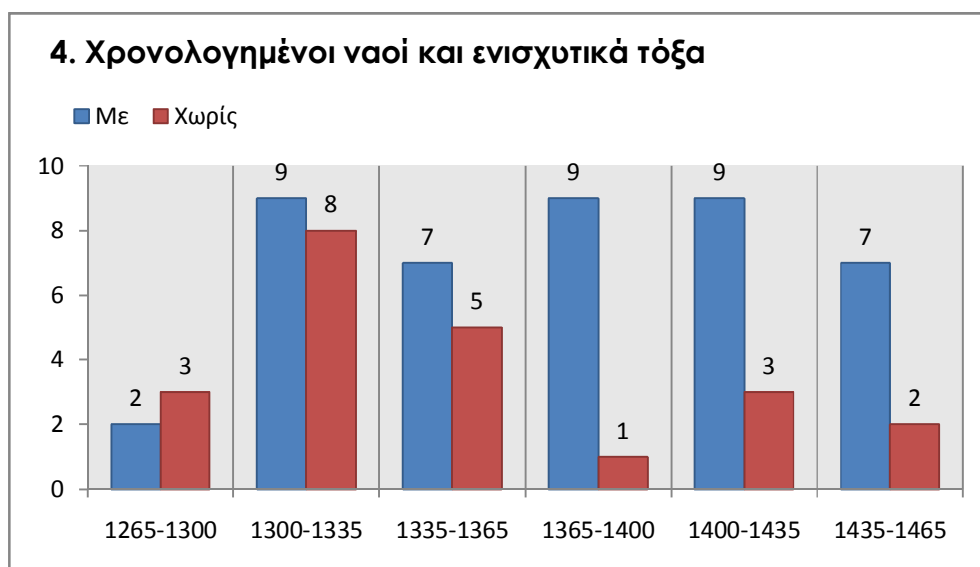
O : Στεγασμένος με Καμάρα Οξυκόρυφη

Πίνακας 2. Ποσοτική επεξεργασία των τύπων στέγασης των χρονολογημένων μεσαιωνικών ναών της Κρήτης με βάση τα στοιχεία του Πίνακα 1. (Ξ : Ξυλόστεγος, Κ : Καμάρα Ημικυλινδρική, Ο : Καμάρα Οξυκόρυφη)

Πίνακας 3. Μέση αναλογία (λόγος) μήκους/πλάτους των χρονολογημένων μονόχωρων μεσαιωνικών ναών της Κρήτης με βάση τα στοιχεία του Πίνακα 1.

Πίνακας 4. Ύπαρξη ενισχυτικών τόξων στους χρονολογημένους μονόχωρους μεσαιωνικούς ναούς της Κρήτης με βάση τον Πίνακα 1.

5.	Αγία Άννα Ελεύθερνας	Άγιος Στέφανος Μαργαριτών
Μήκος ναού	10,41	9,80 μ.
Πλάτος ναού	4,92	5,00 μ.
Χορδή αψίδας	2,08	2,00 μ.
Βέλος αψίδας	1,05	0,95 μ.
Αρ. ενισχυτικών τόξων	3	3
Πάχος τοίχων	0,70 μ.	0,70 μ.

Πίνακας 5. Σύγκριση διαστάσεων ναών Αγίας Άννας Ελεύθερνας και Αγίου Στεφάνου Μαργαριτών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΕΥΣΕΙΣ

- BECHMANN 1993 : Roland Bechmann, *Villard de Honnecourt: La pensée technique au XIIIe siècle et sa communication*, Παρίσι 1993².
- BISSINGER 1990 : Manfred Bissinger, "Kreta", στο: *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst* (επ. Klaus Wessel, Marcel Restle), Στουτγκάρδη 1990, τ. 4, στήλες 811-1174.
- BISSINGER 1995 : Manfred Bissinger, *Kreta Byzantinische Wandmalerei*, Μόναχο 1995.
- BRANNER 1960 : Rober Branner, Villard de Honnecourt, Archimedes, and Chartres, *Journal of the Society of Architectural Historians* 19(1960), 91-96.
- BUONDELMONTI 1981 : Cristoforo Buondelmonti, *Descriptio insule Crete et liber insularum, cap. XI: Creta*, (κριτική έκδοση Marie Anne Van Spitael, επ. Στέργιος Σπανάκης), Ηράκλειο 1981.
- BUONDELMONTI 1983 : Χριστόφορος Μπουοντελμόντι, Ένας γύρος της Κρήτης στα 1415, (μτφρ. εισ. Μάρθα Αποσκίτη), Ηράκλειο 1983.
- BUONDELMONTI 1996 : Cristoforo Buondelmonti, *Περιγραφή της νήσου Κρήτης. Ένας γύρος της Κρήτης στα 1415*, (μτφρ. εισ. Μάρθα Αποσκίτη, πρόλογος Στυλιανός Αλεξίου), Ηράκλειο 1996.
- CATALAN 2007a : Arturo Zaragozà Catalàn, Η Αρχιτεκτονική των Εγκάρσιων Διαφραγμάτων, στο: *Μεσογειακή Γοτθική Αρχιτεκτονική – Mediterranean Gothic Architecture*, Αθήνα 2007, 26-31.
- CATALAN 2007b : Arturo Zaragozà Catalàn, Η Τέχνη του Σχεδιασμού Κτηρίων και Δομικών Στοιχείων από Λίθο, στο: *Μεσογειακή Γοτθική Αρχιτεκτονική – Mediterranean Gothic Architecture*, Αθήνα 2007, 38-45.
- CHRISTERN 1974 : Jürgen Christern, Die Datierung von A. Titos in Gortys (Kreta), *Πεπραγμένα του Γ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β, Αθήνα 1974, 37-43.

- COLDSTREAM 1987 : Nicola Coldstream, Camille Enlart and the Gothic Architecture of Cyprus, στο: Camille Enlart, *Gothic Art and the Renaissance in Cyprus*, Λονδίνο 1987, 1-10.
- CORNELIO 1755: Flaminio Cornelio (Correr), *Creta Sacra. Sive de episcopis utriusque ritus Graeci et Latini in insula Cretae*, Βενετία 1755, τ. Α-Β.
- CURUNI/DONATI 1987 : Spiridone Alessandro Curuni, Lucilla Donati, *Creta Bizantina: Rilievi e note critiche su ventisei edifice di culto in relazione all'opera di Giuseppe Gerola*, Ρώμη 1987.
- CURUNI /DONATI 1988 : Spiridone Alessandro Curuni, Lucilla Donati, *Creta Veneziana: L' Istituto Veneto e la Missione Cretese di Giuseppe Gerola. Collezione fotografica 1900-1902*, Βενετία 1988.
- CURUNI 1991 : Σπυρίδων Κουρούνης, Sulla diffusione di alcuni caratteri occidentali nell' architettura religiosa cretese tra Il sec. X ed il XV./h/ 6, *Πεπραγμένα του ΣΤ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β, Χανιά 1991, 231-238.
- DELLWING 2000 : Herbert Dellwing, Il Traforo, στο: *L' Architettura Gotica Veneziana*, (επ. Francesco Valcanover, Wolfgang Wolters), Βενετία 2000, 195-203.
- DONATI-CURUNI 1991 : Lucilla Donati-Curuni, Aporti Greci e Latini nel vescovado di Elefterna, *Πεπραγμένα του ΣΤ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β, Χανιά 1991, 169-174.
- EDSON ARMI 2004 : C. Edson Armi, *Design and Construction in Romanesque Architecture: First Romanesque Architecture and the Pointed Arch in Burgundy and Northern Italy*, Καίημπριτζ 2004.
- FITCHEN 1981 : John Fitchen, *The Construction of Gothic Cathedrals : A Study of Medieval Vault Erection*, Σικάγο 1981.
- GALLAS 1983: Klaus Gallas, *Mittel- und spätbyzantinische Sakralarchitektur der Inseln Kreta. Versuch einer Typologie der kretischen Kirchen des 10.-17. Jhs*, (Διδακτορική διατριβή), Μόναχο 1983

- GALLAS/WESSEL/BORBOUDAKIS 1983 : Klaus Gallas, Klaus Wessel και Manolis Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, Μόναχο 1983.
- GEROLA, MonVen : Giuseppe Gerola, *Monumenti Veneti nell'Isola di Creta*, τόμοι I-IV, Βενετία 1905-1932.
- GEROLA/ΛΑΣΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ 1961 : Giuseppe Gerola, *Τοπογραφικός Κατάλογος των τοιχογραφημένων εκκλησιών της Κρήτης*, (μετάφραση, πρόλογος, σημειώσεις Κωνσταντίνος Λασσιθιωτάκης), Ηράκλειο 1961.
- GHEDINI 2000 : Monica Merotto Ghedini, Santi Giovanni e Paolo, στο: *L'Architettura Gotica Veneziana*, (επ. Francesco Valcanover, Wolfgang Wolters), Βενετία 2000, 115-122
- GROSSMAN 2004 : Heather Grossman, *Building Identity: Architecture as Evidence of Cultural Interaction between Latins and Byzantines in Medieval Greece* (Διδακτορική Διατριβή), University of Pennsylvania 2004.
- GUARDUCCI 1935 : M. Guarducci, *Inscriptiones Creticae*, τ. I-XII, Ρώμη 1935.
- JACOBY 1989 : David Jacoby, Social Evolution in Latin Greece, στο: *A History of the Crusades, vol. IV, The impact of the crusades on Europe*, (γεν. επ. Kenneth Setton, επ.τομ. Harry Hazard, Norman Zacour), Wisconsin 1989, 175-221.
- JACKSON 1915 : Thomas Graham Jackson, *Gothic Architecture in France, England, and Italy*, τ. 2, Καίμπριτζ 1915.
- KITSIKI – PANAGOPOULOS 1979 : Beata Kitsiki – Panagopoulos, *Cistercian and Mendicant Monasteries in Medieval Greece*, Σικάγο 1979.
- KRAUTHEIMER 1991 : Richard Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, (μτφρ. Φανή Μαλλούχου-Τουφανό), Αθήνα 1991.
- MARIANI 1896 : Luigi Mariani, Antichita Cretesi, *Monumenti Antichi VI*(1896), 193-348.
- MILLET 1916 : Gabriel Millet, *L'École grecque dans l'architecture byzantine*, Παρίσι 1916.

- MYERS/MYERS/CADOGAN 1992 : J. Myers, E. Myers, G. Cadogan (επ.), *The Aerial Atlas of Ancient Crete*, Λος Άντζελες 1992.
- NOIRET 1892 : Hippolyte Noiret, *Documents inédits pour servir á l' histoire de la domination vénitienne en Crète de 1380 á 1485*, Παρίσι 1892.
- PECCHIOLI 1965 : Renzo Pecchioli, Introduzione, στο Paolo Sarpi, *Istoria del Concilio Tridentino (1619)*, Φλωρεντία 1965.
- RUSKIN 1854 : John Ruskin, *On the nature of Gothic Architecture*, Λονδίνο 1854.
- SAALMAN 1959 : Howard Saalman, Giovanni di Gherardo da Prato's Designs concerning the Cupola of Santa Maria del Fiore in Florence, *Journal of the Society of Architectural Historians* 28(1959), 11-20.
- SHELBY 1969 : Lon Shelby, Setting out the keystones of pointed arches : A note on medieval «Baugometrie», *Technology and Culture* 10(1969), 537-548.
- SPRATT 1865 : T.A.B. Spratt, *Travels and Researches in Crete*, 2 τόμοι, Λονδίνο 1865.
- THENON 1868 : L. Thenon, Fragments d' une description de l' ile de Crete, *Revue Archaeologique* N.S. XVII(1868), 293 κ.ε.
- THIRIET 1961 : Freddy Thiriet, *Régestes des Délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie (1431-1463)*, τ. 3, Παρίσι 1961.
- VALENZANO 2000 : Giovanna Valenzano, Santa Maria Gloriosa dei Frari, στο: *L' Architettura Gotica Veneziana*, (επ. Francesco Valcanover, Wolfgang Wolters), Βενετία 2000, 123-130.
- VIOLLET-LE-DUC 1854-1868 : E. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire raisonné de l'Architecture Française du XIe au XVIe siècle*, 10 τόμοι, Παρίσι 1854-1868.
- VON SIMSON 1988 : Otto Von Simson, *The Gothic Cathedral: Origins of Gothic Architecture and the Medieval Concept of Order*, Πρίνστον 1988³.
- WHITE 1993 : John White, *Art and Architecture in Italy 1250-1400*, Λονδίνο 1993³.

- WOLTERS 2000 : Wolfgang Wolters, *Introduzione*, στο: *L' Architettura Gotica Veneziana*, (επ. Francesco Valcanover, Wolfgang Wolters), Βενετία 2000, 9-13.
- ΑΛΕΞΙΟΥ 1953 : Στυλιανός Αλεξίου, *Οδηγός Ιστορικού Μουσείου Κρήτης*, Ηράκλειο 1953.
- ΑΛΕΞΙΟΥ/ΛΑΣΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ 1958 : Στυλιανός Αλεξίου, Κωνσταντίνος Λασσιθιωτάκης, *Η Αποκατάστασις του ναού του Αγίου Μάρκου του Χάνδακος*, Ηράκλειο 1958.
- ΑΝΔΡΙΑΝΑΚΗΣ 1991 : Μιχάλης Ανδριανάκης, *Νέα Στοιχεία και απόψεις για τη μνημειακή τέχνη της Κρήτης, Πεπραγμένα του ΣΤ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β, Χανιά 1991, 9-34.
- ΑΝΔΡΙΑΝΑΚΗΣ 2006 : Μιχάλης Ανδριανάκης, *Χριστιανικά μνημεία επαρχίας Μυλοποτάμου*, στο: *Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως Σήμερα*, (επ. Ειρήνη Γαβριλάκη, Γιάννης Τζιφόπουλος), Εισαγωγικό Παράρτημα, Ρέθυμνο 2006, 47-78.
- ΑΝΔΡΙΑΝΑΚΗΣ 2007 : Μιχάλης Ανδριανάκης, *Η αρχιτεκτονική γλυπτική στην Κρήτη*, στο: *Γλυπτική και λιθοξοϊκή στη Λατινική Ανατολή* (επ. Όλγα Γκράτζιου), Ηράκλειο 2007, 14-33.
- ΑΡΑΚΑΔΑΚΗ 2003 : Μαρία Αρακαδάκη, *Το «Territorio di Rettimo» προς τα μέσα του 17^{ου} αιώνα. Πληροφορίες από την έκθεση του Nicola Gualdo (1633)*, στο: *Της Βενετίας το Ρέθυμνο* (επ. Χρύσα Μαλτέζου, Ασπασία Παπαδάκη), Βενετία 2003, 229-315.
- ΒΑΛΛΙΑΝΟΣ 1995 : Χριστόφορος Βαλλιάνος, *Οι Βυζαντινές εκκλησίες των επαρχιών Πυργιώτισσας και Καινούργιου*, στο: *Πεπραγμένα του Ζ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, 91-104.
- ΒΑΣΙΛΑΚΗ 2007 : Μαρία Βασιλάκη, *Η Κρήτη υπό βενετική κυριαρχία. Η μαρτυρία των μνημείων του 13^{ου} αιώνα*, στο: *Η Βυζαντινή Τέχνη μετά την Τέταρτη*

Σταυροφορία: Η Τέταρτη Σταυροφορία και οι επιπτώσεις της, Διεθνές Συνέδριο, Ακαδημία Αθηνών 9-12 Μαρτίου 2004, Αθήνα 2007, 31-41.

ΒΛΑΧΑΚΗ 1995 : Ρένα Βλαχάκη, Κατάλογος των μοναστηριών του διαμερίσματος Ρέθυμνου του έτους 1637, *Κρητολογικά Γράμματα* 11(1995), 269-273.

ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ 1999 : Ιωάννης Βολανάκης, Ιστορία, αρχαιότητες και μνημεία της Κοινότητας Μαργαριτών Μυλοποτάμου Ρεθύμνης Κρήτης, *Νέα Χριστιανική Κρήτη* 19(1999-2000), 9-138.

ΓΑΣΠΑΡΗΣ 1994 : Χαράλαμπος Γάσπαρης, *Φυσικό και αγροτικό τοπίο στη μεσαιωνική Κρήτη*, Αθήνα 1994.

ΓΑΣΠΑΡΗΣ 1995 : Χαράλαμπος Γάσπαρης, Φυσικό και αγροτικό τοπίο στη μεσαιωνική Κρήτη: Οι μαρτυρίες των περιηγητών (14^{ος}-15^{ος} αι.), στο: *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, 165-174.

ΓΑΣΠΑΡΗΣ 1997 : Χαράλαμπος Γάσπαρης, *Η Γη και οι Αγρότες στη Μεσαιωνική Κρήτη*, Αθήνα 1997.

ΓΑΣΠΑΡΗΣ 2001 : Χαράλαμπος Γάσπαρης, Από τη βυζαντινή στη βενετική τούρμα. Κρήτη 13^{ος}-14^{ος} αι., *Σύμμεικτα* 14(2001), 167-228.

ΓΑΣΠΑΡΗΣ 2004 : Χαράλαμπος Γάσπαρης, *Catastici Feudorum Crete. Catasticum sexterii Dorsoduri, 1227-1418*, Αθήνα 2004.

ΓΑΣΠΑΡΗΣ 2006 : Χαράλαμπος Γάσπαρης, Ο Μυλοπόταμος στα μεσαιωνικά χρόνια (13^{ος}-15^{ος} αιώνες), στο: *Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως Σήμερα*, (επ. Ειρήνη Γαβριλάκη, Γιάννης Τζιφόπουλος), τομ. 6: Βενετοκρατία-Τουρκοκρατία, Ρέθυμνο 2006, 11-35.

ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ 1994 : Maria Georgopoulou, The Topography of Chandax, Capital of Crete in the Second Byzantine Period (961-1204), *Cretan Studies* 4(1994), 91-136.

ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ 2001 : Maria Georgopoulou, *Venice's Mediterranean Colonies: Architecture and Urbanism*, Καίημπριτζ 2001.

- ΓΙΑΓΚΑΚΗ 2006 : Αναστασία Γιαγκάκη, Πρωτοβυζαντινή κεραμική από την Ελεύθερνα: ενδείξεις για τοπική παραγωγή, στο: *Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως Σήμερα*, (επ. Ειρήνη Γαβριλάκη, Γιάννης Τζιφόπουλος), τομ. 5: Βυζαντινοί χρόνοι, Ρέθυμνο 2006, 59-76.
- ΓΙΑΓΚΑΚΗ 2008 : Αναστασία Γιαγκάκη, Η κεραμική από το βυζαντινό οικοδομικό σύνολο στο Πυργί της Ελεύθερνας, στο: Θανάσης Καλπαξής (επ.), *Ελεύθερνα ΙΙ.3: Ένα βυζαντινό οικοδομικό σύνολο στη θέση Αγία Άννα (Πυργί) της Ελεύθερνας*, Αθήνα 2008 [υπό έκδοση].
- ΓΙΑΠΙΤΣΟΓΛΟΥ 2007 : Κώστας Γιαπιτσόγλου, Το επιτύμβιο μνημείο των Τζαγκαρόλων στον ναό της Ζωοδόχου Πηγής στον Πρίνο Μυλοποτάμου, στο: *Γλυπτική και λιθοξοική στη Λατινική Ανατολή* (επ. Όλγα Γκράτζιου), Ηράκλειο 2007, 140-151.
- ΓΚΙΟΛΕΣ 1992 : Νικόλαος Γκιολές, *Βυζαντινή Ναοδομία (600-1204)*, Αθήνα 1992.
- ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ 1990 : Γιάννης Γρυντάκης, *Το πρωτόκολλο του ρεθεμνιώτη νοτάριου Τζώρτζη Πάντιμου*, Αθήνα 1990.
- ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ 2003 : Γιάννης Γρυντάκης, *Μαρίνος Αρκόλεος. Ο τελευταίος νοτάριος της Δυτικής Κρήτης: Πρωτόκολλο 1643-1646*, Ρέθυμνο 2003.
- ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ 2006 : Γιάννης Γρυντάκης, Το Μυλοπόταμο κατά τα τελευταία χρόνια της βενετοκρατίας, με βάση τα πρωτόκολλα νοταρίων της πόλης του Ρεθύμνου, *Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως Σήμερα*, (επ. Ειρήνη Γαβριλάκη, Γιάννης Τζιφόπουλος), τομ. 6: Βενετοκρατία-Τουρκοκρατία, Ρέθυμνο 2006, 67-82.
- ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ 2006 : Θεοχάρης Δετοράκης, Επισκοπή και επίσκοποι Αυλοποτάμου, στο: *Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως Σήμερα*, (επ. Ειρήνη Γαβριλάκη, Γιάννης Τζιφόπουλος), τομ. 5: Βυζαντινοί χρόνοι, Ρέθυμνο 2006, 31-39.
- ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ 2001 : Ιορδάνης Δημακόπουλος, *Τα σπίτια του Ρεθέμνου: Συμβολή στη μελέτη της αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής της Κρήτης του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα*, Αθήνα 2001².

- ΘΕΜΕΛΗΣ 2000 : Πέτρος Θέμελης (επ.), *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερα. Τομέας Ι, τ. Β*, Ρέθυμνο 2000.
- ΘΕΜΕΛΗΣ 2004 : Πέτρος Θέμελης (επ.), *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερα. Τομέας Ι, τ. Α*, Αθήνα 2004.
- ΘΕΟΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ 2000 : Ειρήνη Θεοχαροπούλου, *Συμβολή στη μελέτη των σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της Κρήτης από τον 10^ο μέχρι τον 13^ο αιώνα*, (Διδακτορική Διατριβή), Πανεπιστήμιο Αθηνών 2000.
- ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ 2004 : Στέφανος Κακλαμάνης (επ.), *Franzesco Barozzi, Descrittione dell' isola di Creta (Περιγραφή της νήσου Κρήτης). Μια γεωγραφική και αρχαιολογική περιγραφή της Κρήτης στα χρόνια της Αναγέννησης*, Ηράκλειο 2004.
- ΚΑΛΠΑΞΗΣ 2008 : Θανάσης Καλπαξής (επ.), *Ελεύθερα ΙΙ.3: Ένα βυζαντινό οικοδομικό σύνολο στη θέση Αγία Άννα (Πυργί) της Ελεύθερας*, Αθήνα 2008 [υπό έκδοση].
- ΚΑΡΥΔΗΣ 2007 : Σπύρος Καρύδης, *Ο αστικός χώρος και τα ιερά: Η περίπτωση της Κέρκυρας*, Αθήνα 2007.
- ΚΙΤΣΙΚΗ-ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ 2004 : Μπεάτα Κιτσίκη-Παναγοπούλου, *Δυτικός μοναχισμός στην Πελοπόννησο. Κιστερκιανοί, Φραγκισκανοί και Δομινικανοί τον 13^ο και 14^ο αιώνα*, στο: Βούλα Κόντη (επ.), *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο 4^{ος}-15^{ος} αιώνες*, Αθήνα 2004.
- ΚΟΛΟΒΟΣ 2006 : Ηλίας Κολοβός, *Ο ναχιγιές του Μυλοποτάμου το 1671: τα νέα δεδομένα της οθωμανικής κατάκτησης*, στο: *Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως Σήμερα*, (επ. Ειρήνη Γαβριλάκη, Γιάννης Τζιφόπουλος), τομ. 6: Βενετοκρατία-Τουρκοκρατία, Ρέθυμνο 2006, 151-173.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ-ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΟΥ 1995 : Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Έργα «Σκουλτόρων» και «Μουράρων»: Γλυπτική και Αρχιτεκτονική στην Κρήτη τον 16^ο αιώνα με βάση αρχειακές πηγές, στο: *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, 361-403.

- ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ 2006 : Κώστας Λαμπρινός, Η Λατινική Επισκοπή Μυλοποτάμου. Όψεις της εκκλησιαστικής και οικονομικής οργάνωσης (16^{ος} αιώνας), στο: *Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως Σήμερα*, (επ. Ειρήνη Γαβριλάκη, Γιάννης Τζιφόπουλος), τομ. 6: Βενετοκρατία- Τουρκοκρατία, Ρέθυμνο 2006, 37-65.
- ΛΑΣΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ 1961 : Κωνσταντίνος Λασσιθιωτάκης, Κυριαρχούντες τύποι χριστιανικών ναών από τον 12^ο αιώνα και εντεύθεν στη δυτική Κρήτη, *Πεπραγμένα Α' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β *Κρητικά Χρονικά* 15-16(1961-1962), 175-201.
- ΛΑΣΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ 1969-1971 : Κωνσταντίνος Λασσιθιωτάκης, Εκκλησίες της Δυτικής Κρήτης, *Κρητικά Χρονικά* 21(1969), 22(1970), 23(1971).
- ΛΑΣΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ 1974 : Κωνσταντίνος Λασσιθιωτάκης, Η μονή του Αγίου Ιωάννη του Ελεήμονα στο Γκαλαγκάδω (Χανίων), *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β, Αθήνα 1974, 155-164.
- ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ 1995 : Γεώργιος Λεοντσίνης, Επαναστατικό φαινόμενο και ιδεολογία στην Κρήτη, την Κύπρο και τα Ιόνια νησιά κατά τη βενετική περίοδο, *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β2, Ρέθυμνο 1995, 423-437.
- ΛΙΑΠΗΣ 1971 : Ιερώνυμος Λιάπης, *Μεσαιωνικά Μνημεία Ευβοίας*, Αθήνα 1971.
- ΜΑΛΤΕΖΟΥ 1994 : Χρύσα Μαλτέζου, Concessio Crete: Παρατηρήσεις στα έγγραφα διανομής φεούδων στους πρώτους Βενετούς αποίκους της Κρήτης, στο: *Λοίβη εις μνήμην Ανδρέα Γ. Καλοκαιρινού*, Ηράκλειο 1994, 107-131.
- ΜΑΛΤΕΖΟΥ 1997 : Χρύσα Μαλτέζου, Το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο, στο: *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, (επ. David Holton – μτφρ. Ναταλία Δεληγιαννάκη), Ηράκλειο 1997.
- ΜΠΑΛΤΑ 2006 : Ευαγγελία Μπαλτά, Ο ναχιγιές Μυλοπόταμος στα χρόνια του Κρητικού Πολέμου, στο: *Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως Σήμερα*, (επ.

Ειρήνη Γαβριλάκη, Γιάννης Τζιφόπουλος), τομ. 6: Βενετοκρατία-Τουρκοκρατία, Ρέθυμνο 2006, 101-150.

ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗΣ 2007 : Μανόλης Μπορμπουδάκης, Θυρώματα και παράθυρα σε εκκλησίες της Κρήτης, στο: *Γλυπτική και λιθοξοική στη Λατινική Ανατολή* (επ. Όλγα Γκράτζιου), Ηράκλειο 2007, 60-89.

ΜΠΟΥΡΑΣ 2001 : Charalambos Bouras, The Impact of Frankish Architecture on Thirteenth-Century Byzantine Architecture, στο: *The Crusades from the perspective of Byzantium and the Arabs*, (επ. Angeliki Laiou, Roy Parviz Mottahedeh), Ντάμπαρτον Οουκς 2001, 247-262.

ΜΠΟΥΡΑΣ 2001β : Χαράλαμπος Μπούρας, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001.

ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ 1939 : Στέφανος Ξανθουδίδης, *Η Ενετοκρατία εν Κρήτη και οι κατά των Ενετών αγώνες των Κρητών*, Αθήνα 1939.

ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1925 : Αναστάσιος Ορλάνδος, Αι καμαροσκεπάσται βασιλικαί των Αθηνών, *Επετηρίς της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 2(1925), 288-305.

Ορλάνδος 1926 : Αναστάσιος Ορλάνδος, Νεώτεροι έρευναι εν αγ. Τίτω της Γορτύνης, *Επετηρίς της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 3(1926), 304-326.

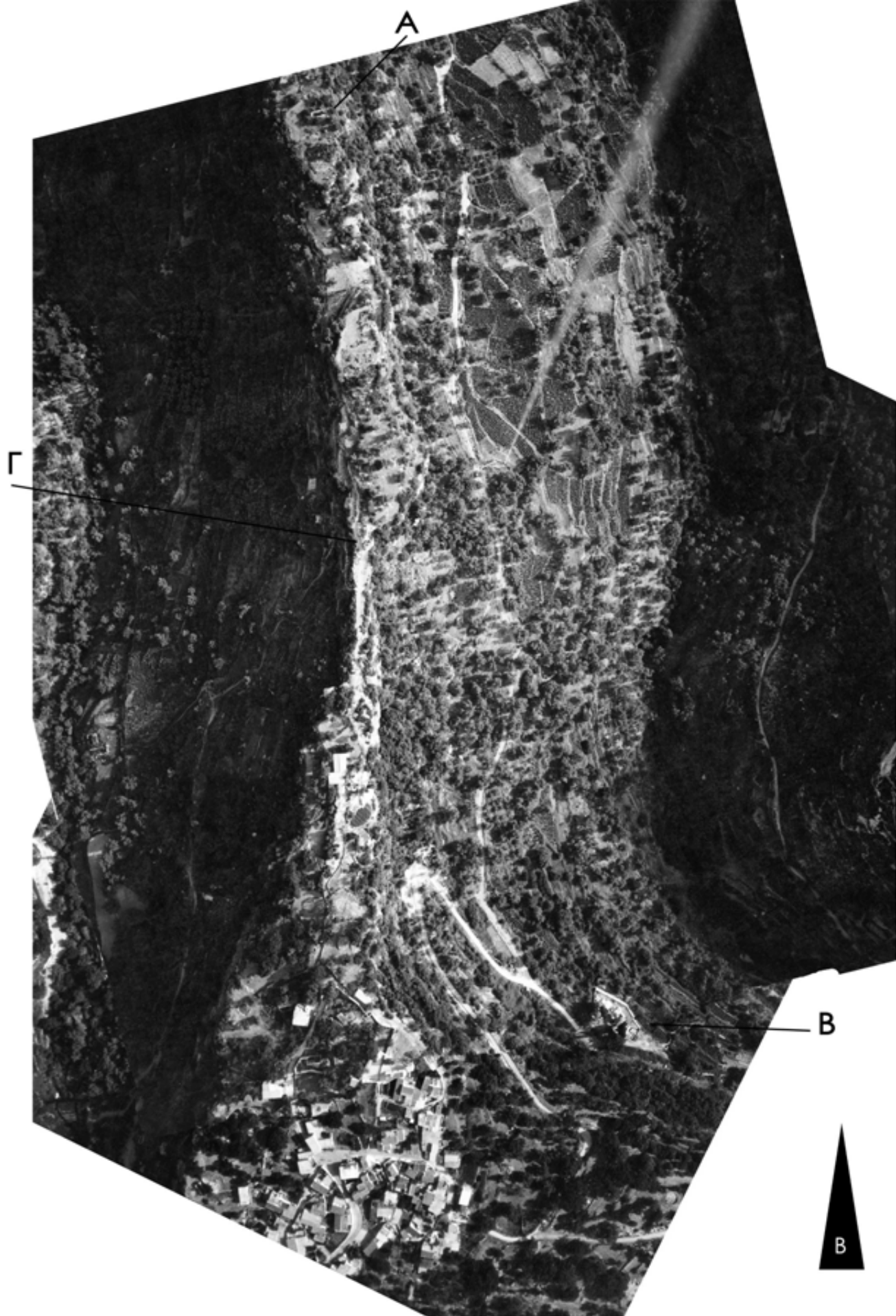
ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1958 : Αναστάσιος Ορλάνδος, Σφενδόνιον, *Επετηρίς της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 28(1958), 401-405.

ΠΑΛΙΟΥΡΑ 2006 : Μίρκα Παλιούρα, Ο Μυλοπόταμος των περιηγητών κατά το 19^ο αιώνα. Απεικονίσεις του στις έντυπες περιηγητικές εκδόσεις, στο: *Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως Σήμερα*, (επ. Ειρήνη Γαβριλάκη, Γιάννης Τζιφόπουλος), τομ. 6: Βενετοκρατία-Τουρκοκρατία, Ρέθυμνο 2006, 225-250.

ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ 2006 : Αθανάσιος Παλιούρας, Τα βυζαντινά και βενετσιάνικα μνημεία του Μυλοποτάμου, όπως τα είδε ο Gerola και όπως είναι σήμερα, στο: *Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως Σήμερα*, (επ. Ειρήνη Γαβριλάκη, Γιάννης Τζιφόπουλος), τομ. 6: Βενετοκρατία-Τουρκοκρατία, Ρέθυμνο 2006, 251-263.

- ΠΑΠΑΔΑΚΗ 1973 : Στέλλα Παπαδάκη, Οι τοιχογραφίες της Αγίας Άννας στο Αμάρι, *Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* (Σειρά 4^η) 7(1973-1974), 31-57.
- ΠΑΠΑΔΑΚΗ-ΟΕΚΛΑΝΔ 1996 : Στέλλα Παπαδάκη-Οεκλαντ, *Η τέχνη στην Κρήτη: 4^{ος} – 18^{ος} αιώνας, Βιβλιογραφία περιόδου 1900-1990*, Ηράκλειο 1996.
- ΠΑΠΑΚΩΣΤΑΣ 2006 : Tassos Papacostas, Gothic in the East: Western Architecture in Byzantine Lands, στο: *A Companion to Medieval Art* (επ. Conrad Rudolph), Blackwell 2006 [Ψηφιακή έκδοση: Blackwell Reference Online. 18/4/2007].
- ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ 2006 : Natalia Poulou-Papadimitriou, Middle Byzantine Pottery from Eleutherna: the local wares, στο: *Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως Σήμερα*, (επ. Ειρήνη Γαβριλάκη, Γιάννης Τζιφόπουλος), τομ. 5: Βυζαντινοί χρόνοι, Ρέθυμνο 2006, 77-92.
- ΣΙΔΗΡΟΠΟΥΛΟΣ 2000 : Κλεάνθης Σιδηρόπουλος, Νομισματικά Ευρήματα, στο: *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα. Τομέας Ι*, (επ. Πέτρος Θέμελης), τ. Β, Ρέθυμνο 2000, 263-271.
- ΣΠΑΘΑΡΑΚΗΣ 2001 : Ioannis Spatharakis, *Dated Byzantine Wall Paintings of Crete*, Λάιντεν 2001.
- ΣΠΑΝΑΚΗΣ 1981 : Στέργιος Σπανάκης, Τα αποστραγγιστικά έργα του Λασιθιώτικου κάμπου, *Πεπραγμένα του Δ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β, Αθήνα 1981, 440-448.
- ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ 2004 : Νίκος Σταμπολίδης (επ.), *Ελεύθερνα: Πόλη – Ακρόπολη – Νεκρόπολη*, Αθήνα 2004.
- ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ 1992 : Ιωάννα Στεριώτου, *Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646): Συμβολή στη φρουριακή αρχιτεκτονική του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1992.
- ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ 2000 : Γιάννης Τζιφόπουλος, The inscriptions, στο: *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα. Τομέας Ι*, (επ. Πέτρος Θέμελης), τ. Β, Ρέθυμνο 2000, 237-261.

- ΤΖΟΜΠΑΝΑΚΗ 1996 : Χρυσούλα Τζομπανάκη, *Χάνδακας: η πόλη και τα τείχη*, Ηράκλειο 1996.
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1992 : Δημήτρης Τριανταφυλλόπουλος, Αρχαιολογικά Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Εύβοιας, *Αρχαιολογία* 42(Μάρτης 1992), 65-69.
- ΤΣΑΝΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ 1994 : Άρης Τσαντηρόπουλος, Χωριά και οικισμοί της επαρχίας Μυλοποτάμου: πληθυσμιακά στοιχεία και διοικητικές αλλαγές από την εποχή της βενετοκρατίας μέχρι σήμερα. Μέρος Α΄ , *Κρητολογικά Γράμματα* 9/10(1994), 31-51.
- ΤΣΑΝΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ 1995 : Άρης Τσαντηρόπουλος, Χωριά και οικισμοί της επαρχίας Μυλοποτάμου: πληθυσμιακά στοιχεία και διοικητικές αλλαγές από την εποχή της βενετοκρατίας μέχρι σήμερα. Μέρος Β΄ , *Κρητολογικά Γράμματα* 11(1995), 113-128.
- ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ 1988 : Dimitris Tsougarakis, *Byzantine Crete: From the 5th century to the Venetian Conquest*, Αθήνα 1988.
- ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ 1978 : Manolis Chatzidakis, "Ikonostas", στο: *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst* (επ. Klaus Wessel, Marcel Restle), Στουτγκάρδη 1978, στήλες 326-353.
- ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ 1994 : Νίκος Χατζηνικολάου, Καλλιτεχνικά κέντρα και περιφερειακή τέχνη, στο: *Νοήματα της Εικόνας, Μελέτες Ιστορίας και Θεωρίας της Τέχνης*, Ρέθυμνο 1994, 387-414.
- ΧΡΟΝΑΚΗ/ΚΑΛΟΜΟΙΡΑΚΗΣ 2006 : Δ. Χρονάκη, Δημήτρης Καλομοιράκης, Ο ναός του Αγίου Πέτρου των Δομηνικανών στο Ηράκλειο, *Πεπραγμένα του 8^{ου} Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β2, Ηράκλειο 2006, 119-137.

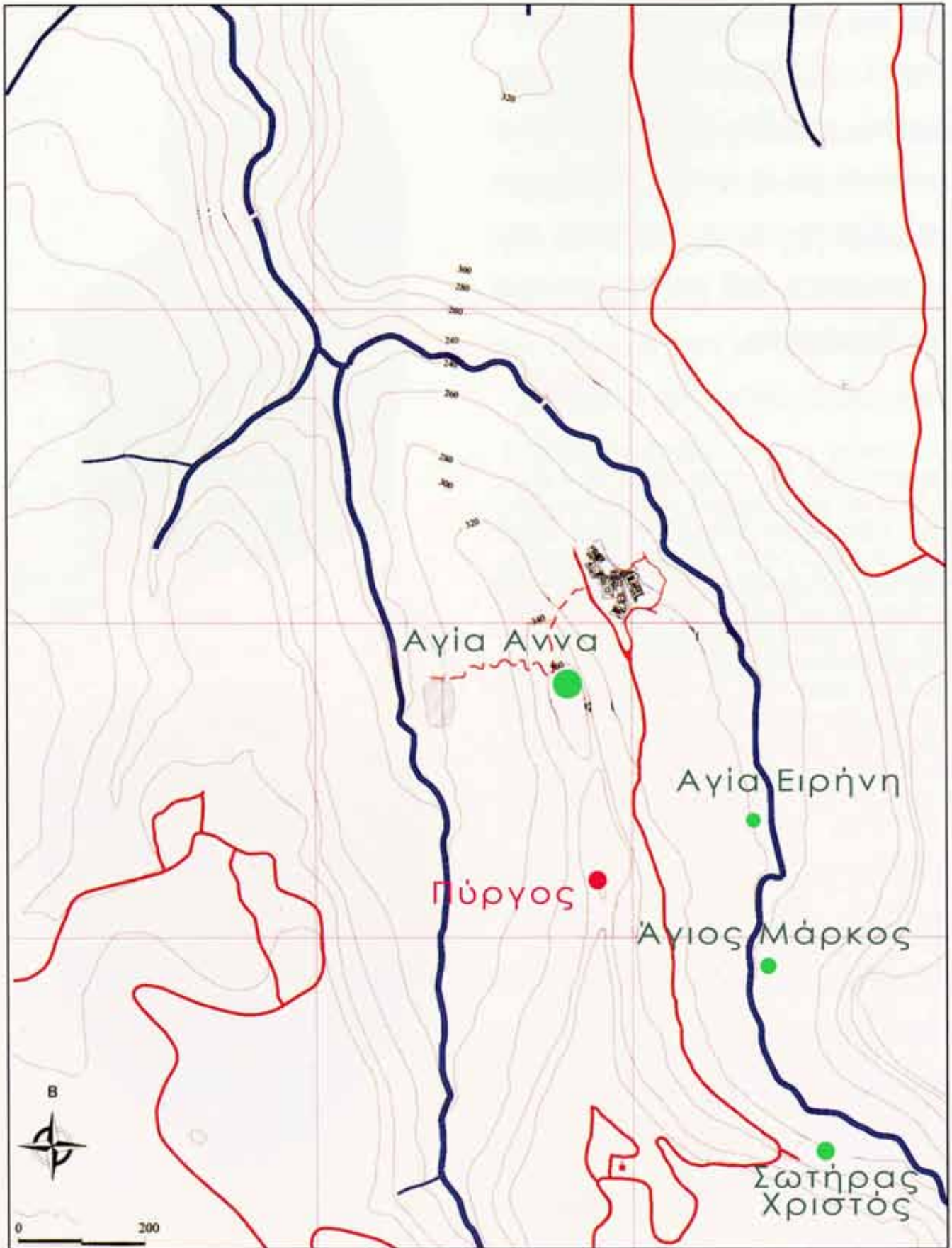
Εικόνα 1: Αεροφωτογραφία του λόφου της Αρχαίας Ελεύθερας.

A. Ο ναός της Αγίας Άννας

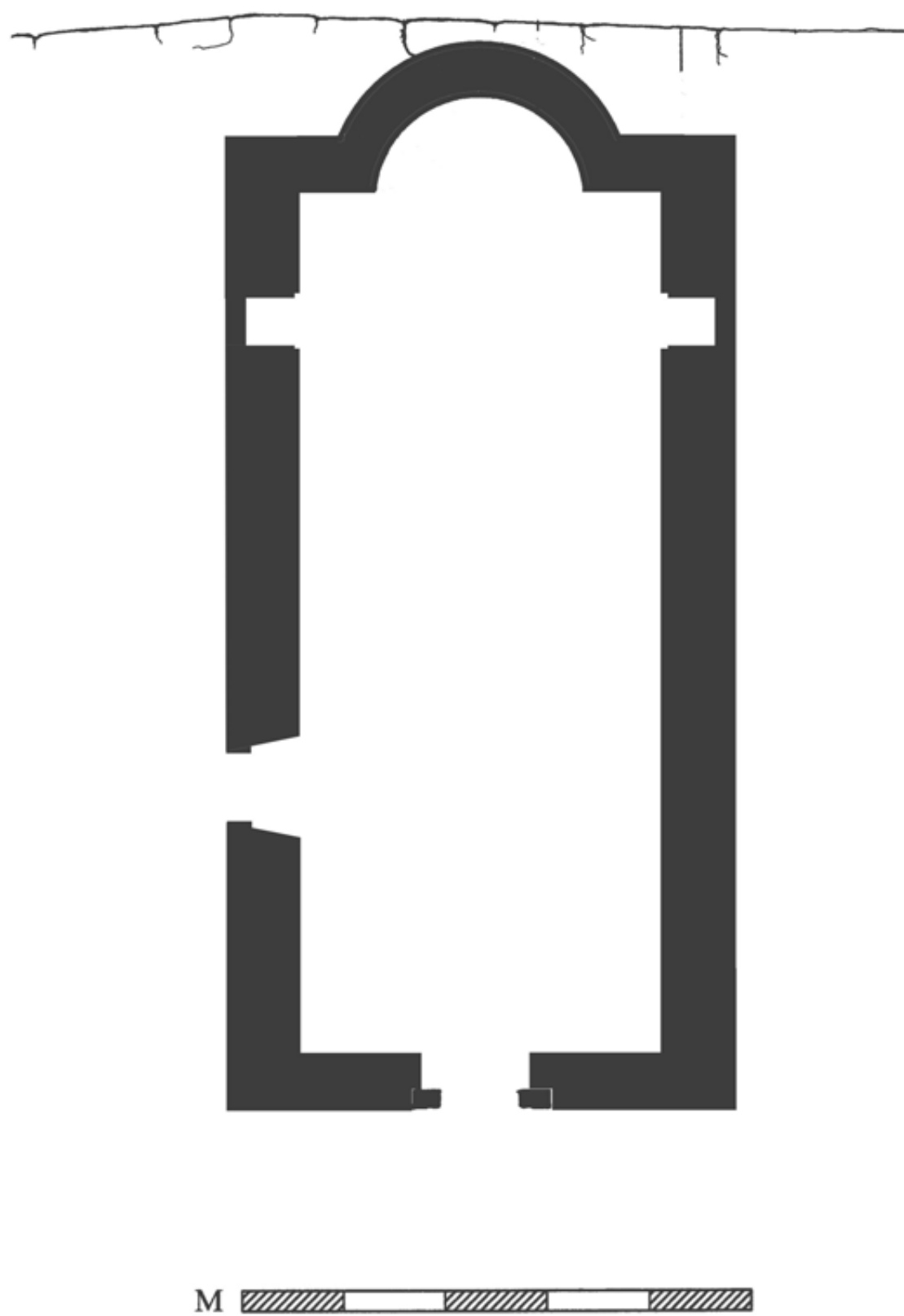
B. Ο ναός του Σωτήρα Χριστού και του Αγίου Ιωάννη

Γ. Ο μεσαιωνικός πύργος.

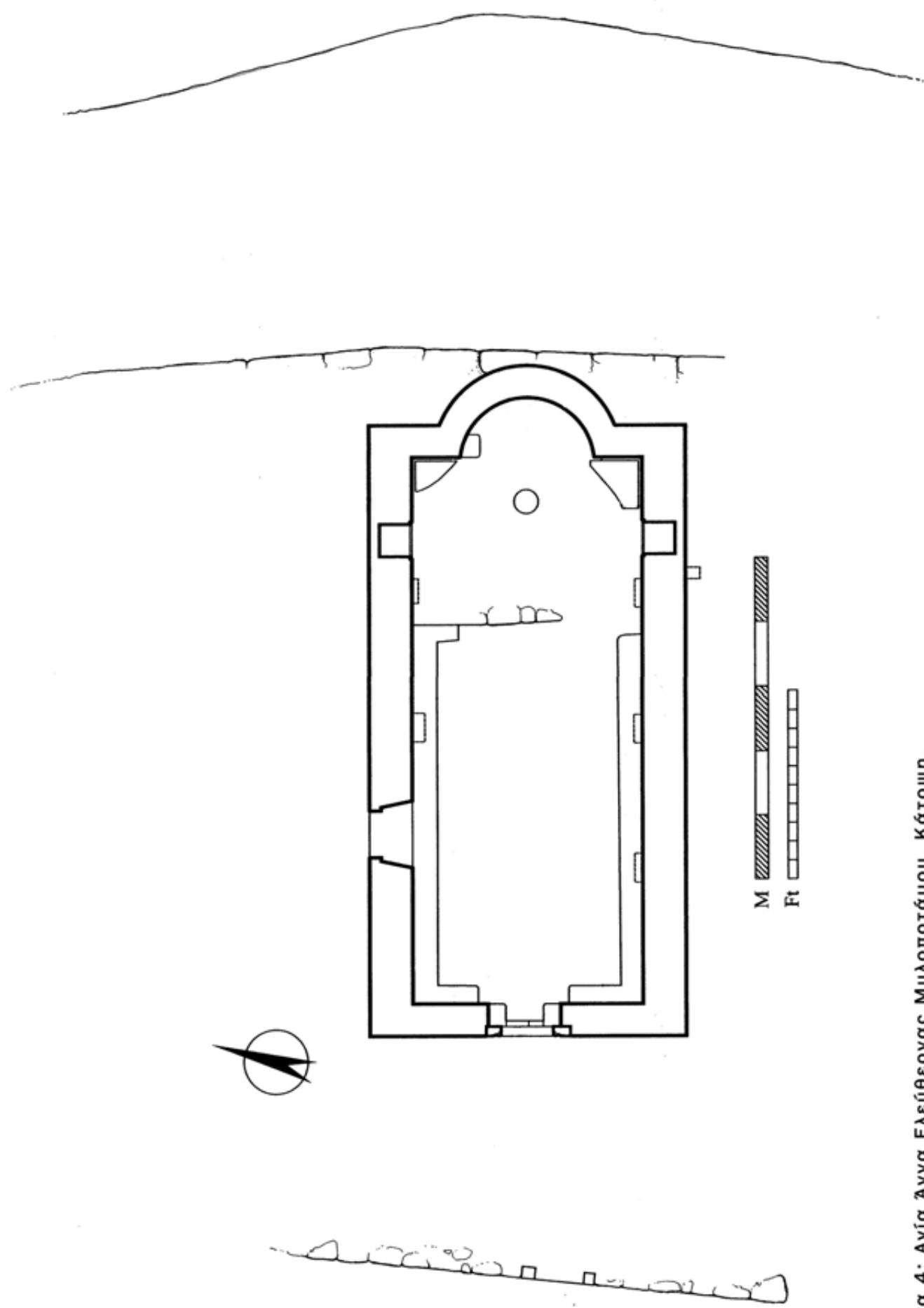
(MYERS/MYERS/CADOGAN 1992)

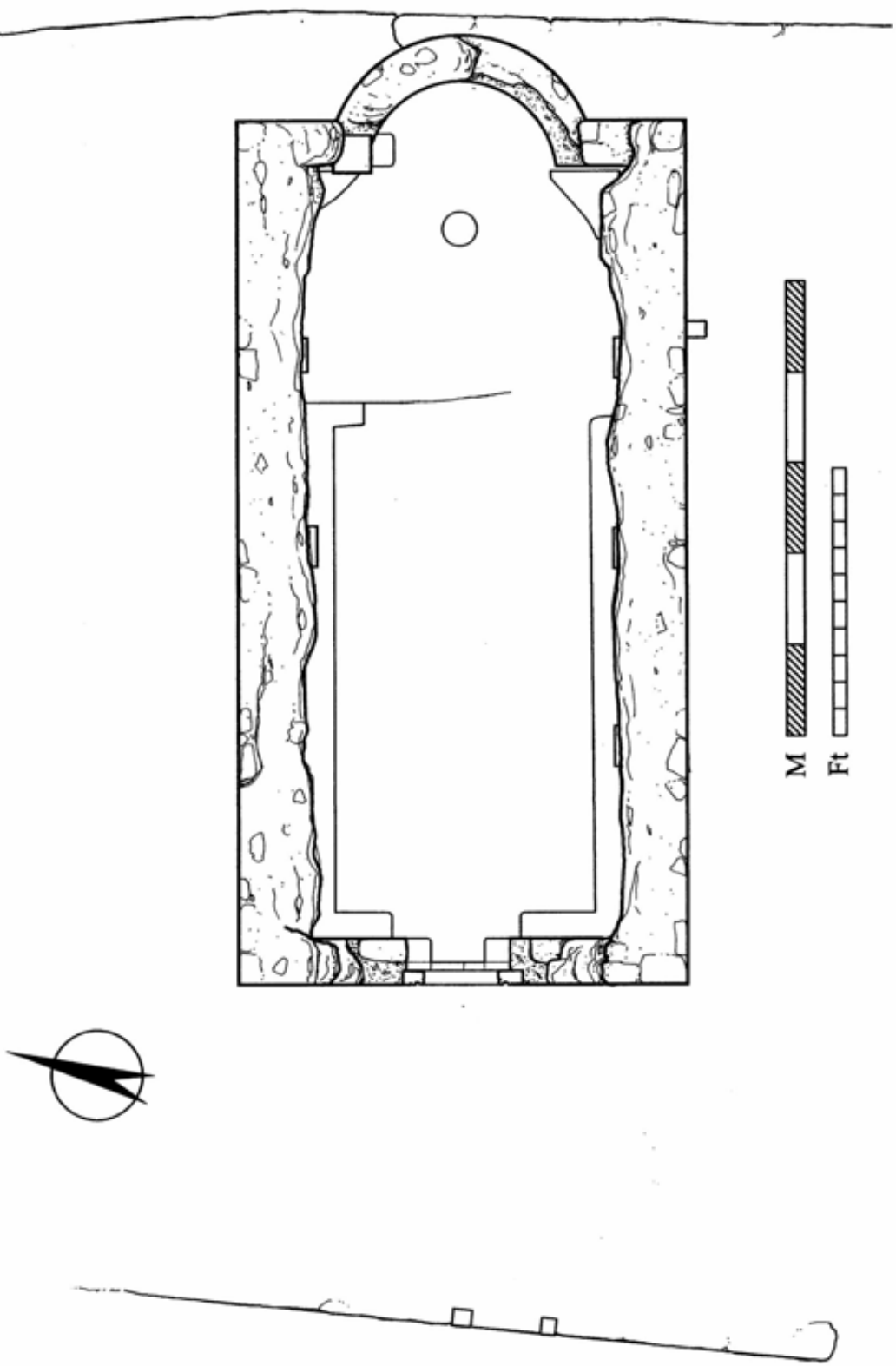
Εικόνα 2: Τοπογραφικό της θέσης της αρχαίας και μεσαιωνικής Ελεύθερας.

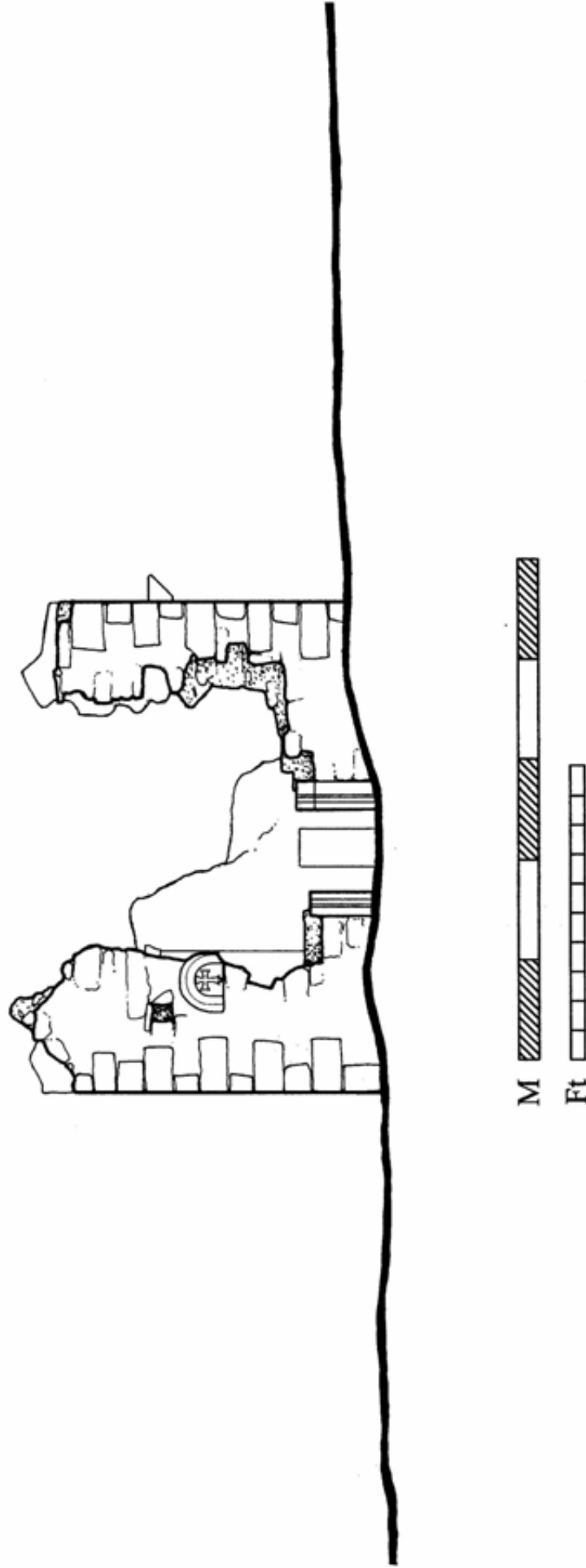
Εικόνα 3: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου. Γραμμική συνοπτική κάτοψη.

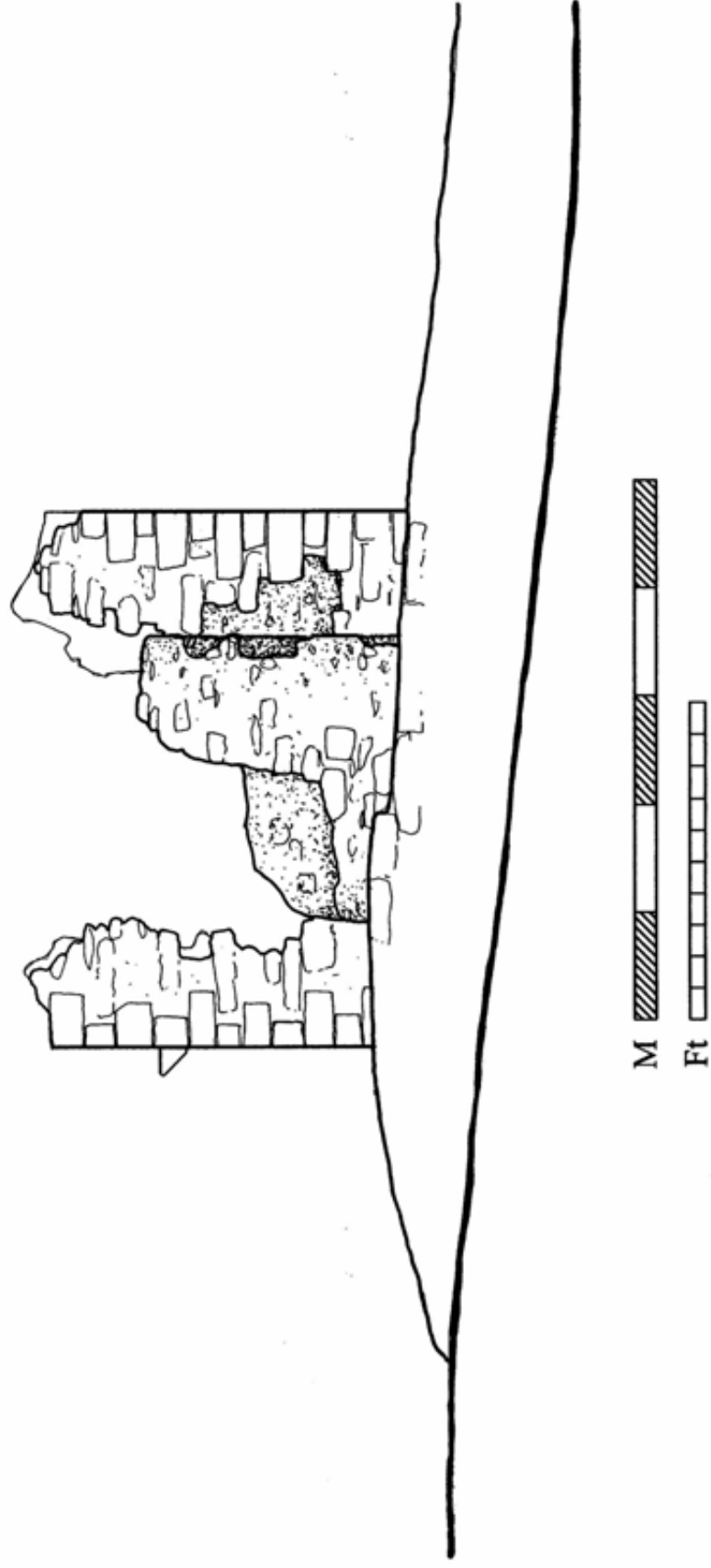
Εικόνα 4: Αγία Άννα Ελεούθερνας Μυλοποτάμου. Κάτοψη.

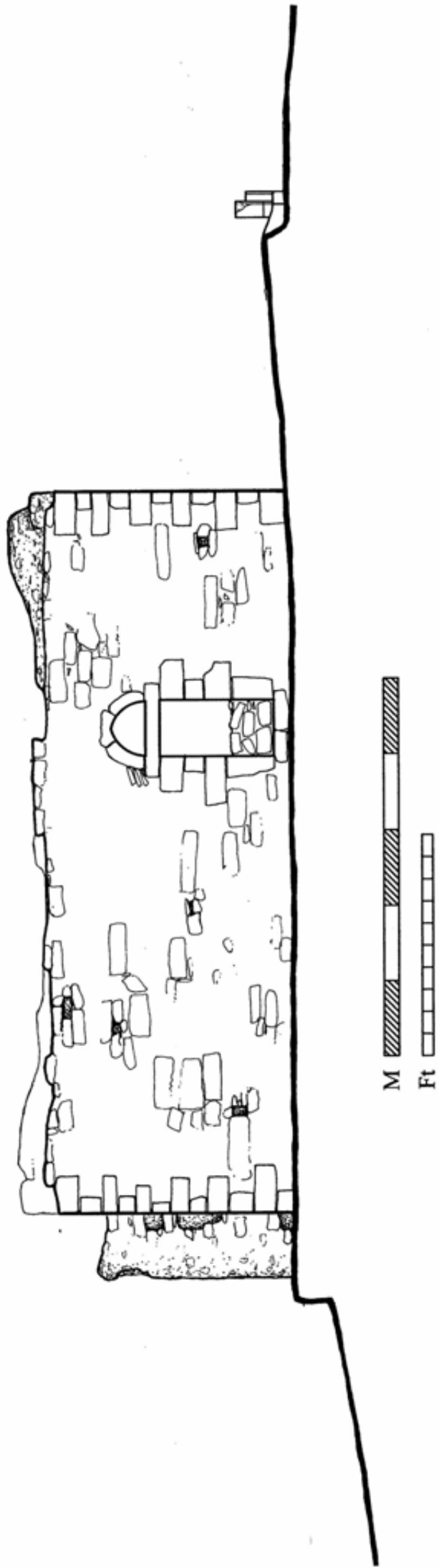
Εικόνα 5: Αγία Άννα Ελεούθερνας Μυλοποτάμου. Κάτοψη στέγης.

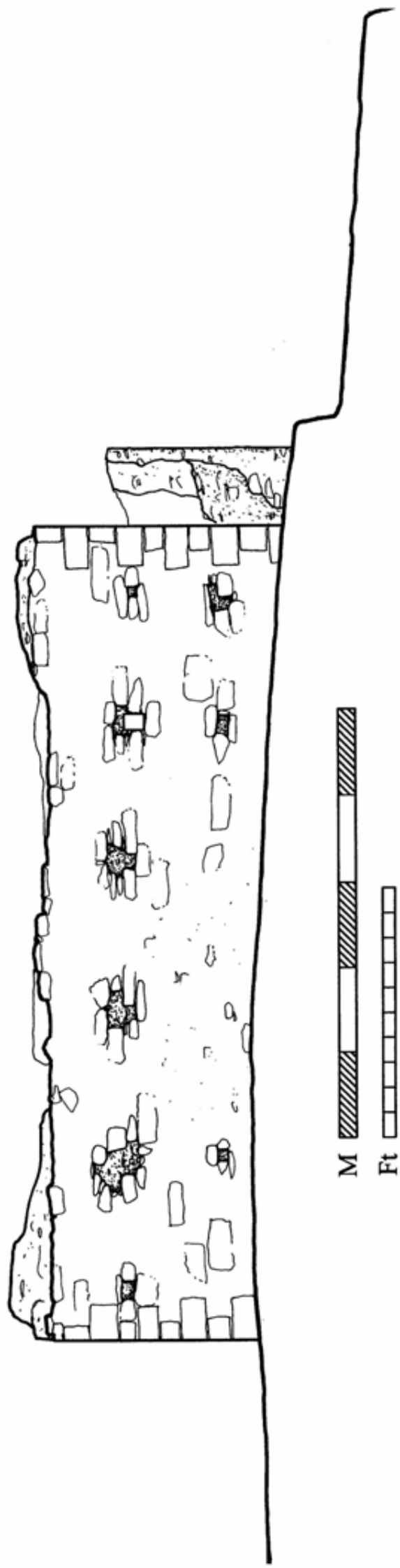
Εικόνα 6: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου. Δυτική όψη, πρόσοψη.

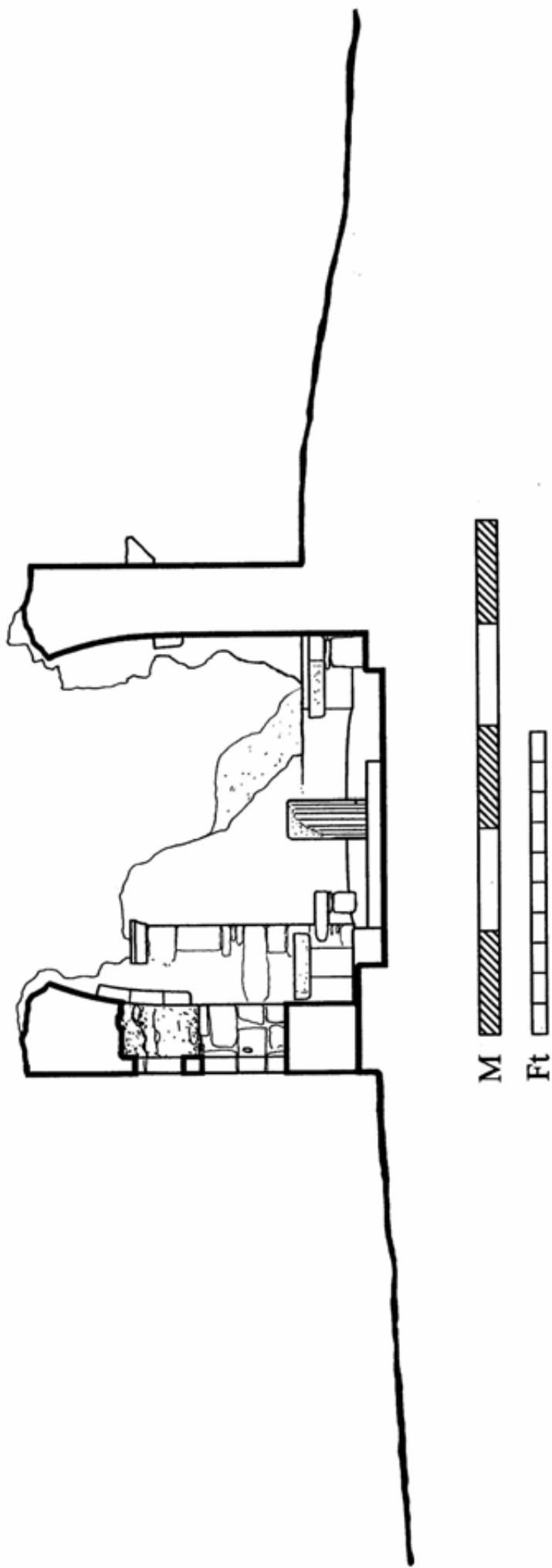
Εικόνα 7: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου. Ανατολική όψη.

Εικόνα 8: Αγία Άννα Ελεούθερνας Μυλοποτάμου. Βόρεια όψη.

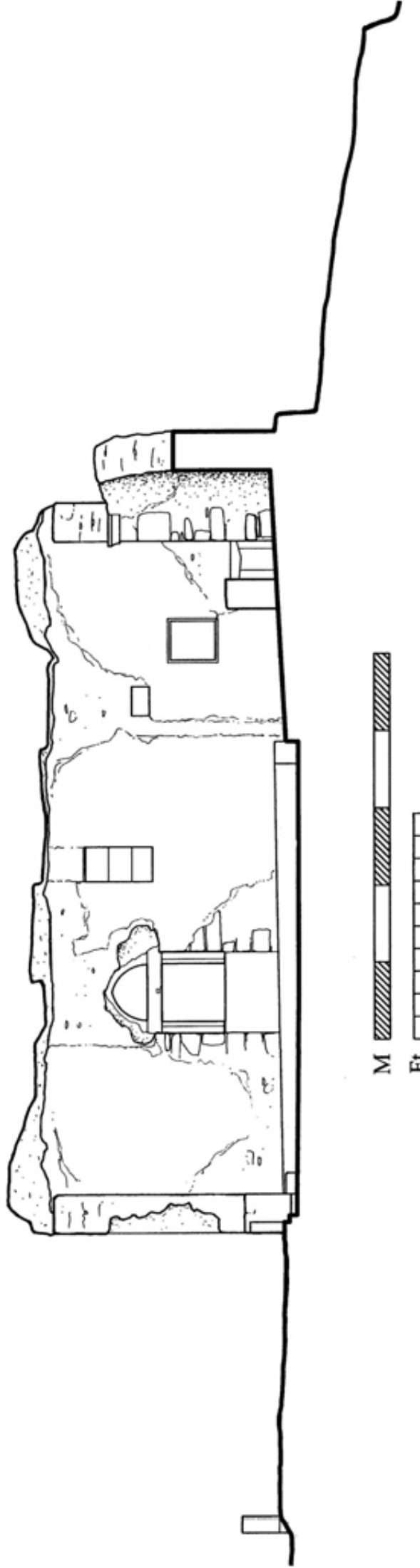
Εικόνα 9: Αγία Άννα Ελευθέρας Μυλοποτάμου. Νότια όψη.

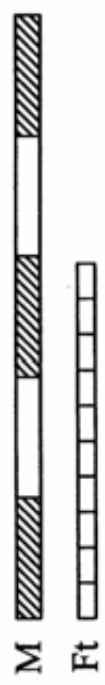
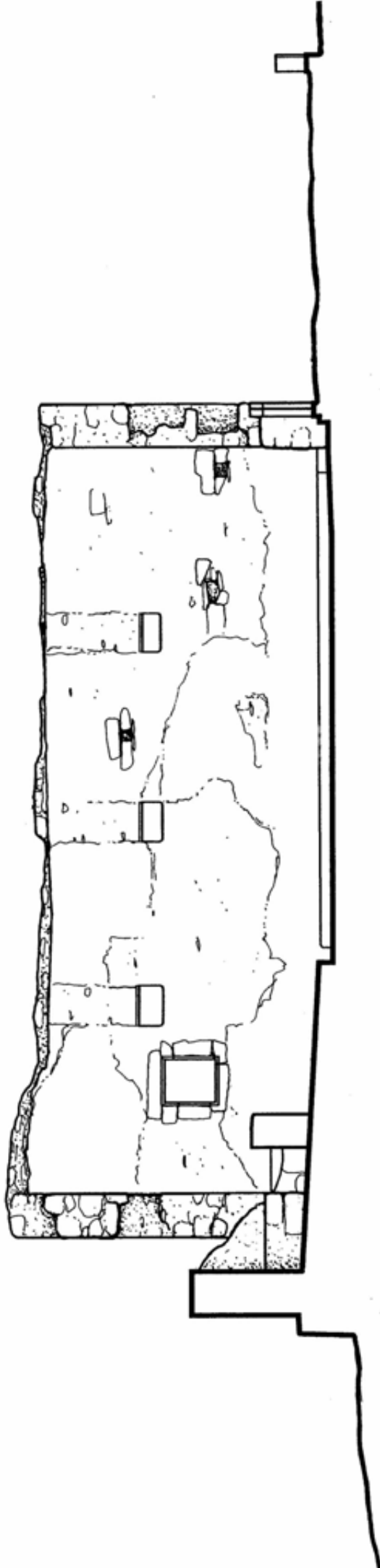
Εικόνα 10: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου. Τομή κατά πλάτος προς τα ανατολικά.

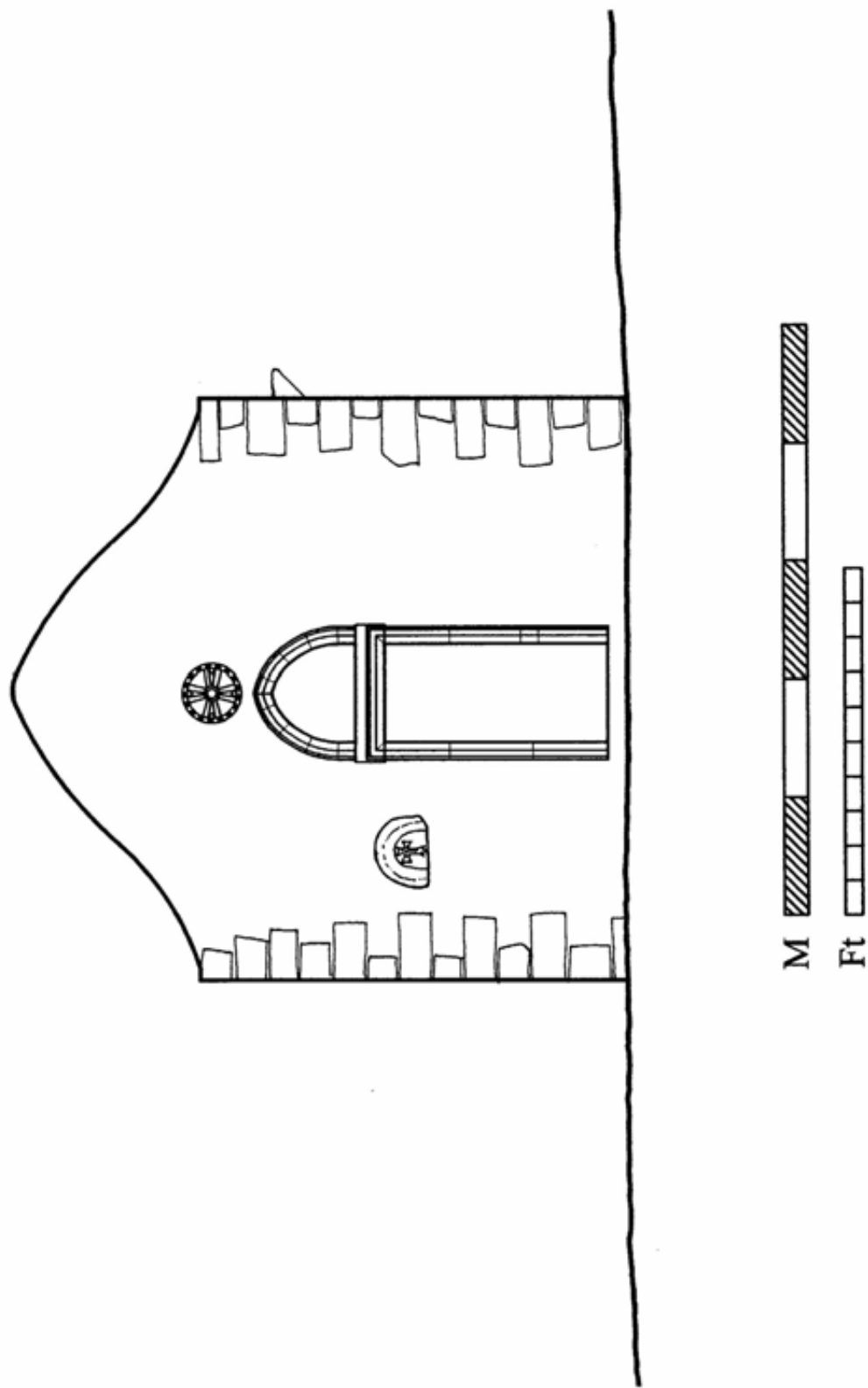
Εικόνα 11: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου. Τομή κατά πλάτος προς τα δυτικά.

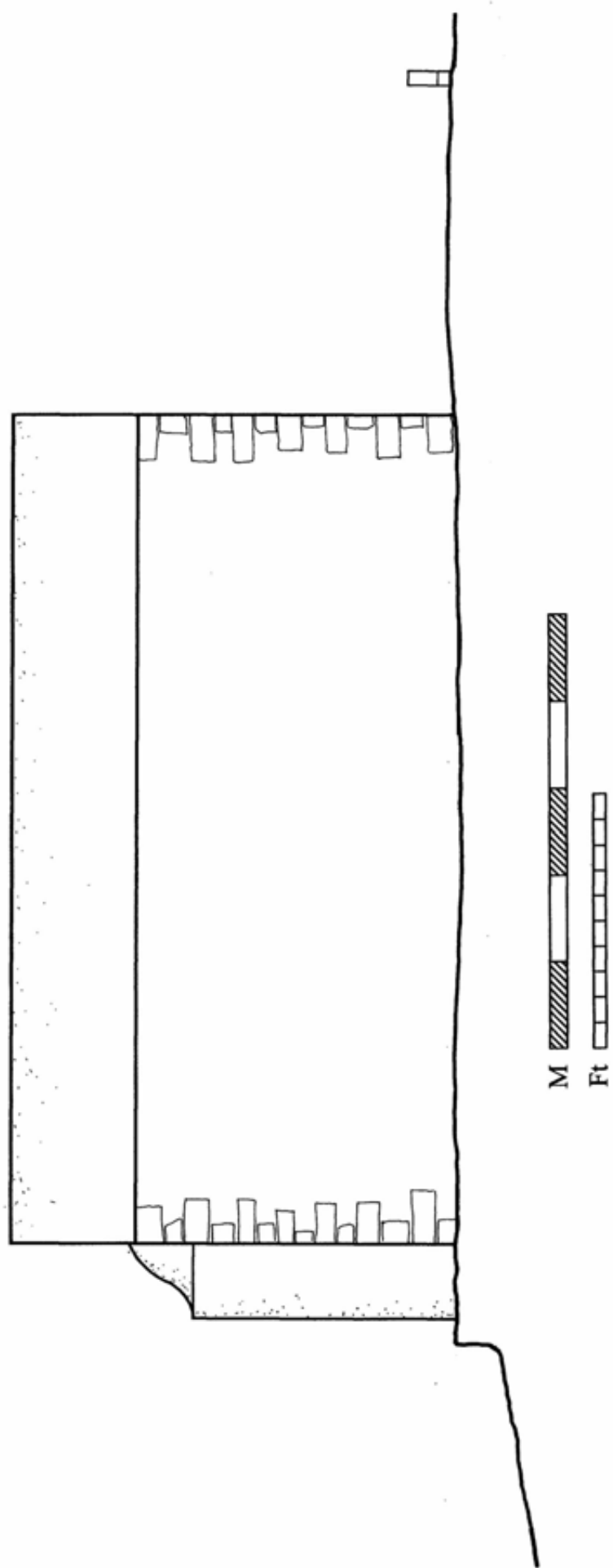
Εικόνα 12: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου. Τομή κατά μήκος προς τα βόρεια.

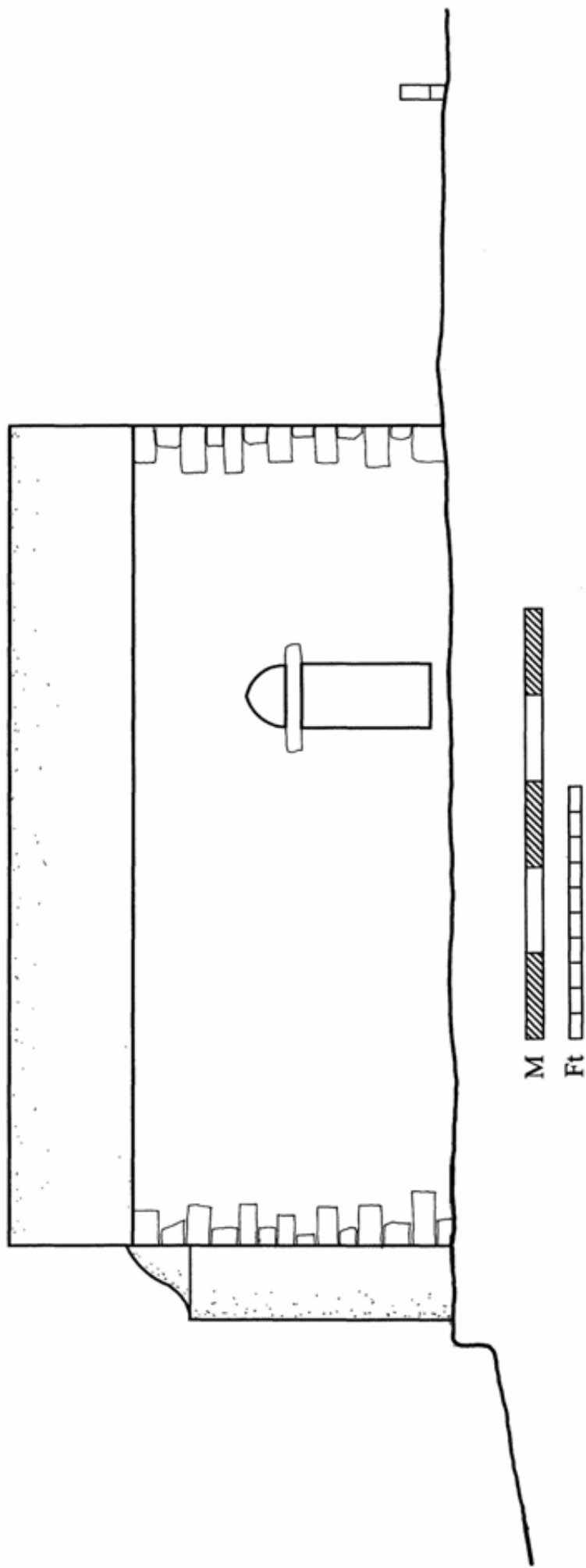
Εικόνα 13: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου. Τομή κατά μήκος προς τα νότια.

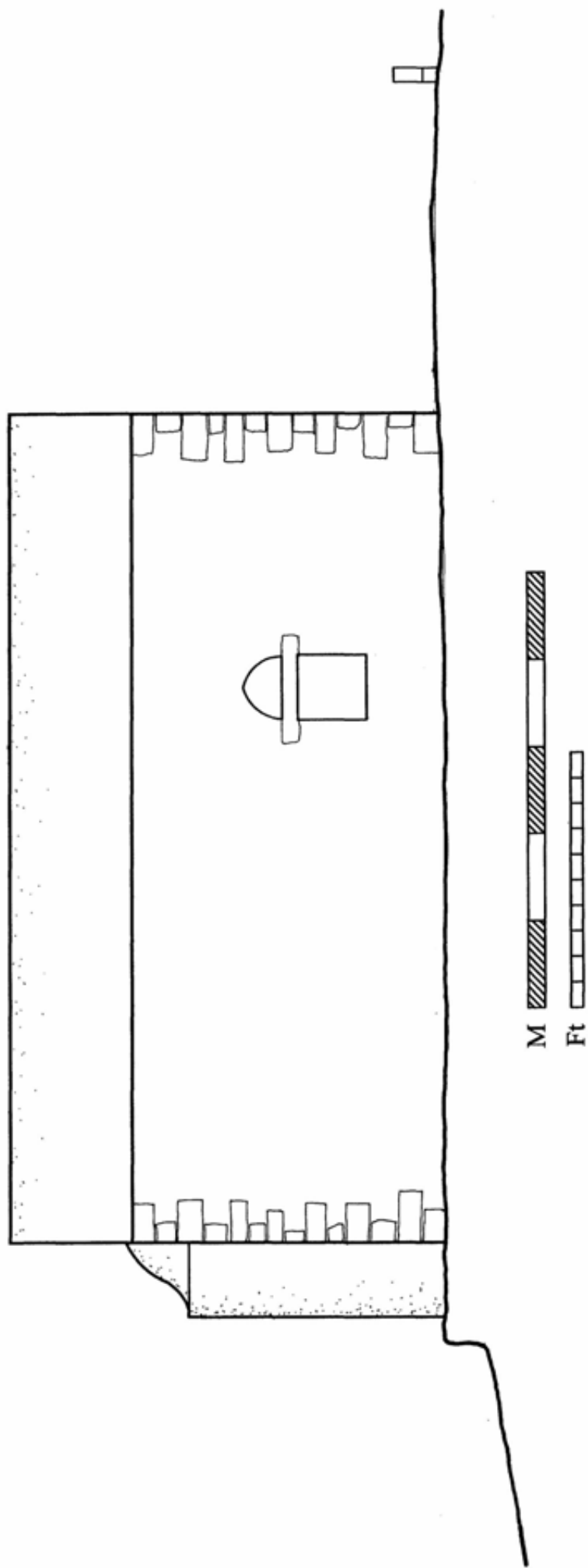
Εικόνα 14: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου. Πρόταση γραφικής αναπαράστασης πρόσοψης.

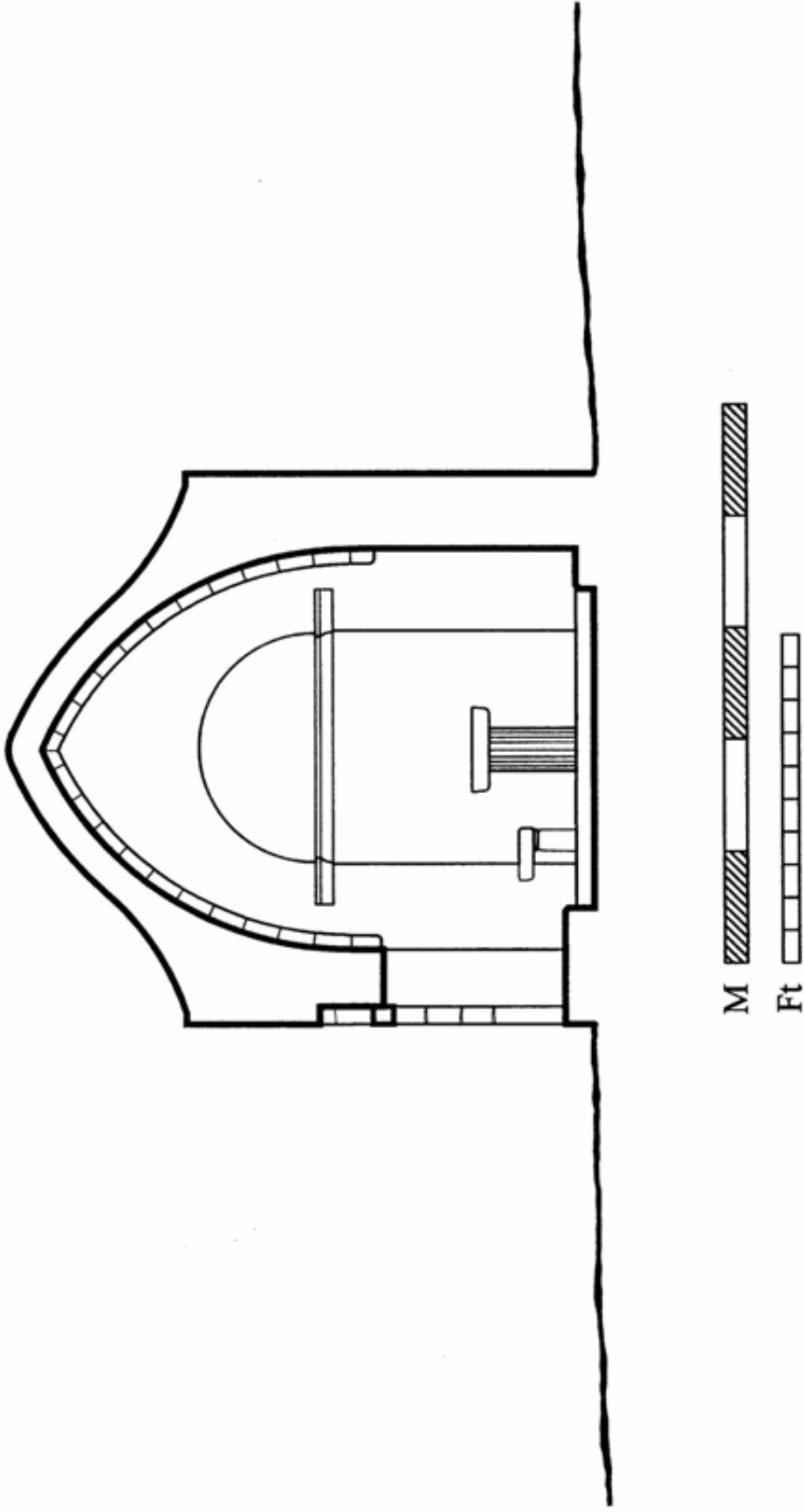
Εικόνα 15: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου. Πρόταση γραφικής αναπαράστασης βόρειας πλευράς, α' φάση.

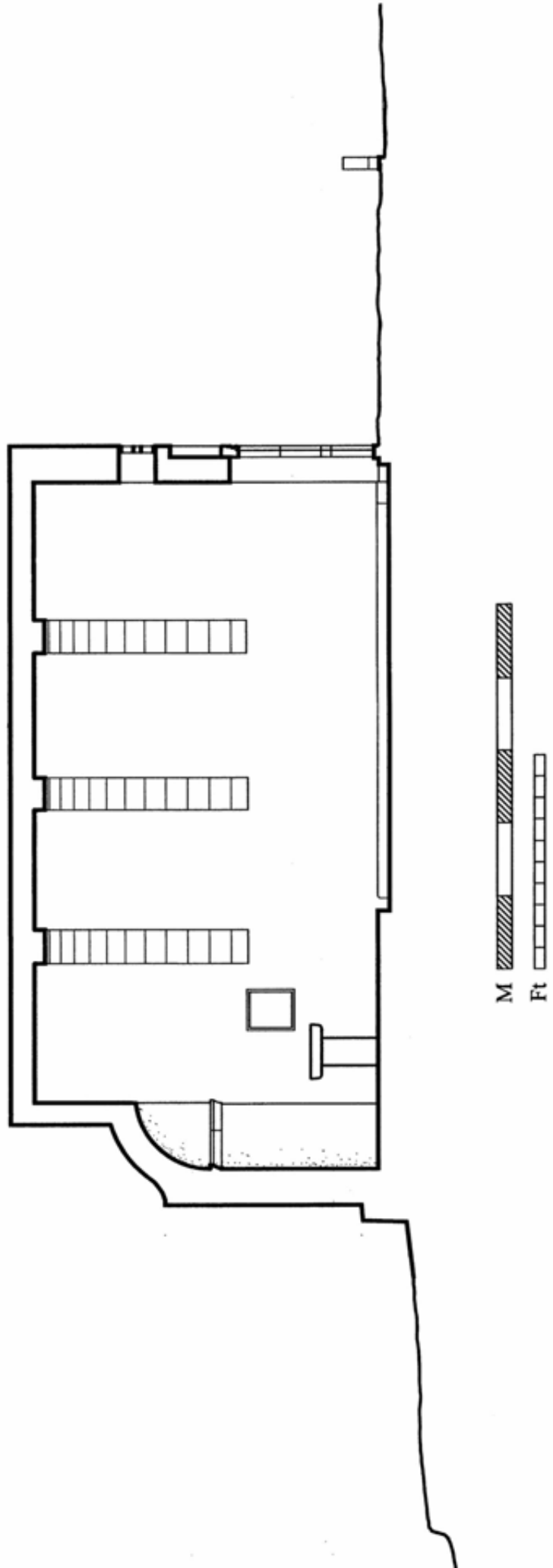
Εικόνα 16: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου. Πρόταση γραφικής αναπαράστασης βόρειας πλευράς, β' φάση.

Εικόνα 17: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου. Πρόταση γραφικής αναπαράστασης βόρειας πλευράς, γ' φάση.

Εικόνα 18: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου. Πρόταση γραφικής αναπαράστασης κατά πλάτος τομής στο ύψος της βόρειας πόρτας προς τα ανατολικά,

Εικόνα 19: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου. Πρόταση γραφικής αναπαράστασης κατά μήκος τομής προς τα νότια.

Εικόνα 20: Παλαιοχριστιανικό ανάγλυφο στη πρόσοψη της Αγίας Άννας

Εικόνα 21: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, άποψη από ΒΔ

Εικόνα 22: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, άποψη από Δ

Εικόνα 23-24: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, άπόψεις από Α

Εικόνα 25: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, άποψη από Δ, διακρίνεται ο δυτικός σωζόμενος τοίχος

Εικόνα 26: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, τοίχος δυτικά του ναού διακρίνεται ανοιγόμενη θύρα και το κατώφλι

Εικόνα 27: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, η δυτική είσοδος

Εικόνα 28: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη από το περιθύρωμα της δυτικής εισόδου

Εικόνα 29: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, η βόρεια είσοδος

Εικόνα 30: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, οι κιλλίβαντες των ενισχυτικών τόξων στο νότιο τοίχο

Εικόνα 31: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, τμήμα του χτιστού πάγκου με τοποθετημένα στην επιφάνεια του διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη

Εικόνα 32: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, αρχιτεκτονικά μέλη προερχόμενα από τα ανισχυτικά τόξα στιβαγμένα πάνω στον χτιστό πάγκο

Εικόνα 33: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, άποψη του εσωτερικού του ναού

Εικόνα 34: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, άποψη του εσωτερικού του ναού

Εικόνα 35: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, η γένεση του κεντρικού σφενδονίου του νότιου τοίχου

Εικόνα 36: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, άποψη της βόρειας θύρας από το εσωτερικό του ναού

Εικόνα 37: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, κεραμίδια στέγασης

Εικόνα 38-39: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, άποψεις του βόρειου και του νότιου τοίχου με τα αποτυπώματα του χτιστού τέμπλου

Εικόνα 40: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, αρχιτεκτονικά στοιχεία από το χτιστό τέμπλο

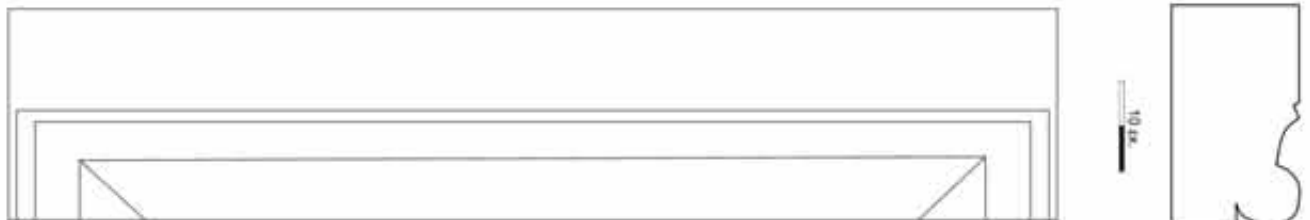
Εικόνα 41-42: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, πεσίκοκος από το χτιστό τέμπλο

Εικόνα 43: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, το κατώφλι της δυτικής εισόδου

Εικόνα 44: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, το ανώφλι της δυτικής εισόδου

Εικόνα 45: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, όψη και τομή του ανωφλιού της δυτικής εισόδου

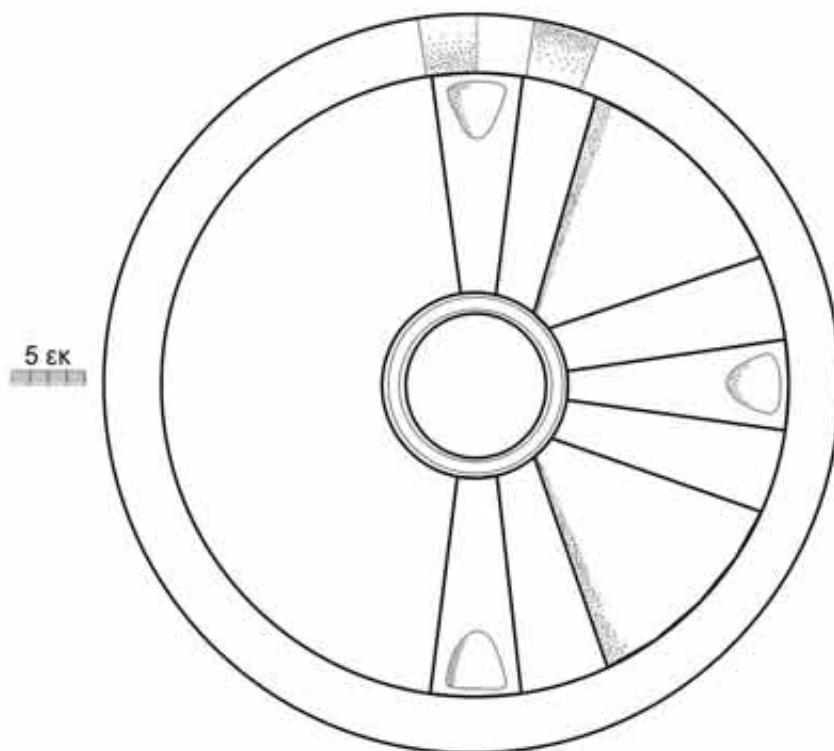
Εικόνα 46: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, κάθετη φωτογραφία του περιθωρώματος της δυτικής εισόδου

Εικόνα 47: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, θραύσματα του κυκλικού φεγγίτη κατά την ανεύρεση τους

Εικόνα 48: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, ο κυκλικός φεγγίτης

Εικόνα 49: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, ο κυκλικός φεγγίτης
σχεδιαστική αποκατάσταση (Σχέδιο Ν.Τσιβίκης)

Εικόνα 50: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, ο θυριδόσχημος φεγγίτης της αψίδας του ιερού

Εικόνα 51: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, άποψη του εσωτερικού από ΝΔ

Εικόνα 52: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, το οξυκόρυφο τόξο πάνω από τη βόρεια είσοδο

Εικόνα 53: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, το άνοιγμα της θύρας στον δυτικό εξωτερικό τοίχο

Εικόνα 54: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, ο νότιος τοίχος άποψη από Ν

Εικόνα 55: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, σπαράγματα τοιχογραφιών στο νότιο τοίχο σε δύο στρώματα

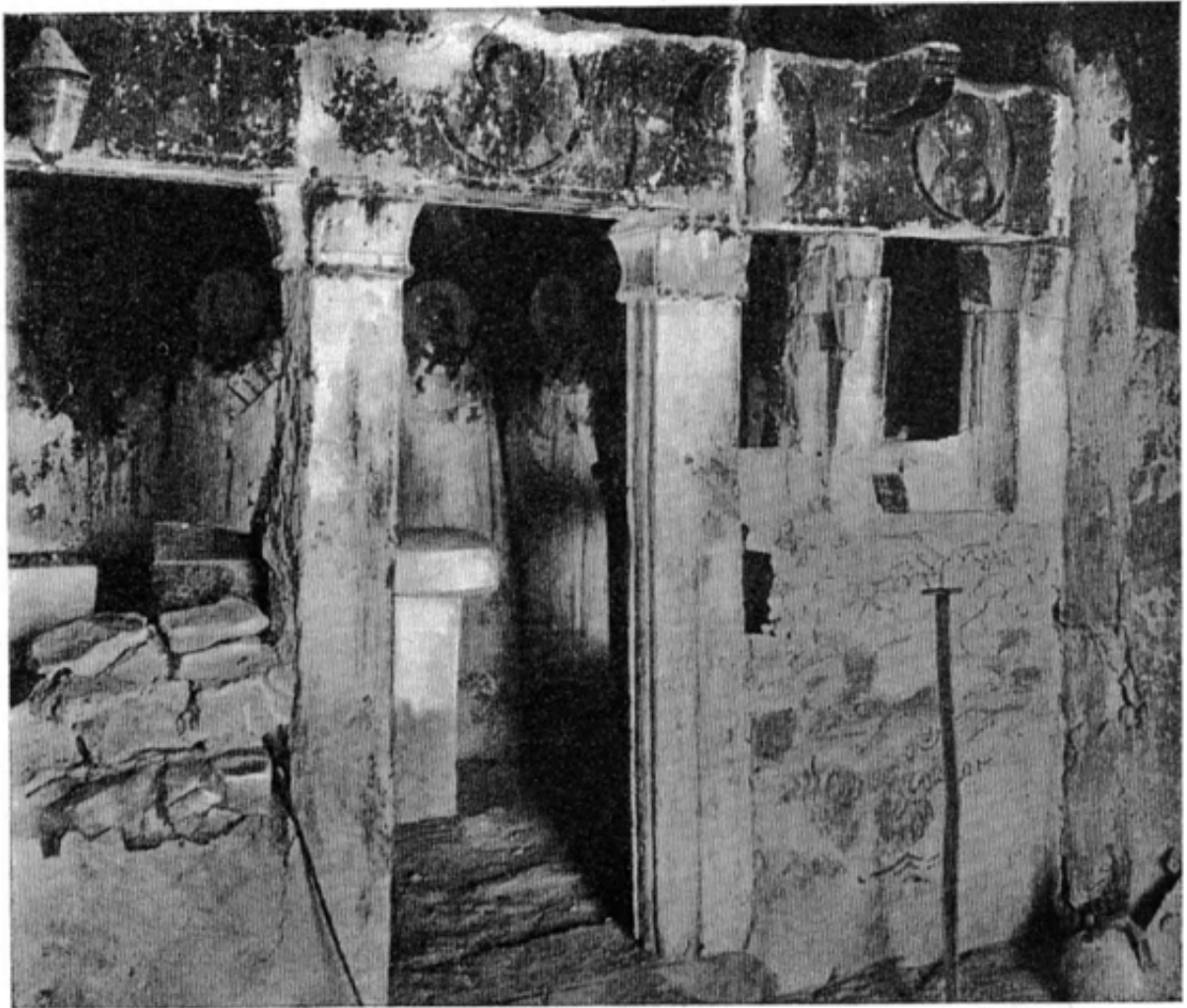
Εικόνα 56: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, σπαράγματα τοιχογραφιών στο νότιο τοίχο

Εικόνα 57: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, σπαράγματα τοιχογραφιών στο νότιο τοίχο

Εικόνα 58: Αγία Άννα Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, σπαράγματα τοιχογραφιών στο βόρειο τοίχο του ιερού

Εικόνα 59: Άγιος Γεώργιος Αγίας Τριάδας Πυργιώτισσας, το χτιστό τέμπλο σε φωτογραφία των αρχών του αιώνα (GEROLA MonVen II, 349, εικ. 387)

Εικόνα 60: Άγιος Δημήτριος Μαργαρίτες Μυλοποτάμου, άποψη του βόρειου τοίχου από το εσωτερικό (φώτ. Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών)

Εικόνα 61: Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος Μαργαρίτες Μυλοποτάμου, άποψη από Δ

Εικόνα 62: Αρχάγγελος Μιχαήλ Μαργαρίτες Μυλοποτάμου, άποψη από Δ

Εικόνα 63: Παναγία Αγίας Παρασκευής Αμαρίου, άποψη του εσωτερικού από Α (φώτ. Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών)

Εικόνα 64: Άγιος Γεώργιος Ποτιστηρίων Αγίου Βασιλείου, άποψη του εσωτερικού από Δ (φώτ. Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών)

Εικόνα 65: Αρχάγγελος Μιχαήλ Μαργαρίτες Μυλοποτάμου, άποψη του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας (φώτ. Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών)

Εικόνα 66: Αρχάγγελος Μιχαήλ Μαργαρίτες Μυλοποτάμου, άποψη του εσωτερικού (φώτ. Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών)

Εικόνα 67: Παναγία Σκουλούφια Μυλοποτάμου, γένεση ενισχυτικού τόξου

Εικόνα 68: Άγιοι Απόστολοι Πετροχώρι Αμαρίου, άποψη του εσωτερικού από Δ (φώτ. Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών)

Εικόνα 69: Άγιος Ιωάννης Ελεύθερας Μυλοποτάμου, γένεση ενισχυτικού τόξου

Εικόνα 70: Αρχάγγελος Μιχαήλ, άποψη του εσωτερικού από Δ (φώτ. Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών)

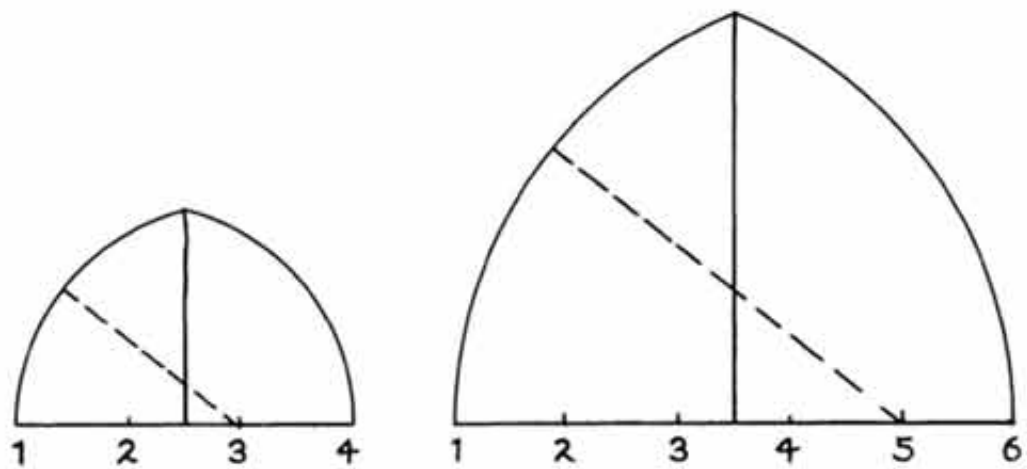
Εικόνα 71: San Polo Βενετία, ο κυκλικός φεγγίτης της πρόσοψης (DELLWING 2000, 195, 199)

Εικόνα 72: Γκούμπιο (Gubbio) Καθεδρικός, άποψη του εσωτερικού (WHITE 1993, 257, εικ. 148)

Εικόνα 73: Κοίμηση Θεοτόκου Αργυρούπολης Ρεθύμνου, άποψη του εσωτερικού από Δ (φωτ. Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών)

Εικόνα 74: Σχεδιάγραμμα ενός οξυκόρυφου τόξου τρίτου σημείου (αριστερά) και ενός πέμπτου σημείου (δεξιά)

Εικόνα 75: Παναγία Μέρωνα Αμαρίου, παράθυρο της πρόσοψης (φωτ. Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών)

Εικόνα 76: Θραύσμα από το περιθύρωμα και τον συμφυή φεγγίτη από τη Θεοτόκο Τράπεζας Μονοφατίου (φωτ. Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών)

Εικόνα 77: Άγιος Ιωάννης Θεολόγος Μαργαρίτες Μυλοποτάμου, το τέμπλο (φωτ. Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών)

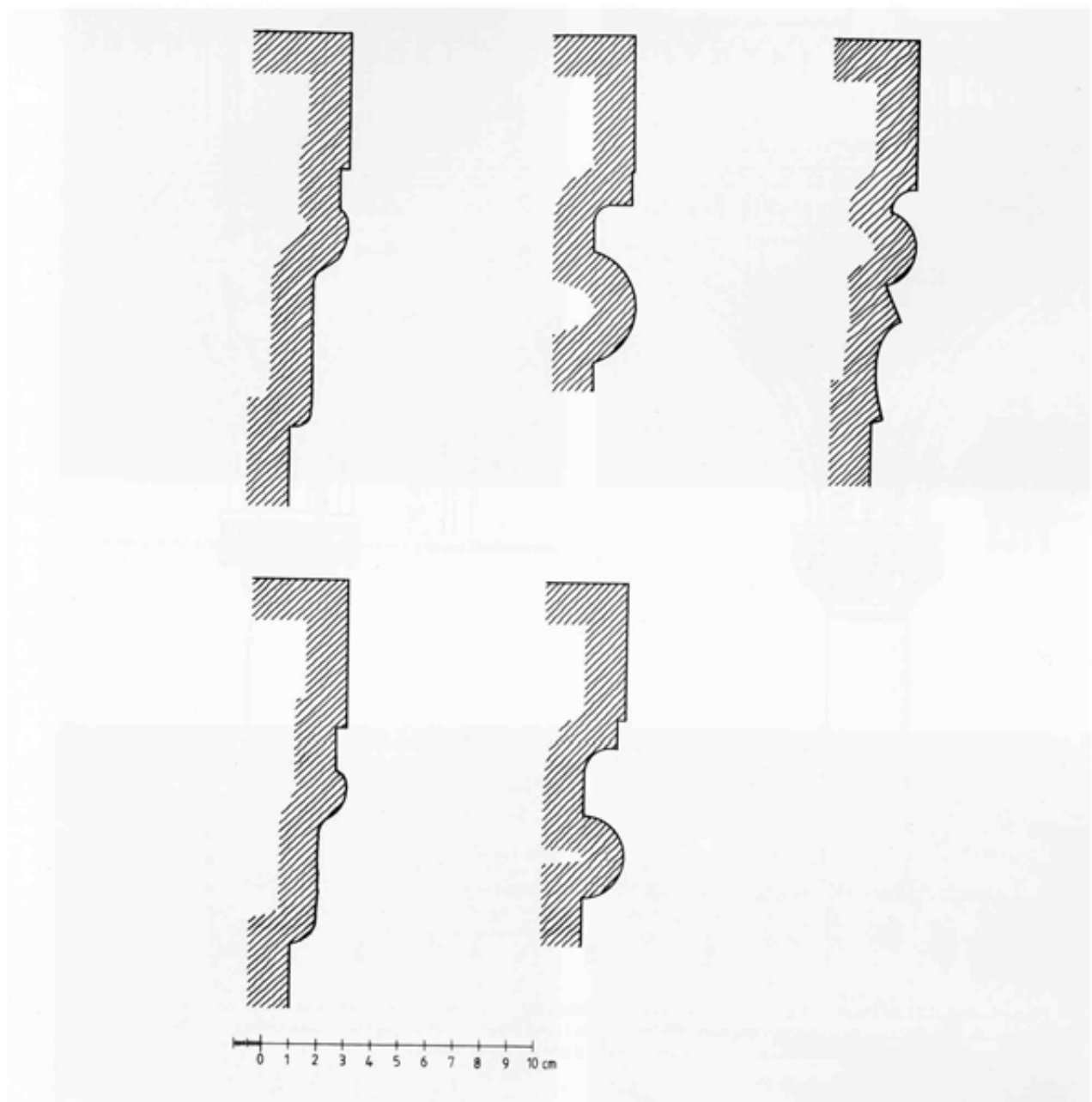
Εικόνα 78: Santa Maria dei Frari Βενετία, άποψη του εσωτερικού (VALENZANO 2000, 123, εικ. 1)

Εικόνα 79: Santi Giovanni e Paolo Βενετία, άποψη του εσωτερικού από Δ (GHEDINI 2000, 121, εικ. 5)

Εικόνα 80: Παναγία Σκουλούφια Μυλοποτάμου, άποψη του ιερού από Β

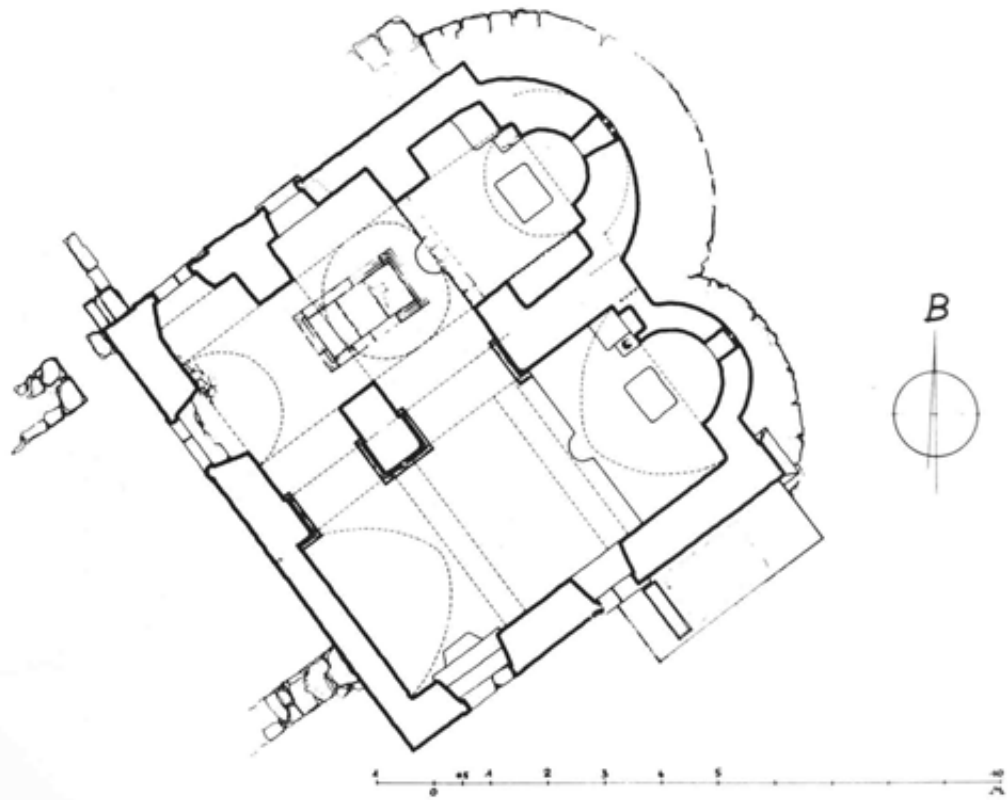
Εικόνα 81: Προφίλ αρχιτεκτονικών μελών με αναγλυφό κυμάτιο και βεργίο από τα επιστύλια του δουκικού μεγάρου της Βενετίας. Η επάνω σειρά χρονολογείται στον 13ο αιώνα και η κάτω στον 14ο αι.

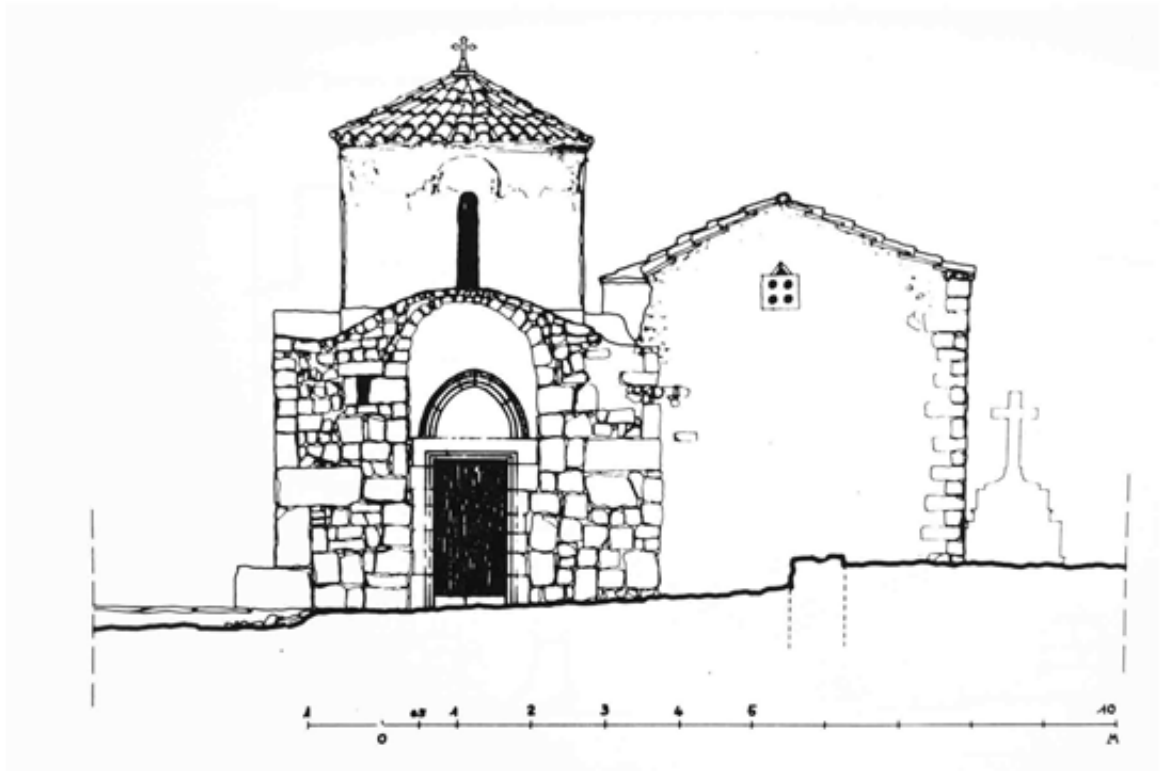
Εικόνα 82: Σωτήρας Χριστός και Άγιος Ιωάννης Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, άποψη από ΒΔ

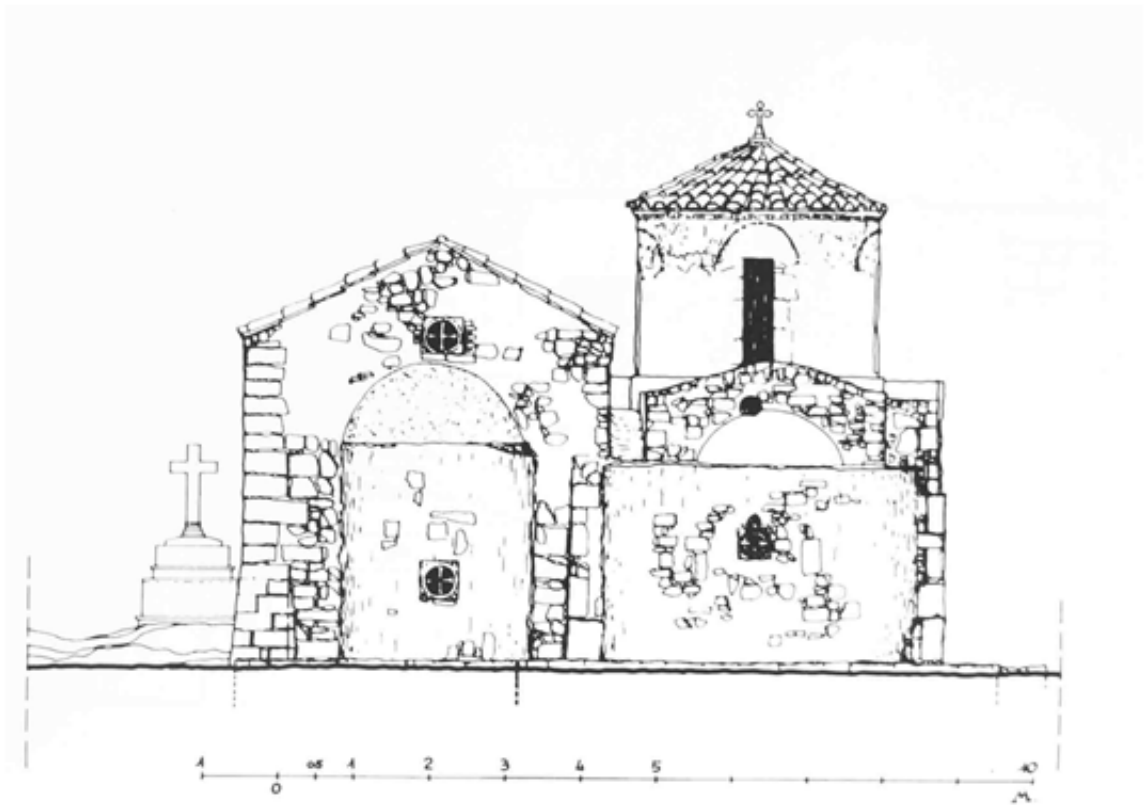
Εικόνα 83: Σωτήρας Χριστός και Άγιος Ιωάννης Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, άποψη από ΝΑ

Εικόνα 84: Σωτήρας Χριστός και Άγιος Ιωάννης Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, κάτοψη (DONATI-CURUNI 1991, πιν.54)

Εικόνα 85: Σωτήρας Χριστός και Άγιος Ιωάννης Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, σχέδιο δυτικής όψης (DONATI-CURUNI 1991, πιν.55)

Εικόνα 86: Σωτήρας Χριστός και Άγιος Ιωάννης Ελεύθερας Μυλοποτάμου, σχέδιο ανατολικής όψης (DONATI-CURUNI 1991, πιν.56)

Εικόνα 87: Σωτήρας Χριστός και Άγιος Ιωάννης Ελεύθερας Μυλοποτάμου, σχέδιο τομής Β-Ν (DONATI-CURUNI 1991, πιν.57)

Εικόνα 88: Σωτήρας Χριστός Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, τοιχογραφία του Παντοκράτορα στον τρούλο

Εικόνα 89: Σωτήρας Χριστός Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, η δυτική είσοδος

Εικόνα 90: Σωτήρας Χριστός Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, άποψη από Β

Εικόνα 91: Σωτήρας Χριστός Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, το παράθυρο της βόρειας πλευράς

Εικόνα 92: Άγιος Ιωάννης Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, το παράθυρο της νότιας πλευράς

Εικόνα 93: Σωτήρας Χριστός Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, η κτιτορική επιγραφή